

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЄЛОВА ОЛЬГА ІВАНІВНА

УДК 001.89:930.24:63:35.075.1(477)(091)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОРАДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ
(80-ті роки ХІХ – початок ХХІ століть)**

Спеціальність 07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник: **Вергунов Віктор Анатолійович**,
доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Бєлова О.І. «Науково-організаційні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні (80-ті роки XIX – початок XXI століть). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки». – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2018.

Сільське господарство України невпинно розвивається, нарощуючи обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та удосконалюючи культуру землеробства. Його інноваційний розвиток забезпечується освоєнням на практиці досягнень аграрної науки, застосуванням сучасної техніки, прогресивних технологій, ринкових механізмів. З метою освоєння досягнень науково-технічного прогресу працівники агроформувань та сільські жителі потребують підвищення рівня сільськогосподарських знань.

Перед аграрною наукою та освітою все більше постають питання організації передачі сільськогосподарським товаровиробникам нових сільськогосподарських знань, залучення селян до активного використання інноваційних рішень організації сільськогосподарського виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції.

У дисертації досліджені актуальні проблеми організації сільськогосподарського дорадництва в Україні на основі історичного аналізу еволюції становлення та розвитку систем поширення нових сільськогосподарських знань та інформації в Україні і в світі, вивчення основних принципів організації такої діяльності, її взаємодії з аграрним бізнесом, владою, наукою та освітою.

Дослідження стану та перспектив розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні має велике народногосподарське значення, оскільки породжені реформами нові приватні власники земельних угідь – переважно середні і малі сільськогосподарські підприємства, фермерські і особисті селянські господарства – за рівнем сільськогосподарських та правових знань,

зокрема, щодо використання новітніх технологій у рослинництві та тваринництві, методів прибуткового господарювання за ринкових умов, потребують професійної допомоги і навчання.

Метою роботи є дослідження науково-організаційних основ розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні на основі цілісного науково-історичного аналізу еволюції її становлення і розвитку на території сучасної України від часів панування Російської імперії до наших днів. Для цього проаналізована історіографія проблеми становлення і розвитку системи поширення сільськогосподарських знань як складової сільськогосподарської дослідної справи на території сучасної України за часів Російської імперії (1884 – 1917 рр.), системи поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду за радянської доби (1918 – 1990 рр.) та сільськогосподарської дорадчої діяльності в незалежній Україні (1991 – 2018 рр.). На основі комплексного вивчення історіографічної бази визначені основні складові та періоди еволюції сільськогосподарської дослідної справи на території сучасної України, шляхи виокремлення в ній системи поширення сільськогосподарських знань та інформації.

Досліджено на прикладах діяльності Сумського та Одеського дослідних полів, що сільськогосподарська дослідна справа як наукова база для організації сільськогосподарського дорадництва започаткована та активно розвивалася з 1884 р. до 1917 р., за радянських часів була трансформована в колгоспно-радгоспну систему розповсюдження наукових знань та передового досвіду, а в незалежній Україні отримала продовження організацією системи сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Важливою складовою дослідження є вивчення в історичній ретроспективі наукових праць відомих вітчизняних вчених щодо розвитку сільськогосподарської дослідної справи, систем поширення сільськогосподарських знань та інформації як бази для консультування.

Використані в дослідженні наукові праці вчених минулого В.В. Докучаєва, П.В. Будріна, В.В. Вінера, М.І. Вавилова, М.М. Вольфа, Б.К. Єнкена,

А.Є. Зайкевича, Н.К. Недокучаєва, В.Г. Ротмістрова, Д.М. Прянішнікова, В.І. Сазанова, В.В. Таланова, О.В. Чаянова та ін. являються теоретико-методологічним підґрунтям еволюції сільськогосподарської дослідної справи та систем поширення сільськогосподарських наукових знань на території сучасної України.

Аналіз джерельної бази з проблеми становлення та розвитку дорадництва в Україні, вивчення архівних документів, наукових праць і періодичних видань дозволили нам виокремити й узагальнити важливі аспекти сільськогосподарської дорадчої діяльності та розкрити маловідомі сторінки історії аграрної науки.

Загалом в роботі використано 68 документів 47-ми справ з 6-ти фондів 4-х архівних установ, 6 періодичних видань, 5 збірників опублікованих документів і матеріалів, зокрема, архівні документи та матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту архівознавства та Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України м. Київ), архіву Президії Національної академії наук України.

Вивчені наукові праці відомих вчених, що зберігаються у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, Національного університету біоресурсів і природокористування, Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН, Одеської сільськогосподарської дослідної станції НААН.

В результаті опрацювання джерельної бази всебічно проаналізовані три періоди еволюції науково-організаційних основ розвитку сільськогосподарського дорадництва та запропоновані напрями реформування дорадчих служб в Україні: I період – становлення сільськогосподарської дослідної справи на території сучасної України за часів панування Російської імперії (період накопичення наукових сільськогосподарських знань); II період –

організація системи поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду на території сучасної України за радянської доби (період накопичення і поширення наукових сільськогосподарських знань серед сільських господарств); III період – становлення та розвиток системи сільськогосподарського дорадництва в незалежній Україні (період організації системи консультування агропромислового виробництва на основі накопичених наукових сільськогосподарських знань).

Дослідження виконані з дотриманням принципів об'єктивності, історизму, системності, які зумовили використання таких методів як історико-порівняльний, аналізу та синтезу, наукового узагальнення, проблемно-хронологічний, персоніфікації, логічний, бібліографічний, статистичний, джерелознавчого та архівознавчого аналізу, термінології та ін.

Завдяки використанню принципів та методів історичних пошуків було здійснено спробу комплексно й об'єктивно дослідити витоки та розвиток сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

З'ясовано особливості розвитку аграрного консалтингу в світовій практиці, форми адаптації моделей консалтингової діяльності в країнах Європи, проаналізована діяльність сучасних консалтингових служб розвинутих країн світу.

За результатами аналізу діяльності Сумського та Одеського дослідних полів визначено, що технологічний напрям в сільськогосподарському дорадництві є одним з основних і базується переважно на результатах дослідницької діяльності аграрної науки і освіти.

На прикладі аналізу еволюції розвитку суспільної агрономії в Галичині в 30-х роках XX ст. досліджено, що на землях Західної України, які були під правлінням Польщі, незважаючи на відсутність державної підтримки, авторитарність системи освіти, прогресивні культурно-освітні діячі Західної України I-ї половини XX ст. започаткували й підносили національне відродження краю, економічну освіту, кооперативне та хліборобське шкільництво, використовуючи передусім громадсько-педагогічне

подвижництво. Прикладом такої діяльності є Крайове товариство «Сільський господар», а прикладом моделі поширення сільськогосподарських знань та інформації є модель суспільної агрономії Є.В. Храпливого.

Наукові основи проблем розвитку діяльності сільськогосподарських дорадчих служб в незалежній Україні висвітлені в наукових працях відомих вчених сучасності М.Ф. Безкровного, О.М. Бородіної, В.А. Верби, В.А. Вергунова, Я.М. Гадзала, М.В. Гладія, Т.П. Кальної-Дубінюк, Н.Б. Щебетюк, Р.Я. Корінця, В.М. Кошелева, М.Ф. Кропивка, П.Т. Саблука, М.З. Швиденка, Р.М. Шмідта та ін.

У дисертаційному дослідженні розкрито організаційно-правові аспекти розбудови сільськогосподарського дорадництва в Україні. Визначено, що з прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» (2004 р.) та інших нормативно-правових актів, що стосуються правового регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності, створене правове поле системи сільськогосподарської дорадчої діяльності. Розбудові правових основ сільськогосподарського дорадництва та організації його інфраструктури в значній мірі сприяла активна діяльність Мінагрополітики України та НАСДСУ з розвитку сільськогосподарського дорадництва.

Проаналізована участь УААН у становленні та розвитку системи науково-консультаційного та інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, висвітлена організація науково-консультаційної діяльності регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва, роль головних установ центрів – регіональних науково-дослідних установ УААН у поширенні наукових розробок, її участі в організації системи сільськогосподарського дорадництва. Вивчено освітню складову сільськогосподарського дорадництва в Україні, участь ВНЗ аграрної освіти, зокрема, Національного університету біоресурсів і природокористування, в підготовці кадрів дорадників-організаторів, експертів-дорадників та підвищенні рівня знань сільськогосподарських товаровиробників.

Виходячи з аналізу різних моделей розвитку аграрного консалтингу в світі запропонована модель та напрями подальшого розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

В Україні залишаються невирішеними питання розвитку сільських територій, активізації участі селян у суспільному виробництві. Агропромислове виробництво, яке є економічною основою забезпечення життєдіяльності сільського населення, підтримання екологічної рівноваги та біорізноманіття в сільській місцевості, недостатньо дбає про соціальний розвиток села, а держава недостатньо створює умов для формування заможного селянина як основи сільського розвитку.

У дисертаційній роботі, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків, проаналізовано стан функціонування сільськогосподарських дорадчих служб в Україні, виявлено причини, що стримують його розвиток на сучасному етапі. Узагальнено наукові здобутки учених-аграріїв з питань поширення сільськогосподарських знань та інформації (І період), з поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду (ІІ період) та з організації сільськогосподарської дорадчої діяльності (ІІІ період). Запропоновано першочергові заходи, спрямовані на прискорення розбудови системи сільськогосподарського дорадництва в Україні, реалізація яких сприятиме підвищенню ефективності господарської діяльності, насамперед, дрібних і середніх сільгосппідприємств.

Обґрунтовано, що науковою базою для становлення сільськогосподарської дорадчої діяльності слугувала сільськогосподарська дослідна справа, яка була продовженням фундаментальних і прикладних наукових досліджень установ аграрної науки. І тільки за часів незалежної України, коли селянину в результаті реформ була надана свобода у виборі форм і методів господарювання на землі, стала можливою організація сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Історично-ретроспективний погляд в минуле щодо організації поширення сільськогосподарських знань та інформації, аналіз діяльності обласних

сільськогосподарських дорадчих служб різних організаційно-правових форм, державної підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності, впливу вітчизняної аграрної науки та освіти на розвиток дорадництва в незалежній Україні, що пропонуються в роботі, сприятимуть наповненню змістом, розвитку системи надання дорадчих послуг та поліпшенню розуміння суспільством системи сільськогосподарського дорадництва.

Ключові слова: сільськогосподарська дорадча діяльність, дослідна справа, дослідне поле, суспільна агрономія, дорадчі служби, дорадник, експерт-дорадник, науково-консультаційне обслуговування.

ANNOTATION

Belova O.I. "Scientific and organizational basis for the formation and development of agricultural consulting activities in Ukraine (80s XIX - early XXI centuries). - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.07 "History of science and technology". - National Scientific Agricultural Library of NAAS, Kyiv, 2018.

Agriculture of Ukraine is developing steadily, increasing the volume of agricultural production and improving the culture of agriculture. Its innovative development is ensured by the development in practice of the achievements of agrarian science, the use of modern technology, advanced technologies, market mechanisms. In order to master the achievements of scientific and technological progress, agrarian workers and villagers need to increase agricultural knowledge.

Agrarian science and education are increasingly faced with organizing the transfer of agricultural knowledge to agricultural producers, involving peasants in the active use of innovative solutions to the organization of agricultural production, storage and processing of agricultural products.

The dissertation deals with the actual problems of organizing agricultural advisory services in Ukraine on the basis of historical analysis of the evolution of the formation and development of systems for dissemination of new agricultural knowledge and information in Ukraine and in the world, studying the basic principles

of organization of such activities, its interaction with agrarian business, government, science and education.

The study of the state and perspectives of agricultural advisory development in Ukraine is of great economic importance, as new private landowners, mainly small and medium-sized agricultural enterprises, farmers and private farms, generated by the reforms, are at the level of agricultural and legal knowledge, in particular, on the use of advanced technologies in crop and livestock, methods of profit management in market conditions, need professional assistance and training.

The purpose of the work is to study the scientific and organizational foundations for the development of agricultural advisory activity in Ukraine on the basis of a holistic scientific and historical analysis of the evolution of its formation and development in the territory of modern Ukraine from the time of the reign of the Russian Empire to the present day. For this purpose, the historiography of the problem of the formation and development of the system of distribution of agricultural knowledge as a component of agricultural research in the territory of modern Ukraine during the Russian Empire (1884-1917), the system of dissemination of the achievements of agrarian science and best practices in the Soviet era (1918 - 1990) was analyzed and agricultural advisory activity in independent Ukraine (1991 - 2018). On the basis of a comprehensive study of the historiographical base, the main components and periods of the evolution of agricultural research in the territory of modern Ukraine, the ways of distinguishing in it the system of distribution of agricultural knowledge and information are determined.

Investigated on examples of the activities of the Sumy and Odessa research fields, the agricultural research as a scientific basis for the organization of agricultural advisory services was initiated and actively developed from 1884 to 1917, during the Soviet era the system of dissemination of scientific knowledge and best practices was transformed into a collective farm and state farms system , and in the independent Ukraine, the organization of the system of agricultural advisory activity was continued.

An important part of the research is the study of the historical retrospective of the scientific works of famous domestic scientists on the development of agricultural research, systems for the spread of agricultural knowledge and information as a basis for counseling.

Used in the research of scientific works of scientists of the past V.V. Dokuchaev, P.V. Budrin, V.V. Wiener, M.I. Vavilova, M.M. Wolf, B.K. Yenkena, A.E. Zaykevicha, N.K. Nedukuchaev, V.G. Rotmisport, D.M. Pryanishnikova, V.I. Sazanova, V.V. Talanova, O.V. Chayanova et al. are theoretical and methodological grounds for the evolution of agricultural research and systems for the spread of agricultural scientific knowledge in the territory of modern Ukraine.

An analysis of the source base on the problem of the formation and development of advisory services in Ukraine, the study of archival documents, scientific works and periodicals allowed us to isolate and generalize important aspects of agricultural advisory activity and to disclose little-known pages of the history of agrarian science.

In total, 68 documents of 47 cases from 6 foundations of 4 archival institutions, 6 periodicals, 5 collections of published documents and materials, in particular, archival documents and materials of the Central State Archives of the supreme bodies of power and administration of Ukraine (Central State Archives of Civil Aviation of Ukraine, the city of Kyiv), the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, the Institute of Archival Studies and the National Library of Ukraine. V.I. Vernadsky National Academy of Sciences of Ukraine, Central State Archives of Public Associations of Ukraine (TsDAGO of Ukraine, Kyiv), archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The scientific works of well-known scientists stored in the funds of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Sciences of Ukraine, National University of Life and Environmental Sciences, the Institute of Agriculture of the North East NAAN, and Odessa Agricultural Research Station of NAAS.

On the basis of the development of the source base, three periods of evolution of the scientific and organizational foundations of agricultural advisory development were thoroughly analyzed and the directions of reforming agricultural advisory services in Ukraine were proposed: I period - the formation of agricultural research in the territory of modern Ukraine during the reign of the Russian Empire; II period - organization of the system of dissemination of the achievements of agrarian science and best practices on the territory of modern Ukraine during the Soviet era; III period - establishment and development of a system of agricultural advisory services in independent Ukraine.

The investigations are carried out in compliance with the principles of objectivity, historicism, systemicity, which predetermined the use of such methods as historical-comparative, analysis and synthesis, scientific generalization, problem-chronological, personification, logical, bibliographic, statistical, source-study and archival analysis, terminology, etc.

Thanks to the use of the principles and methods of historical searches, an attempt was made to comprehensively and objectively investigate the origins and development of agricultural advisory activity in Ukraine.

The peculiarities of development of agrarian consulting in the world practice, forms of adaptation of consulting services models in the countries of Europe, the activity of modern advisory services of the developed countries of the world are analyzed.

According to the results of the analysis of the activities of Sumy and Odessa research fields, it is determined that the technological direction in agricultural advisory is one of the main and is based mainly on the results of research activity of agrarian science and education.

An example of an analysis of the evolution of the development of social agronomy in Galicia in the 1930s. It was investigated that on the lands of Western Ukraine under the Polish government, despite the lack of state support, the authoritarian system of education, progressive cultural and educational figures of Western Ukraine in the first half of the 20th century. Initiated and promoted the

national revival of the region, economic education, cooperative and agricultural schooling, primarily using social and pedagogical asceticism. An example of such activity is the Regional Society "Farmer", and an example of a model for the spread of agricultural knowledge and information is the model of public agronomy E.V. Tattery.

The scientific basis of the problems of the development of the activities of agricultural advisory services in the independent Ukraine is highlighted in the scientific works of well-known scholars of the present day M.F. Beskrovny, O.M. Borodina, V.A. Verby, V.A. Vergunova, Ya.M. Gadzala, M.V. Gladiya, T.P. Cranberry-Dubinyuk, N.B. Shchebetyuk, R.Ya. Korinets, V.M. Koshelev, M.F. Kropivka, P.T. Sabluka, M.Z. Shvydenko, R.M. Schmidt et al.

The dissertation explores the organizational and legal aspects of developing agricultural advisory services in Ukraine. It is determined that with the adoption of the Law of Ukraine "On Agricultural Advisory Activities" (2004) and other legal acts regulating the legal regulation of agricultural advisory activity, the legal framework of the agricultural advisory activity system has been created. The development of the legal framework for agricultural advisory services and the organization of its infrastructure was greatly facilitated by the active work of the Ministry of Agrarian Policy of Ukraine and the National Agricultural Development Agency for the development of agricultural advisory services.

The analysis of the participation of UAAS in the development and development of the system of scientific-consulting and information support of agricultural producers, the organization of scientific and consultative activities of regional centers of scientific support of agro-industrial production, the role of the main institutions of the centers - regional research institutions of UAAS in the dissemination of scientific developments, its participation in the organization agricultural advisory systems. The educational component of agricultural advisory services in Ukraine, the participation of higher educational institutions in agrarian education, in particular, the National University of Bioresources and Nature

Management, in the training of consultants-organizers, experts-advisers and raising the level of knowledge of agricultural commodity producers has been studied.

Based on the analysis of various models of agrarian consulting development in the world, a model and strategic directions for further development of agricultural advisory activity in Ukraine are proposed.

In Ukraine, to a large extent, the issues of development of rural territories, activation of peasants' participation in social production remain unresolved. Agro-industrial production, which is the economic basis for ensuring the livelihoods of the rural population, maintaining ecological balance and biodiversity in the countryside, does not sufficiently care for the social development of the village, and the state does not sufficiently create conditions for the formation of a wealthy peasant as the basis of rural development.

In dissertation paper, which consists of introduction, three chapters, conclusions, list of used sources and applications, the state of functioning of agricultural advisory services in Ukraine is analyzed, the reasons that hinder its development at the present stage are revealed. The scientific achievements of agricultural scientists and scientists about the distribution of agricultural knowledge and information (I period), the dissemination of the achievements of agrarian science and best practices (II period) and the organization of agricultural advisory activities (III period) are summarized. The priority measures aimed at accelerating the development of the system of agricultural advisory services in Ukraine are proposed, implementation of which will help to increase the efficiency of economic activity, first of all, small and medium-sized agricultural enterprises.

It is substantiated that agricultural research is the scientific basis for the establishment of agricultural advisory activity, which is a continuation of fundamental and applied scientific researches of agrarian sciences. And only during the time of independent Ukraine, when the peasant was given the freedom to choose forms and methods of farming on the ground as a result of reforms, the organization of agricultural advisory activity became possible.

Historically and retrospectively, in the past, the organization of the distribution of agricultural knowledge and information, the analysis of the activity of oblast agricultural advisory services of various organizational and legal forms, state support of agricultural advisory activity, the influence of domestic agricultural science and education on the development of advisory services in the independent Ukraine proposed in the work, contribute to the content, the development of a system of advisory services and the improvement of the public understanding of the agricultural system advisory services.

Key words: agricultural advisory activity, research, research field, social agronomy, advisory services, advisor, expert advisor, scientific and consulting service.

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Белова О.І. Національний досвід функціонування дорадчих служб та законодавче врегулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Історія науки і біографістика*. 2016. Вип. 4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-4/02.pdf>

2. Белова О.І. Науково-консультаційна діяльність регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва та її вплив на формування сільськогосподарського дорадництва (1998-2010 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2016. Вип. 16-17. С. 282-290.

3. Белова О.І. Сумське дослідне поле: еволюція становлення (1905-1928) *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. 2017. Вип. 11. С. 106–111.

4. Белова О.І. Євген Храпливий – фундатор теорії суспільної агрономії в Галичині (1899 – 1949 рр.). *Емінак*. 2017. Вип. № 2 (18) (квітень-червень) Том 1. С. 135-140.

5. Белова О.І. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Вісник Степу: наук. зб.* 2017. Вип. 14. С. 19-24.

6. Бєлова О.І. Вклад академіка Ротмістрова В.Г. в становлення та розвиток Одеського дослідного поля (1894–1917 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2017. Вип. 19-20. С. 222-230.

7. Бєлова О.І. Історична ретроспектива розвитку сільськогосподарського консультування в Україні (1995 – 2015 рр.). *Історія науки й техніки*. 2018. Вип. 11 (2017). С. 116-125.

8. Каталог інноваційних розробок НААН, рекомендованих для впровадження в агропромислове виробництво / Я.М. Гадзало, А.В. Балян, В.А. Вергунов, І.М. Криворучко, Л.В. Лук'янчук, Ю.М. Носенко, К.І. Шейко, О.І. Бєлова // за ред. акад. НААН Я.М. Гадзала. Київ: Аграрна наука, 2018. 228 с.

9. Olga Belova. Зародження сільськогосподарського дорадництва в Західній Україні: історіографія 1899-1944. *Współpraca Europejska Podejście Naukowe & Zastosowane Technologie*. Warszawa. 2018. № 3 (34) 2018. Р. 31-41.

Опубліковані праці апробаційного характеру

1. Ольга Бєлова. Фахове навчання сільської молоді для потреб суспільної агрономії Галичини (1930 - 1944). Дев'яті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898): матеріали читань, 14 жовтня 2013 р., Київ. С. 45-48.

2. Бєлова О.І. Інформаційний консалтинг: передумови та історія розвитку. Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 19 трав. 2017 р. м. Київ: НААН, ННСГБ, 2017. С. 143-145.

3. Бєлова О.И. Интеграция аграрной науки Украины в европейское исследовательское пространство. Молодой ученый: международ. науч. журн. Казань: ООО «Издательство Молодой ученый», 2017. №21. С. 369-372.

4. Бєлова О.І. «Академік В.Г. Ротмістров (1866–1941 рр.) – фундатор сільськогосподарської дослідної справи на Півдні України». Тринадцяті наукові читання присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898): мат. доповідей, Київ, 16 лист. 2017 р. Київ: ТАЛКОМ, 2017. С. 66-69.

5. Бєлова О.І. «Внесок академіка М.В. Зубця у розвиток теорії і практики поширення сільськогосподарських знань (1997-2013)». Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 18 трав. 2018 р. м. Київ: НААН, ННСГБ, 2018. С. 13-17.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Аналіз стану наукової розробки проблеми.....	26
1.2. Характеристика використаних джерел.....	49
1.3. Методологічні основи дослідження.....	54
Висновки до розділу 1	59
РОЗДІЛ 2 ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОРАДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	62
2.1. Теорія і практика становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності.....	62
2.2. Історія розвитку та сучасний стан агроконсалтингової діяльності в світі.....	79
2.3. Організація дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань на території сучасної України за часів Російської імперії (1884 – 1917 рр.).....	95
2.4. Поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду за радянської доби (1918-1990 рр.).....	113
2.5. Організація розбудови суспільної агрономії в Західній Україні (30-ті роки XX ст.).....	134
Висновки до розділу 2.....	141
РОЗДІЛ 3 НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗБУДОВИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ДОРАДНИЦТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991-2018 РР.).....	143
3.1. Розбудова правових основ сільськогосподарського	

дорадництва (1991-2012 рр.).....	143
3.2. Діяльність Мінагрополітики України та НАСДСУ	
з розвитку сільськогосподарського дорадництва.....	159
3.3. Внесок аграрної науки та освіти у розвиток	
сільськогосподарського дорадництва (1991-2018 рр.).....	172
3.4. Основні напрями подальшого розвитку	
сільськогосподарського дорадництва в Україні.....	191
Висновки до розділу 3.....	200
ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	205
ДОДАТКИ.....	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ВУАСГН	Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук
Мінагрополітики	Міністерство аграрної політики та продовольства України
Наркомзем	Народний комісаріат земельних справ УСРР
НААН	Національна академія аграрних наук України
НАСДСУ	Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України
НБУВ	Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
ННСГБ	Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
СГНКУ	Сільськогосподарський науковий комітет України
США	Сполучені Штати Америки
УААН	Українська академія аграрних наук
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
1 пуд	16,38 кг
1 аршин	0,711 м
1 фунт	0,454 кг
1 десятина	1,0925 га
1 вершок	4,445 см
1 дюйм	2,54 см
1 сажень	2,134 м

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному сільському господарстві України стрімко зростає потреба у застосуванні нових знань, сучасної техніки, новітніх технологій та рекомендацій щодо їх ефективного застосування.

У результаті реформ щодо організації сільськогосподарського виробництва на засадах приватної власності на землю та майно (указ Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки») на базі колективних сільськогосподарських підприємств станом на 2003 рік було створено 16,5 тис. сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм (приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, сільськогосподарські кооперативи та ін.), 43 тис. фермерських господарств, 6,5 млн. особистих селянських господарств, заснованих на засадах приватної власності на землю та майно [134, с. 8].

З метою підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва приватним господарям вкрай необхідна допомога в отриманні нових наукових сільськогосподарських знань, спеціальної інформації та порад для успішного господарювання, результатом яких мають стати підвищення рівня соціально-економічного розвитку села, покращення якості життя сільського населення, зростання темпів облаштування сільських територій.

У різних країнах світу протягом століть формувались філософія, методи і форми інформування та консультування сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення. Цей досвід узагальнено та адаптовано для умов України в Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», прийнятому Верховною Радою України в 2004 році [67].

У дисертаційному дослідженні розглянуті актуальні проблеми організації сільськогосподарського дорадництва в Україні на основі аналізу історичного досвіду започаткування та розвитку аграрного консалтингу в країнах з розвинутою ринковою економікою, вивчення основних принципів

організації консалтингових формувань, їх взаємодії з владою, аграрним бізнесом, наукою та освітою.

У процесі дослідження вивчені в історичній ретроспективі наукові праці відомих вітчизняних вчених, що стосуються розвитку сільськогосподарської дослідної справи, систем консультування як бази для поширення сільськогосподарських знань та інформації.

Становлення та розвиток сільськогосподарської дорадчої діяльності в новітній історії України є наслідком глобальних процесів суспільно-політичних, соціально-економічних перетворень, реформування відносин власності в аграрному секторі на засадах приватної власності на землю і майно та приватної ініціативи, характерних для країн з ринковою економікою. Науково-організаційні основи розбудови сільськогосподарського дорадництва в Україні базуються на багатому вітчизняному і зарубіжному досвіді організації дослідної справи в сільському господарстві, формуванню систем поширення сільськогосподарських знань та інформації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України за програмою наукових досліджень НААН «Наукові основи ефективного функціонування та інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки в конкурентних умовах міжнародної інтеграції», підпрограма «Наукові основи інформаційно-бібліотечного забезпечення досліджень в галузях агропромислового виробництва», завдання «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103) та «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біобібліографічні аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0116U002102).

Мета і задачі дослідження. Дослідження виконувались з метою висвітлення на основі цілісного науково-історичного аналізу передумов виникнення сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні, досвіду її становлення і розвитку та наукового обґрунтування напрямів подальшого розвитку сільськогосподарського дорадництва.

Для реалізації зазначеної мети вирішувались такі наукові завдання:

- визначення стану науково-історичного дослідження теми та її джерельної бази;
- аналіз передумов організації інформаційно-консультаційної підтримки сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у світі наприкінці XIX – першої половини XX ст.;
- вивчення напрямів та форм організації сільськогосподарської дослідної справи південних регіонів царської Росії на прикладі Сумського, Одеського дослідних полів в кінці XIX-го – на початку XX ст.;
- аналіз діяльності з організації в Україні системи поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду за радянської доби (1918-1990 рр.) ;
- дослідження форм та методів організації системи розповсюдження сільськогосподарських знань в Галичині в 30-х роках XX-го ст. на прикладі діяльності товариства «Сільський господар»;
- вивчення законодавчих та нормативно-правових актів незалежної України з питань розвитку сільськогосподарського дорадництва;
- дослідження науково-консультаційної діяльності регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва та їх ролі в розвитку сільськогосподарського дорадництва України;
- напрацювання пропозицій щодо основних напрямів подальшого розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

Об'єкт дослідження – сільськогосподарська дорадча діяльність в Україні (передумови виникнення, становлення та розвиток).

Предмет дослідження – науково-організаційні основи сільськогосподарського дорадництва як каталізатора інноваційного розвитку агропромислового виробництва та сільських територій України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 80-ті роки XIX – початок XXI століть. Нижня межа пов'язана з часом створення Полтавського дослідного поля. Верхня межа характеризує сучасний стан становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні. В окремих випадках з метою дотримання логічної послідовності при викладі матеріалу дослідження часові межі виходять за рамки означеного періоду.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасної України, зокрема, Сумської, Одеської, Тернопільської та Львівської областей.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на основі загальнонаукової методології. Для виконання поставлених завдань дослідження за обраною темою здійснювались на основі використання принципів історизму, об'єктивності, системності, аналізу, які передбачають об'єктивний опис і розгляд подій, явищ на основі науково-критичного використання джерельної бази.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що робота є першим в українській історичній науці системним комплексним дослідженням еволюції становлення та розвитку науково-організаційних основ сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

Вперше:

- досліджено систему сільськогосподарського дорадництва в Україні з позицій науково-історичних засад та передумов її становлення і розвитку;
- проаналізовано роль і значення систем розповсюдження сільськогосподарських знань як елементів суспільної агрономії на рубежі XIX і XX століть в окремих країнах світу та на території сучасної України;

– *запропоновано* періодизацію процесу формування консалтингової діяльності в досліджуваний період у світі та науково-організаційних засад сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні;

– *визначено* основні суспільно-політичні та економічні чинники, роль і значення регіональних органів влади й управління, наукових установ Національної академії аграрних наук України та вищих навчальних закладів аграрної освіти на розвиток сільськогосподарського дорадництва в Україні;

– *встановлено* вплив законодавчої та нормативно-правової бази України на розвиток сільськогосподарського дорадництва;

– *запропоноване* авторське бачення шляхів розбудови науково-освітньої моделі розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні, зокрема, Національного центру сільськогосподарського дорадництва та регіональних сільськогосподарських дорадчих служб.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження вперше в історії аграрної науки України висвітлюють передумови, основні віхи становлення і розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. Вони можуть бути використані при подальшому дослідженні відповідного напрямку, при розробці моделей організації систем сільськогосподарського дорадництва та в практичній діяльності сільськогосподарських дорадчих служб, а також в навчальному процесі у вищих навчальних закладах аграрної освіти на кафедрах аграрного консалтингу у нормативних курсах та спецкурсах: «Історія сільськогосподарської науки», «Основи сільськогосподарського дорадництва», «Управлінський консалтинг», «Історія створення і розвитку систем розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації в Україні».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати і висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження були оприлюднені на: дев'ятих наукових читаннях, присвячених

діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (м. Київ, 14 жовтня 2013 р.), XII-й Міжнародній конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій 100-річчю від дня створення Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ, 19 травня 2017 р.), XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій 100-річчю від часу утворення у складі Міністерства земельних справ комітетів – вченого і сільськогосподарської освіти (нині – Національна академія аграрних наук України) та 80-річчю від дня народження академіка НААН, Заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента Національної академії аграрних наук України (1996–2011) Михайла Васильовича Зубця (1938–2014) (м. Київ, 18 травня 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження представлені у 14 наукових публікаціях, серед яких 6 наукових статей у виданнях, визнаних МОН України фаховими з історичних наук, у тому числі 1 публікація в електронному виданні, а також 2 публікації в іноземних наукових виданнях, 4 публікації – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (250 позицій), 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, з них 204 сторінки основного тексту. Структура дисертації підпорядкована меті та конкретним дослідницьким завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз стану наукової розробки проблеми

В усі часи селянська праця була основою людської життєдіяльності, а сільське господарство – одним із найскладніших видів діяльності, яке залежало від багатьох чинників – кліматичних умов, якості ґрунтів, наявності знарядь праці, досвіду сільського господаря та ін. Стихійні лиха (повінь, посуха, хвороби тварин та ін.) час від часу зводили нанівець господарювання на землі.

Тисячоліттями розвивалось людство, стільки ж нараховує історія розвитку рільництва і скотарства. За цей час змінилося багато форм господарювання, розвиваючись від натурального господарства до сучасного агропромислового виробництва – однієї з найважливіших галузей економіки України, яка має потужний експортний потенціал та гарантує її продовольчу безпеку.

Вважається, що виникнення ремесел зумовило мотивацію прискореного застосування нових знань, а відтак набула актуальності проблема їх поширення, і зокрема, в сільському господарстві. Одним із важливих факторів у розвитку діяльності з поширення сільськогосподарських знань було також виникнення писемності. Перші приклади друкованих порад в рільництві зустрічаються ще з часів Месопотамії. При розкопках там знайдені глиняні таблички, що датовані 1800 р. до н.е., на яких були написані рекомендації щодо поливу зернових культур та боротьбі з шкідниками [9, с. 47].

На єгипетських колонах збереглися ієрогліфи з рекомендаціями як запобігти втратам урожаю зернових культур від стихійного лиха – розливу річки Ніл.

У Китаї ще за часів династії Хань (25-220 рр. н.е.) предметом турботи держави як засобом боротьби із загрозами голоду стала діяльність з організації обов'язкових для удосконалення ведення сільського господарства досліджень і доведенню їх результатів до населення.

Перший трактат, написаний у Китаї (535 р. н.е.), називався «Коштовні технічні прийоми» або «Селянство», містив рекомендації землевласникам, як поліпшити свій добробут за допомогою підвищення рівня агрономічних знань. Державою було офіційно визнано важливість добре скоординованої роботи з поширення передових способів і методів ведення сільського господарства для боротьби з голодом та епідеміями [7, с. 11].

У Європі перші книги-поради по сільському господарству з'явилися ще в середині XV ст. Одним з таких творів стало практичне керівництво сільському господарю Томаса Тассера «Сто корисних порад по землеробству», опубліковане в 1557 р. На початку XVII ст. вийшла в світ книга Френсіса Бекона, що описувала його спостереження та результати експериментів з сільськогосподарськими культурами, які проводилися в його маєтку на півночі Лондона [7, с. 12].

Суспільний поділ праці послужив поштовхом для організації і сегментації ринків сільськогосподарської продукції та сільськогосподарського знаряддя. Сільські господарі з метою отримання кращих результатів своєї діяльності звертались до джерел нових сільськогосподарських знань, а відтак почали формуватись консультативні структури, що мали на меті донести нові знання для сільськогосподарських товаровиробників. Робота з поширення сільськогосподарських знань має довгу, але часто незафіксовану історію. Така діяльність – це соціальне явище, важлива сила в розвитку сільського господарства. Вона зароджувалася, змінювалася, пристосовувалася до умов оточуючого соціального середовища століттями. Так, на території сучасної України в бібліографії господарської літератури, виданої в Почаївській друкарні, зустрічається надрукований ще в 1788 р. за редакцією Ленкевича ветеринарно-господарський порадник «Книжица-Порадник для господарства, указующая як ратувати в хворобах всякую скотину, то есть: коні, воли, вівці, свині, кози; як білити полотно, як боронити паші от саранчи, як ратувати от джуми, як губити гусельницю от капусти, як ловити рибу, як губити миші і

щури, як ратувати людей котрих собаки скажені покусали, як ратувати чоловіка, котрий не в давном времени з ума вийдет» [99, с. 563].

Найстарішими науково-практичними установами в Україні можна вважати аптекарські городи, які почали виникати на початку XVII ст. після видання урядом Російської імперії «Аптекарського наказу». Перший такий город лікарських рослин в Україні було відкрито в Лубнах одночасно із заснуванням там «Першої аптеки для Малоросії». У 1809 р. було засновано акліматизаційний сад І.Н. Каразіна в Богодухівському повіті Харківської губернії [56, с. 131].

В монографії д.е.н. М.Ф. Безкровного «Формування і функціонування регіональної інформаційно-консультаційної служби» виділено 5 етапів суспільного поділу праці в сільському господарстві [7, с. 74]. Перший етап суспільного поділу праці в сільському господарстві (ранній історичний період – III-II тис. років до н.е.) характерний відокремленням скотарства від рільництва. У ці часи безсистемна просвітницька діяльність була направлена на запобігання загрозам голоду, епідемії тощо.

Із зародженням товарного виробництва (II – I тис. років до н.е.) розпочався другий етап суспільного поділу праці в сільському господарстві. Відбулось відокремлення промислових ремесел від рільництва. Розпочався процес розмежування міста і села.

Третій етап суспільного поділу праці характерний відокремленням сільськогосподарського виробництва від торгівлі. У ході промислової революції з'явилися перші фабрики. Конкуренція змусила підприємців вдосконалювати технології та методи управління. Цьому етапу притаманне державне забезпечення просвітницької діяльності, зародження суспільної агрономії (XVIII– XIX ст.).

У другій половині XIX – початку XX ст. поступово відбулось виділення самостійної сфери нематеріального виробництва. Цей період характеризується відокремленням торгівлі від виробництва і формування ринків товарів і послуг, становленням класу купців, посередників. В передових країнах

започатковується самостійна сфера нематеріального виробництва, і зокрема, надання консультаційних і освітніх послуг сільським господарям. Це четвертий етап суспільного поділу праці.

На п'ятому етапі суспільного поділу праці (друга половина XX ст.) відбулось відокремлення інформаційної сфери з нематеріального і матеріального виробництва. Підвищується значення консалтингу як елементу ринкової інфраструктури. Цей етап характеризується спеціалізацією консультаційних та інформаційних послуг.

У даний час системи поширення сільськогосподарських знань і передового досвіду формують сотні національних і міжнародних організацій, що здійснюють різноманітну діяльність, яка санкціонована й узаконена урядами більшості країн світу. Зусилля цих організацій спрямовані на сприяння особам, що проживають у сільській місцевості і зайняті у сільському господарстві, адаптуватися до мінливих економічних, соціальних, політичних і екологічних умов навколишнього середовища, враховуючи нагальні потреби цих верств населення в різних країнах світу.

Науково-історичний аналіз витоків організації системи поширення сільськогосподарських знань на території сучасної України свідчить, що в різних її регіонах елементи суспільної агрономії зароджувались на різній методологічній базі та відмінному соціально-економічному підґрунті.

Недостатнє висвітлення в наукових публікаціях системи поширення сільськогосподарських знань за часів Російської імперії та за радянської доби, її переростання в сільськогосподарську дорадчу діяльність в незалежній Україні – потреба сучасного історіографічного осмислення предмета дослідження зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку.

В Україні організацію, що займається поширенням передового досвіду і нових сільськогосподарських знань, прийнято називати інформаційно-консультаційною службою або сільськогосподарською дорадчою службою, однак, у більшості країн світу для назви такого роду діяльності й організацій, широко використовується термін «екстеншн». Істотних відмінностей у

тлумаченні цих термінів не існує, за винятком того, що «екстеншн» може означати не тільки службу у вигляді організації або установи, але й процес, тобто саму діяльність служби (таке широке трактування цього поняття пов'язане з особливостями англійської мови). Для того щоб уникнути неправильного використання цього поняття, насамперед, слід дати чітке визначення терміна «екстеншн». У перекладі з англійського «extension» – розширення, продовження, поширення. Виникнення цього терміну відносять до другої половини XIX ст., тоді під «екстеншн» розуміли процес розвитку системи освіти в Англії. У ті роки між двома найстарішими університетами Великої Британії (Оксфорд і Кембридж) виникла дискусія щодо того, яким чином вони могли б посприяти задоволенню освітніх потреб швидко зростаючого міського населення (викликаного стрімким розвитком промислового виробництва) без відриву від місць постійного проживання. У 1867 р. було почато першу практичну спробу за цим напрямом. Викладачі університетів почали читати відкриті лекції. Спочатку, тематика цих лекцій була надзвичайно різноманітна: від соціальної проблематики до питань літератури й мистецтва [130, с. 28].

Пізніше, наприкінці 90-х років XIX ст. під час читання лекцій у сільських районах країни стала переважати сільськогосподарська тематика. Ця діяльність активно розвивалася, ставала все більш популярною серед населення. Її успіх в Англії послужив поштовхом для організації подібної роботи і в інших країнах, особливо в США. Там, у багатьох штатах, також було організоване читання лекцій для населення поза навчальними закладами. Протягом перших двох десятиліть XX ст. така заочна робота університетів і сільськогосподарських коледжів, пов'язана з обслуговуванням потреб фермерських родин, розвивалася досить швидкими темпами і була узаконена федеральним урядом, тобто формально вийшла за межі тієї діяльності, яка починалася в Англії. Однак використання терміна «екстеншн» для її позначення продовжилося і триває дотепер. На даний час під сільськогосподарською службою «екстеншн» розуміється служба, працівники

якої сприяють сільським жителям у виявленні й аналізі їх проблем, формуванні думок, прийнятті й реалізації рішень шляхом надання їм потрібної інформації й стимулювання використання інновацій з метою підвищення якості життя [7, с. 10].

Значний поштовх розвитку консалтингу в Європі надала в XIX ст. промислова революція, коли стали з'являтися перші фабрики, а конкуренція змусила підприємця вдосконалювати свої справи та методи управління.

У даному дослідженні умовно виділені три періоди наукових пошуків історичного спрямування з проблем організації сільськогосподарської дослідної справи, поширення сільськогосподарських знань та організації системи сільськогосподарського дорадництва на українських землях.

Родоначальниками організації сільськогосподарської дослідної справи в Україні були Харківське, Київське та Полтавське сільськогосподарські товариства. Враховуючи, що їх діяльність в великій мірі викладена в науковій історичній літературі [29, 32, 33, 37-40], в основу досліджень, що пропонуються, покладені праці вчених щодо діяльності Сумського [22, с. 106-111], Одеського [15, с. 282-290] дослідних полів та Крайового товариства «Сільський господар», що в Галичині [24, с. 45-48].

Перший період охоплює праці відомих вчених з питань дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань як складової польових досліджень, опубліковані в другій половині XIX ст. і до більшовицького перевороту 1917 р.

Другий період висвітлює наукові дослідження з питань поширення передового досвіду та науково-технічної інформації за радянської доби – в період так званої планової економіки.

Третій період охоплює наукові дослідження з питань організації сільськогосподарського дорадництва як окремого виду економічної діяльності в незалежній Україні – з 1991 р. і по даний час.

До першої групи історіографічних узагальнень, які розкривають науково-організаційні аспекти сільськогосподарської дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань, відносяться наукові праці відомих

вчених кінця XIX – початку XX ст. М.І. Вавилова, А.Є. Зайкевича, О.А. Янати, Н.К. Недокучаєва, В.Г. Ротмістрова, Д.М. Прянішнікова, В.І. Сазанова, В.В. Таланова, О.В. Чаянова та ін.

Виняткову роль у розвитку дослідної справи в Україні в кінці XIX ст. відіграло Харківське товариство сільського господарства і його активний член професор А.Є. Зайкевич (1842 – 1931) – видатний вчений, агроном, рослинознавець. За період з 1881 р. по 1902 р. за активної участі А.Є. Зайкевича організовано 33 дослідних поля у різних губерніях, у т.ч. Полтавське, Морочанське, Новотаволжанське, Тростянецьке та Білоколодязьке дослідні поля. Він був співзасновником Лубенської станції лікарських рослин, почесним членом Полтавського сільськогосподарського товариства, приймав активну участь в розробці першої програми Полтавського дослідного поля (1884), результати досліджень якого лягли в основу подальших теоретичних пошуків щодо різних способів обробітку ґрунту, збереженню вологи і в кінцевому підсумку отримання високих урожаїв сільськогосподарських культур. Заслугою А.Є. Зайкевича є розробка першого методичного документа програмного характеру – «Инструкции для опытных полей» (1892), в якій він сформулював основні вимоги до проведення польових дослідів. Подальші програми дослідних вітчизняних установ спиралися на вказаний документ. А.Є. Зайкевич цілком справедливо вважається засновником сільськогосподарської дослідної справи в Україні [43].

Розкриваючи в науковій праці «Единение опытного дела с школой» (1909) основні напрями науково-дослідних робіт сільськогосподарських дослідних станцій, Д.М. Прянішников (1865 - 1948) акцентує увагу до питань поширення серед виробників сільськогосподарської продукції та сільського населення результатів досліджень з питань агротехніки вирощування сільськогосподарських культур, зоотехнії [163].

Відомий вчений-селекціонер соратник М.І. Вавилова В.В. Таланов (1871 – 1936) у своїй праці «Наблизення діяльності досвідчених установ до населення» (1913) так характеризував важливість поширення

сільськогосподарських знань: «Синтез двох завдань – дослідного і популяризаторського – це запорука успіху дослідних станцій». Він наголошував на необхідності в складі дослідних станцій мати спеціальні підрозділи з навченим персоналом для популяризації результатів досліджень станцій.

Відомий вчений-агроном О.А. Яната (1888 – 1938) у своєму виступі на з'їзді Харківського товариства писемності у 1915 р. зазначав, що популяризацію агрономії в місцевостях з українським населенням слід здійснювати українською мовою шляхом читання лекцій, проведення бесід, для успішної популяризації природознавства, агрономії агрономічну літературу необхідно публікувати як серію популярних книг українською мовою [56, с.94].

В науковому звіті «Краткое сообщение о результатах полевых опытовъ въ 1914 г.» директор Сумської дослідної станції В.І. Сазанов (1879 - 1967) зазначав: «Без пробы, без испытанія впредь не скажешь, где и какое растение даст лучший урожай: для всего нужна проба, опыт, отсюда и возникло название: «опытное поле и станция». Опыты в поле должны повторяться много лет подряд, так как год на год не похож. Чтобы разобраться в результатах опытов, понимать их, нужны многие вспомогательные работы: надо определить влагу в земле, надо следить за погодой, отмечать тепло, количество дождя, необходимо испытывать удобрения и почву в лаборатории, нужны специальные постройки, приспособления, а главное, необходимы специально научно подготовленные люди. Все это не под силу отдельным хозяевам, а потому опытные поля и станции устраиваются или государством или земством» [184, с. 3].

Відомий вчений О.В. Чаянов (1888 – 1937) у монографіях «Организация крестьянского хозяйства» (1925), «Крестьянское хозяйство» сформулював теоретичні основи організації сімейного селянського господарства. Він наголошував, що основна роль сільськогосподарських консультаційних служб полягає не в нав'язуванні консультантами способів господарювання, а в навчанні виробників самостійно приймати управлінські рішення [234, с. 134].

Аналізуючи процеси розвитку системи поширення сільськогосподарських знань та інформації в Російській імперії О.В. Чаянов головну роль консультаційних служб вбачав у підвищенні рівня знань та спроможності сільських господарів приймати самостійно управлінські рішення. Він зазначав, що головна роль консультаційної служби полягає у стимулюванні сільськогосподарського розвитку, у поширенні досвіду ефективного господарювання. У 1917 р. він опублікував підручник з організації сільськогосподарської консультаційної служби [235].

Стосовно діяльності Полтавської сільськогосподарської дослідної станції з нагоди її 40-річного ювілею (1924) М.І. Вавилов (1887 - 1943) зазначав: «Полтавское опытное поле было окружено ореолом подвига, славы, безупречной крупнейшей научно-исследовательской работы. Лично для меня опытное поле, весь его коллектив дал импульс для всей дальнейшей работы, дал веру в агрономическую работу» [105, с. 21-22].

Наукові підходи В.І. Сазанова щодо організації ведення дослідної справи на Сумській дослідній станції мали позитивні наслідки. На дослідні поля стали приїздити як індивідуальні, так і групові відвідувачі – дільничні агрономи, місцеві поміщики і селяни. На станції вівся облік відвідувачів – за 10 місяців 1914 р. таких відвідин зареєстровано 212. Відвідувачі ставали в чергу, щоб придбати якісне насіння станції тих сільськогосподарських культур, які їх цікавили, і посіви яких вони вивчали на дослідних полях. В червні-липні 1914 р. станцією були організовані колективні ознайомлення повітових агрономів і селян з дослідними станції. Серед заходів з популяризації дослідної справи варто відмітити активну участь станції в сільськогосподарських виставках у Сумах та Лебедині, організованих сільськогосподарськими товариствами [191, с. 7].

Наукова діяльність В.І. Сазанова не залишилась поза увагою історичних досліджень. Зокрема, у 2011 р. С.К. Сушею підготовлено та захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему: «Професор В.І. Сазанов (1879 – 1967) – учений, педагог, організатор

сільськогосподарської дослідної справи з агрономії в Україні». У дисертаційному дослідженні на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему: «Діяльність Полтавського дослідного поля в контексті становлення та розвитку вітчизняної науки агрономії і тваринництва (1884 - 1930) Л.М. Татарчук висвітила діяльність В.І. Сазанова як дослідника Полтавського дослідного поля. Проте в цих роботах розкрита переважно наукова та організаційна діяльність В.І. Сазанова як керівника Полтавського дослідного поля (20-ті роки XX ст). Автором даного дослідження висвітлена його діяльність як вченого і наукового керівника Сумського дослідного поля (1894 - 1915).

Дещо по-іншому здійснювалась організація Одеського дослідного поля. У 1888 р. за зверненням Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії видатні німецькі вчені - професори А. Бломейер та Е. Вольф розробили пропозиції щодо напрямів діяльності Одеської дослідної станції. Для узагальнення пропозицій Імператорським товариством сільського господарства Південної Росії була створена комісія з організації Дослідної станції Товариства, до складу якої увійшли П.Г. Меліков, П.А. Забаринський, С.Н. Сомов та Н.Ф. Сухомлінов.

Радою Товариства та Комітетом Дослідного поля 22 квітня 1894 р. директором Одеського дослідного поля обрано В.Г. Ротмістрова, який на цій посаді працював з 1894 р. до 1917 р.

Підсумовуючи діяльність дослідного поля за 1896-1907 рр., В.Г. Ротмістров зазначав: «Детальная разработка выясненных положительных факторов борьбы с засухами будет только последующим, естественным шагом работ нашего опытного поля. Но и достигнутое нашим полем повышение средних урожаев до 100 пуд. озимой пшеницы (наивысший урожай наблюдался в 199 пуд.) и 87 пуд. ячменя (наивысший урожай в 206 пуд.), по сравнению с местными урожаями в 40 и 30 пудов, может быть почитаемо делом огромной важности и значения для местного полевого хозяйства» [174, с. 48].

У звіті «Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1912 году» В.Г. Ротмістров наголошував: «Цель опытного поля - получать точные ответы на поставленные вопросы полевого хозяйства, добывать элементарные истины полевого хозяйства. Я особенно подчеркиваю это - добывать элементарные истины полевого хозяйства. Этим я хочу сказать, что в задачи опытного поля совершенно не входит популяризация добытых истин. Это не значит, что добытые истины не подлежат опубликованию; нет, опубликованию они подлежат, но популяризация их не входит и не может входить в непосредственные задачи опытного поля...» [182]. Цим він підкреслював необхідність організації окремих спеціалізованих формувань з поширення сільськогосподарських знань.

Аргументуючи необхідність розширення кількості дослідних полів на півдні Росії В.Г. Ротмістров у своїй праці «Проект организации опытных полей въ Россіи» писав: «Что такое современное полевое хозяйство? Это совокупность ряда истин, пусть и временных, полученных путем десятилетних опытов. Если весь прогресс в земледелии достигнут только опытным путем, то как же можно возражать относительно полезности учреждений, призванных для такой цели. Нельзя согласиться и с теми лицами, которые видят возможность решения капитальных вопросов земледелия только путем лабораторных исследований».

Слід зазначити, що на початку XX ст. в Російській імперії активно формувались служби з поширення сільськогосподарських знань – з надання консультаційних, освітніх, інформаційних послуг. У 1913 р. в Росії такі служби налічували уже 9 тис. працівників, тоді як, наприклад у Нідерландах їх було лише 35 [38, с. 18].

Підсумовуючи розгляд наукових праць першої групи історичних джерел кінця XIX - початку XX ст. можна стверджувати, що зародження елементів системи поширення сільськогосподарських знань на території сучасної України відбулось на базі дослідних полів в контексті розширення масштабів польових досліджень за рахунок залучення до них земель поміщицьких та селянських

господарств. Але самостійного розвитку система поширення сільськогосподарських знань у ті часи ще не набула.

На територіях центральної, північно-східної, південної частини сучасної України, що входили до складу Радянського Союзу, в 20 – 30 роки ХХ ст. були продовжені польові дослідження науково-дослідними установами сільськогосподарського профілю різного підпорядкування, розвивались школи передового досвіду.

У виданні історико-бібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» (кн. 14) за редакцією М.В. Зубця та Ю.Ф. Мельника (науковий редактор В.А. Вергунов) «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.): збірник документів і матеріалів» (2006) документально висвітлена діяльність створеного в 1918 р. Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України (додаток В), який опікувався науково-дослідними роботами в галузях сільського господарства [200]. Він мав філії в Одесі, Полтаві, Вінниці, Кам'янці-Подільському та інших обласних центрах. Комітетом були сформовані за участі відомих вчених секції з усіх сільськогосподарських галузей, які координували наукові дослідження. Одна з таких секцій відповідала за координацію робіт з пропаганди сільськогосподарської науки та передового досвіду.

Науково-організаційні основи діяльності установ Комітету закладені в працях відомих вчених-аграрників С.Л. Франкфурта, О.А. Янати, К.І. Осьмака, С.Ф. Веселовського, А.І. Зайкевича, О.Н. Соколовського та ін. [200].

Завдяки організаційній діяльності Комітету в 20-ті роки ХХ ст. значно поліпшилась видавнича діяльність з сільськогосподарської тематики. Важливу роль у пропаганді та розповсюдженні сільськогосподарських знань в цей період відігравали сільськогосподарські товариства, зокрема, Всеукраїнське агрономічне товариство в м. Харків, друкованим органом якого в 1922 р. була «Українська сільськогосподарська газета», Товариство сільського господарства Півдня України в м. Одеса, яке відоме виданням «Записок».

У виданні історико-бібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» (кн. 41) «Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927-1930 рр.): зб. док. і матеріалів» (2010) під загальною редакцією М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника (науковий редактор В.А. Вергунов) висвітлена діяльність Науково-Консультаційної Ради при Наркомземі УСРР по розширенню мережі галузевих науково-дослідних установ та удосконаленню їх діяльності. На основі архівних документів проаналізована підготовча робота Ради по створенню мережі наукових сільськогосподарських установ з єдиним республіканським центром керівництва та планування сільськогосподарської дослідної роботи – Українською Академією Наук Сільсько-Господарських» [113, с. 548].

Історичний досвід реформ на селі свідчить, що важливою їх складовою є «теорія суспільної (громадської) агрономії», коли через систему поширення знань про наукові основи ведення сільськогосподарського виробництва селяни активно долучаються до застосування нових сортів сільськогосподарських культур, порід тварин, технологій виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, і стають активними учасниками процесів інноваційних перетворень на селі.

За енциклопедичним визначенням суспільна агрономія – це сукупність заходів, спрямованих на пропаганду та впровадження силами самодіяльних громадських організацій агрономічної культури на селі, і зокрема: пропаганда серед селян засобів поліпшення господарювання, навчання раціональній агрокультурі та оптимізації структури сівозмін, організація постачання селянам засобів сільськогосподарського виробництва, поширення сільськогосподарських знань за допомогою дослідних станцій, шкіл, курсів, виставок та ін.

У багатьох наукових виданнях [91, 99, 230, 231, 232] прикладом реального впливу на підвищення рівня хліборобських знань показана діяльність товариства «Сільський господар» в Галичині, яке створене в березні 1899 р. в місті Олеську Брідського повіту, що на Львівщині.

З 1928 р. товариство очолив видатний український вчений та громадський діяч - автор теорії суспільної агрономії Є.В. Храпливий, який вбачав основним завданням цієї організації – теоретично і практично вишколити широкі маси селянства, щоб українське хліборобство Західної України за сприяння української кооперації знайшло шляхи власного і вільного розвитку та розбудови господарського життя на новій основі. «Доктор інженер Євген Храпливий – це була душа і мозок всієї праці «Сільського Господаря» між двома світовими війнами», – писав А. Качор, підкреслюючи його невсипущу працю, знання, великий досвід у забезпеченні діяльності товариства «Сільський Господар» [91].

Найважливішим завданням товариства «Сільський господар» вважалася боротьба за український сільськогосподарський вишкіл. Для реалізації цієї ідеї при «Сільському господарі» у Львові 1928 р. була створена секція сільськогосподарського вишколу, головою якої став Й. Райковський. У звіті «Праця «Сільського господаря» в першій половині 1928 р. Є.В. Храпливий зазначав, що на 1 вересня того року у селах працювало 67 повітових філій та 409 гуртків «Сільського господаря». Діяльність товариства «Сільський господар» у першому півріччі 1929 р. Є.В. Храпливий висвітлив у роботі «Так працюємо для українського села».

У 1932 р. вийшла друком його праця «Про хліборобський вишкіл сільської молоді». У наступних випусках календаря «Сільський господар», у фаховій господарській пресі та інших виданнях («Діло», «Господарсько-кооперативний часопис», «Правда», «Свобода», «Рідна школа») Є.В. Храпливий опублікував низку статей, спрямованих на хліборобський вишкіл української молоді загалом та сільської молоді. Порадником в організаційних справах для гуртків і філій «Сільського господаря» стала праця Є.В. Храпливого «За нашу хліборобську справу», в рецензії на яку часопис «Кооперативна Республіка» наголошував на значенні такого методичного посібника, що є «програмою фахової агрикультурної праці ...сільгосптовариств», особливо підкреслювалися «її всебічність, прозорість

плану, конкретність» і доказовість в галузі «практично здійснимих вказівок і порад» [231].

У 1930-1939 рр. Є.В. Храпливий розробив і реалізував з великим штабом українських агрономів, свій план розбудови сільськогосподарської культури і фахової агрономічної роботи по західноукраїнських селах. Він у співпраці з українською кооперацією оформив нову систему громадської агрономії, яка поставила собі за мету перебудувати західноукраїнське село на зразок сіл Данії і Німеччини. Це був сміливий і великий план реальної праці для українських агрономів і сільськогосподарських діячів.

Розглядаючи фахову освіту української молоді як важливий чинник соціальної незалежності людини, а в майбутньому – творення незалежної держави України, Є.В. Храпливий та його колеги – теоретики і практики кооперативної ідеї підкреслювали ще одну дуже важливу складову системи хліборобського навчання: високий фаховий рівень підготовки власне учителів хліборобства. З цього приводу Є.В. Храпливий у своїй праці «За наше хліборобське шкільництво» (1933) писав: «Далеко легше бути добрим техніком-агрономом, як учителем у хліборобській школі, це тому, бо учитель хліборобської школи мусить бути бездоганим фахівцем, мусить мати довшу хліборобську практику, щоби не вчити тільки книжкової мудрості, і мусить бути добрим педагогом. ...А скільки треба праці, щоби стати дійсним агрономом-педагогом ...» [230, с. 31].

Формуючи методичні рекомендації щодо організації хліборобського навчання молоді, Є.В. Храпливий у своїй праці «За наше хліборобське шкільництво» (1933) перш за все звертав увагу на роль знань, освіти для виховання хлібороба і громадянина [230, с. 36].

Друга світова війна окрім величезних руїн та масових жертв спричинила великі зміни і в структурі соціально-економічного життя селян Західної України. Хлібороби краю були позбавлені права на власність та стали невільникми колгоспного господарювання. Товариство «Сільський господар» було ліквідовано.

Як наслідок, багато активістів товариства змушені були емігрувати за кордон, зокрема, в Німеччину, Сполучені Штати Америки та Канаду. На матеріалах колишніх активних працівників Товариства «Сільський господар» у 1970 р. Українською вільною академією наук у США на кошти українських установ і громадянства Америки і Канади за редакцією П. Дубрівного виданий збірник наукових праць – спогадів «Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові (1899 – 1944)» про діяльність унікального в ті часи, і в сучасному вимірі формування на землях Західної України. На шестистах аркушах цього унікального видання розкриті всі аспекти багатогранної діяльності товариства по згуртуванню та підвищенню рівня життя селянства [99].

Надалі публікації історичних праць з питань поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду майже повністю зникають з наукового обігу і з'являються лише у середині 50-х рр. XX ст., що свідчить про потужний вплив політико-ідеологічних чинників того часу.

У 2006 р. за ініціативи ННСГБ НААН колективом вчених у складі В.А. Вергунова, І.В. Гриника, З.П. Кірпаль, Н.І. Семчук, О.П. Решетник, О.М. Пильтай підготовлений і вийшов з друку збірник документів і матеріалів «Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук» за науковою редакцією д-ра с.-г. наук, проф. В.А. Вергунова, в якому на основі архівних даних висвітлена діяльність установ аграрної науки від створення в 1956 р. Української академії сільськогосподарських наук до заснування у 1969 р. Південного відділення ВАСГНІЛ. У 2011 р. в історико-бібліографічній серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» колективом у складі В.А. Вергунов, З.П. Кірпаль, В.І. Кучер, В.С. Лозицький, Н.І. Семчук, О.П. Зайцева за науковою редакцією М.Д. Безуглого вийшов з друку збірник документів і матеріалів «Південне відділення ВАСГНІЛ». Організатором створення ПВ ВАСГНІЛ був відомий учений академік В.Ф. Пересипкін, який впродовж 1969-1972 рр. очолював оргбюро. В збірці висвітлені основні завдання, які вирішувала аграрна наука під керівництвом ПВ ВАСГНІЛ. Серед

архівних документів викладених в збірці привертають увагу ті з них, що стосуються листування керівництва ПВ ВАСГНІЛ з керівниками партійних і урядових органів стосовно удосконалення структури і діяльності установ і організацій, що входять до складу Відділення.

До третьої групи першоджерел, в яких висвітлені теоретико-методологічні засади організації сільськогосподарської дорадчої діяльності, світовий досвід становлення та розвитку сільськогосподарських дорадчих служб, особливості української моделі організації сільськогосподарського дорадництва та шляхи її удосконалення, по праву відносяться наукові праці відомих вчених М.Ф. Безкровного, О.М. Бородіної, В.А. Верби, В.А. Вергунова, Я.М. Гадзала, М.В. Гладія, Т.П. Кальної-Дубінюк, Р.Я. Корінця, В.П. Ситника, М.Ф. Кропивка, В.В. Маковецького, П.Т. Саблука, М.З. Швиденка, Р.М. Шмідта та ін. [7-12, 48, 88, 89, 97, 107, 128, 198, 223, 99, 100, 132, 234, 236, 237].

Однією з перших наукових праць незалежної України, в якій висвітлені питання методології і організації науково-консультаційного та інформаційного забезпечення аграрних перетворень, був «Посібник по реформуванню ринкового середовища підприємств АПК» (1997) за редакцією академіків П.Т. Саблука, В.П. Ситника, М.Я. Дем'яненка та О.М. Шпичака [186, с. 469 – 497]. Авторами доведено, що науково-консультаційне та інформаційне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників і населення – одна із важливих функцій державного управління агропромисловим виробництвом в ринкових умовах.

В рамках реалізації заходів по реформуванню запропоновано створення Державної системи надання консультаційних послуг на базі зональних науково-дослідних інститутів, державних обласних сільськогосподарських дослідних станцій УААН та ВНЗ аграрної освіти – тих, що мають достатній науково-технічний потенціал. На обласному рівні мають бути створені інформаційно-консультаційні центри (ІКЦ) підтримки реформ, які будуть використовувати матеріальну базу наукових установ, у складі яких вони формуватимуться.

Фінансування діяльності ІКЦ рекомендовано здійснювати комбіновано: за рахунок коштів місцевих бюджетів, інноваційного фонду Мінсільгосппроду, бюджетних коштів УААН, а також за рахунок госпрозрахункової діяльності ІКЦ. Запропоновано в областях створити активи пропагандистів-фахівців чисельністю 30 – 50 осіб з наукових установ і навчальних закладів. Відповідно в кожній області доцільно скласти реєстри експертів-консультантів, закріпити експертів-консультантів по напрямках реформування за адміністративними районами, організувати школи пропагандистів по реформуванню аграрного сектора в областях з залученням до викладання в них експертів-консультантів.

Авторами запропоновано систематизувати наявні інформаційні ресурси АПК, налагодити періодичне формування цінової, аналітичної, прогнозної, науково-технологічної інформації для забезпечення виробничих формувань і населення ринковою, прогнозною, науково-технічною та іншою інформацією ділового характеру. З метою підтримки державної системи науково-консультаційного та інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в рамках удосконалення органів державного управління агропромисловим виробництвом запропоновано створити служби цінового моніторингу продовольчого ринку, соціально-економічного моніторингу розвитку сільського господарства, інформаційно-консультаційного обслуговування виробників сільськогосподарської продукції, відомчого комунікаційного зв'язку. Опрацьовано структуру інтегрованої системи автоматизованих робочих місць (АРМ) в комп'ютерних мережах на рівні підприємства – АРМ керівника, АРМ економіста, АРМ агронома, АРМ зоотехніка, АРМ інженера, АРМ бухгалтера та ін. Для того часу пропозиції, опрацьовані в науковій праці щодо розробки і впровадження такої системи в сільськогосподарському виробництві були революційним кроком з його реформування на ринкових засадах [186, с. 491].

Сільськогосподарська дорадча діяльність - сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських

підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства [67].

Обласні, районні дорадчі служби, до складу яких входять відомі вчені-аграрники, науково-педагогічні працівники закладів аграрної освіти, досвідчені сільськогосподарські товаровиробники, керуючись методологією консультування, користуючись розвинутою інфраструктурою надання дорадчих послуг, методами інформування, навчання, переконання, маючи прямі зв'язки з науковими установами аграрної сфери, закладами аграрної освіти підвищують зацікавленість сільського населення до суспільної праці.

Серед основних завдань та функцій таких служб мають бути: участь у розробці програм розвитку агропромислового виробництва і сільських територій; надання консультаційно-методичної допомоги виробничим підрозділам, територіальним громадам, районним господарським органам; здійснення маркетингової діяльності шляхом організації виставкової діяльності, демонстраційних полігонів, аукціонів; інформаційно-консультаційне забезпечення державних і недержавних установ та організацій аграрної сфери області, району, сільської території.

У монографії «Аграрний потенціал України: напрями розвитку» (2016) за редакцією академіків Я.М. Гадзала, М.В. Гладія та П.Т. Саблука «важливим є відпрацювання й усвідомлення всіма, хто проживає на сільській території, єдиної ідеології її розвитку, що визначає однакову схему дій. Виправданим було б існування на кожній регіональній території (село, район, область, регіон) економічних центрів забезпечення функціонування й розвитку сільських територій» [48, с. 171]. У роботі зазначено, зокрема, що в розвинутих країнах світу в основі дій влади і наукових інституцій щодо розвитку села є фермер, сільський житель, і важливою частиною аграрної політики держави має бути соціально-економічна складова, що спрямована на відродження села і соціальний захист сільського населення як оберега національних звичаїв і традицій. Запропоновано «реформувати аграрну науку, освіту та систему

сільськогосподарського дорадництва з метою розв'язання пріоритетних завдань з інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва та безперервної високопрофесійної освіти працівників галузі, перенесення наукової й науково-консультаційної роботи на місця, ефективного функціонування системи «освіта – наука – сільськогосподарське дорадництво» [48, с. 319].

Академік М.В. Гладій у науковій праці «Національна сільськогосподарська дорадча служба в Україні – проблеми і нагальність. Становлення й розвиток сільськогосподарської дорадчої служби в Україні» (2001) узагальнив досвід функціонування обласних сільськогосподарських дорадчих служб та запропонував системно створювати інфраструктуру сільськогосподарського дорадництва в Україні на рівнях: держава – область – район – сільська громада [50].

У виданні «Становлення сільськогосподарських дорадчих служб» за редакцією Р.М. Шмідта (2002) висвітлене становлення сільськогосподарських дорадчих служб в Тернопільській, Львівській, Донецькій, Київській, Одеській та Вінницькій областях, роль Програми ТАСІС Європейського Союзу в реалізації проектів, спрямованих на підтримку дорадництва. Обґрунтована доцільність створення в рамках Програми ТАСІС та розвитку Українського координаційного і навчального центру, який має вирішувати питання стратегії і методології розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. Висвітлені особливості організації та діяльності дорадчих служб як системи освіти дорослих на базі аграрних університетів [206].

У 2003 р. вийшла з друку наукова праця Р.Я. Корінця «Сільськогосподарське дорадництво: запитання та відповіді» (2003), в якій висвітлені загальні поняття сільськогосподарської дорадчої діяльності, світовий досвід та вітчизняна практика сільськогосподарського дорадництва, взаємодія сільськогосподарських дорадчих служб з управліннями сільського господарства, правові аспекти сільськогосподарського дорадництва в українському законодавстві [98]. Найважливішими партнерами сільськогосподарських дорадчих служб, на думку автора, мають виступати

установи аграрної науки та заклади аграрної освіти, а їхні наукові і освітні працівники мають більше уваги приділяти поширенню результатів наукової діяльності серед сільських трудівників.

У посібнику для дорадчих служб «Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні» за редакцією Р.М. Шмідта (2004) висвітлені методичні основи становлення та функціонування сільськогосподарських дорадчих служб, особливості української моделі дорадництва, організація консультаційного процесу [133].

У науковій праці «Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Науково-практичний коментар» (2007) за редакцією Р.Я. Корінця проаналізовані законодавчі та нормативно-правові акти України з питань сільськогосподарського дорадництва, зокрема, Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 року № 1807 – IV, Концепція становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні, затверджена спільним наказом Мінагрополітики України, УААН та НАУ від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165, програми розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності окремих регіонів [95, с. 11-12].

У монографії д.е.н. Т.П. Кальної-Дубінюк «Організація інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств» (2010) розкриті теоретико-методологічні засади інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств та напрями підвищення його ефективності. У роботі висвітлені методи діагностики проблем підприємства, методів консультування з оптимального вибору шляхів вирішення проблем, методів експертного оцінювання управлінських рішень підприємства (управлінський консалтинг), схеми застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в діяльності сільськогосподарських дорадчих служб. «За даними Європейської федерації асоціацій управлінського консалтингу (FEACO) інформаційні технології найбільш затребувані зараз західним ринком. У Європі на інформаційні технології припадає понад 40% виручки, заробленої консультантами» [88, с. 154].

Одним з напрямів підвищення ефективності інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників та сільських жителів є впровадження системи електронного дорадництва. В основу проекту електронного дорадництва покладені розробки академіка Кропивка М.Ф., виконані ним наприкінці минулого століття, та розвинуті д.е.н. Т.П. Кальною-Дубінюк і к.е.н. М.З. Швиденком. Проблеми, світовий досвід та шляхи запровадження електронного дорадництва в Україні викладені у виданнях «Рекомендації для створення об'єднань фахівців в системі електронного дорадництва» (2014) та «Словник-довідник з електронного дорадництва» за редакцією д.е.н. Т.П. Кальної-Дубінюк (2008). Система електронного дорадництва (е-Дорадництва) буде краще задовольняти потреби користувачів, що прагнуть отримати необхідну інформацію «у будь-якому місці та у будь-який час», надаючи їм швидкий доступ до організованих, індивідуалізованих ресурсів, які потрібні для прийняття обґрунтованих рішень [202, с. 4].

У монографії д.е.н. М.Ф. Безкровного «Формування і функціонування регіональної інформаційно-консультаційної служби» (2015) розкрита еволюція розвитку інформаційно-консультаційної економічної діяльності, особливості її розвитку в Україні, діяльність установ аграрної науки, навчальних закладів аграрної освіти, недержавних формувань на ринку консалтингових послуг.

В цій монографії, зокрема, зазначено: «Значну роботу з інформаційно-консультаційного забезпечення науковців, викладачів, студентів і працівників дорадчих служб проводить Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН – провідний міжгалузевий депозитарій сільськогосподарської та лісогосподарської літератури, потужний центр створення, збереження і використання інформаційних ресурсів» [7, с. 229]. Аналізуючи недостатні темпи впровадження наукових розробок у виробництво автор приходить до висновку, що причинами цього є з одного боку відсутність в багатьох наукових установах НААН науково-консультаційних підрозділів, а з іншого боку –

недостатньо розвинута мережа регіональних сільськогосподарських дорадчих служб в Україні.

Еволюція та сучасний стан розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації в провідних країнах світу та в Україні висвітлені в монографії В.А. Вергунова «Національна бібліографічна система виявлення та розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації з метою її інтеграції у світовий ринок інформаційних ресурсів» (2015). В роботі проаналізований досвід формування моделей розповсюдження сільськогосподарських знань у США, Великобританії і Росії та запропонована структурно-функціональна модель основних елементів Національної системи розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації. Для її розробки «...методологічне значення має порівняльний аналіз моделей систем розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації США, Великої Британії, РФ та України» [38, с. 262].

Таким чином, історіографія проблеми науково-організаційних основ становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні є багатоплановою як за тематикою представлених в роботі наукових праць, так і за глибиною опрацювання. Численні наукові праці, у т. ч. історичного характеру, багатогранно висвітлюють різні аспекти проблеми поширення сільськогосподарських знань та переростання її в систему інформаційно-консультаційного обслуговування (сільськогосподарського дорадництва). В результатах досліджень відтворені передумови, основні етапи організації дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань: суспільно-політичного та соціально-економічного устрою Російської імперії (1884 – 1917), за радянської доби (1918 – 1990) та в роки незалежності України (1991 – 1918). Дослідження цих періодів є інформативними і сприяють сучасному осмисленню еволюції становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

Водночас залишаються малодослідженими питання діяльності науково-дослідних установ аграрного профілю в організації науково-консультаційного

та інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. До цього часу належним чином не залучені до наукового обігу окремі праці українських вчених з проблем розвитку сільськогосподарського дорадництва, недостатньо комплексно розкритий цей вид суспільно-економічної діяльності як чинник підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та соціального розвитку сільських територій. Все це зумовлює актуальність даного дослідження.

1.2. Характеристика використаних джерел

Науково-історичний аналіз еволюції становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності, комплексна оцінка його ролі в розвитку галузей сільського господарства та підвищення рівня життя сільського населення ґрунтується на відповідній джерельній базі дослідження, яка використовувалась при виконанні дисертаційних пошуків. Її можна умовно поділити на три категорії:

1. Матеріали архівних установ різного рівня, переважно матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО).

2. Наукові праці вчених, що висвітлюють проблеми становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності, об'єднані в 5 груп:

- наукові праці, що висвітлюють становлення і розвиток системи поширення сільськогосподарських знань на базі Сумського дослідного поля;
- наукові праці, що висвітлюють становлення і розвиток системи поширення сільськогосподарських знань на базі Одеського дослідного поля;
- наукові праці, що висвітлюють становлення і розвиток теорії суспільної агрономії в Галичині;
- наукові праці з питань пропаганди науково-технічного прогресу та передового досвіду за радянської доби;
- наукові праці, що висвітлюють становлення і розвиток сільськогосподарського дорадництва в незалежній Україні.

3. Законодавчі та нормативно-правові акти України, організаційно-розпорядчі документи, що регламентують сільськогосподарську дорадчу діяльність. Праці сучасних вчених-аграрників з питань науково-організаційних основ сільськогосподарського дорадництва.

В дисертаційному дослідженні для висвітлення наукової проблеми використані архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту архівознавства та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України м. Київ), архіву Президії Національної академії наук України. Використані також фонди Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого.

Першочергового значення у процесі дисертаційного дослідження надавалось вивченню опублікованих офіційних документів органів державної влади, управління, наукових і громадських організацій. В роботі виділяється три категорії інформаційних ресурсів джерельної бази.

До першої категорії інформації джерельної бази, в основному, відносяться архівні матеріали та документи фондів, які відображають формування системи поширення сільськогосподарських знань як складового елемента сільськогосподарської дослідної справи.

Так, матеріали фонду 1 «Документи загального відділу ЦК КПУ» Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), що використані в роботі, відображають заходи й політичні рішення в аграрній сфері радянської держави і Комуністичної партії у 30-х роках XX ст. Передусім використані документи, що стосуються питань підвищення продуктивності сільського господарства, поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду тощо.

Архівні документи з питань організації техпропаганди Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСГН) (1931 - 1934) запозичені у фонді 1055 (опис - 3) ЦДАВО України.

Використано також архівні документи ЦДАВО України фонду 1061 «Міністерство земельних справ Української Держави, м. Київ», а саме: накази Міністерства земельних справ, пояснювальні записки. У т. ч. (опис – 3) проекти нормативних актів, копії наказів Міністерства земельних справ Центральної Ради про заснування в м. Києві сільськогосподарської академії (1918).

З фонду 1229 ЦДАВО України «Український науково-дослідний інститут економіки соціалістичного сільського господарства, м. Харків» використані протоколи засідань РНК УСРР, колегії НКЗС та матеріали до них.

З фонду 1230 «Сільськогосподарський науковий комітет Народного комісаріату земельних справ УРСР, м. Харків» (1918 – 1927), «Науково-консультаційна рада при Народному комісаріаті земельних справ УРСР, м. Харків» (1928), опис – 1, опис – 2, використані матеріали щодо діяльності цих інституцій з організації поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду.

Крім того, у дослідженні використані збірники архівних документів та матеріалів з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Президії НАН України, що опрацьовані науковцями Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН.

До другої категорії літературних та архівних джерел відносяться наукові праці визначних вчених – організаторів дослідної справи та авторів системи поширення сільськогосподарських знань П.В. Будріна, В.В. Вінера, М.І. Вавилова, М.М. Вольфа, Б.К. Єнкена, А.Є. Зайкевича, Н.К. Недокучаєва, В.Г. Ротмістрова, Д.М. Прянішнікова, В.І. Сазанова, В.В. Таланова, Є.В. Храпливого, О.В. Чаянова та інших, в яких висвітлені результати наукових пошуків та польових досліджень. Зокрема, в наукових працях вищезгаданих авторів висвітлені важливі результати досліджень, виконаних на Сумському,

Одеському дослідних полях в кінці XIX-го та на початку XX-го ст. Особливої уваги в роботі приділено дослідженню теорії суспільної агрономії та організації діяльності Крайового господарського товариства «Сільський господар» в Галичині – громадянського руху на селі, який набув великого розмаху на територіях сучасних Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської та Чернівецької областей в 30-ті роки XX ст. Ці наукові праці являються актуальним і в наші дні.

До третьої категорії інформаційних ресурсів джерельної бази відносяться законодавчі, нормативно-правові акти України, накази і розпорядження Мінагрополітики України, Національної академії аграрних наук України, інших профільних міністерств і відомств, які відображають вплив державних органів, аграрної науки та освіти на розвиток сільськогосподарського дорадництва.

Це в першу чергу Закони України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.06.2004 р. № 1807 – IV [67], від 02.12.2010 р. № 2754-VI «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [150], які визначають мету, завдання, зміст і правові засади сільськогосподарської дорадчої діяльності; постанови Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 р. № 897 «Про затвердження положень про реєстри сільськогосподарських дорадчих служб, а також сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників» [155], від 20.07.2011 р., № 757 «Про внесення змін до положень про реєстри сільськогосподарських дорадчих служб, а також сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників», які унормовують процедури реєстрації дорадчих служб, дорадників і експертів-дорадників; розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.06.2005 р. № 210-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2006-2009 роки» [171], від 31.10.2011 р. № 1098-р «Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва» [172], від 23.05.2012 р. № 303-р «Про план заходів щодо реалізації Концепції формування державної системи

сільськогосподарського дорадництва на період до 2015 року» [173], якими започатковано створення державної системи сільськогосподарського дорадництва.

Важливу роль в розбудові сільськогосподарського дорадництва відіграли також накази, розпорядження Міністерства аграрної політики та продовольства України, основними серед яких є: спільний наказ Мінагропрому України та УААН від 09.01.1998 р. № 6/5 «Про вдосконалення наукового забезпечення агропромислового виробництва на регіональному рівні» (додаток Г), яким створені центри наукового забезпечення агропромислового виробництва областей і АР Крим, спільний наказ Мінагрополітики України, УААН та НАУ від 25.04.2001 р. № 114/36/165 «Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні» (додаток Д), яким затверджена Концепція становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні», накази – від 26.04.2005 р., № 176 «Про затвердження Положення про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника» [154], від 11.07.2005 р. № 311 «Про професійне навчання дорадників та експертів-дорадників», від 13.09.2006 р. № 519 «Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні», від 31.01.2006 р. № 26 «Про затвердження складу регіональних кваліфікаційних комісій, регіональних координаторів та апеляційної комісії» [157], від 24.02.2007 р. № 121 «Про затвердження реєстрів сільськогосподарських дорадчих служб, а також сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників» [167], від 05.04.2007 р. № 239 «Про затвердження графіка проведення кваліфікаційних іспитів сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників», від 08.05.2007 р. № 316 «Про затвердження організаційно-методичних документів з проведення кваліфікаційних іспитів сільськогосподарських дорадників, сільськогосподарських експертів-дорадників», якими визначені процедурні аспекти підготовки дорадників та експертів-дорадників, накази від 12.03.2008 р. №135 «Про затвердження

Порядку та умов проведення конкурсу з надання соціально спрямованих дорадчих послуг» [156], від 22.05.2008 р. № 324 «Регламент регіональної кваліфікаційної комісії з перевірки рівня знань та практичних навичок сільськогосподарської дорадчої та апеляційної комісії» [166].

Значний масив інформації джерельної бази, аналіз якого дає змогу визначити основні тенденції становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні, міститься в документах та виданнях Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України.

В Концепції становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні зазначено: «дорадча діяльність в аграрній сфері, як один із інструментів державної аграрної політики, покликана сприяти розвитку ринкової економіки в сільській місцевості, підвищенню рівня доходів та покращанню добробуту сільського населення специфічними засобами: шляхом підвищення рівня знань сільських товаровиробників і сільського населення та сприяння у прийнятті ними обґрунтованих економічних рішень» [133, с. 459].

Отже, використання у дисертаційному дослідженні різноманітних за своїми формами історичних джерел, багато з яких вперше використано для наукових досліджень, здійснення їх порівняльного аналізу дозволили дослідити історичний шлях формування системи поширення сільськогосподарських знань, пропаганди передового досвіду діяльності сільськогосподарських підприємств і їх трансформації в систему сільськогосподарського дорадництва, визначити основні тенденції й етапи становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності для комплексного вирішення проблем інноваційного розвитку аграрного бізнесу та розвитку сільських громад.

1.3. Методологічні основи дослідження

При дослідженні проблем становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні використані в комплексі загальні методологічні принципи, що стосуються досліджень всіх аспектів історичної науки – історизму, науковості та об'єктивності.

Слід зазначити, що складність виконаних досліджень пояснюється тим, що зміст роботи охоплює великий проміжок часу – з другої половини ХІХ-го ст. до наших днів. Досліджувані суб'єкти сільськогосподарської дослідної справи як основи для зародження систем розповсюдження сільськогосподарських знань та сільськогосподарського дорадництва – Сумське дослідне поле, Одеське дослідне поле, товариство «Сільський господар» в Галичині – територіально віддалені, відносились до держав з різним політичним та соціально-економічним устроєм [24, с. 45-48].

Принцип історизму дозволяє досліджувати суспільні явища в часовій послідовності, передбачає проведення аналізу подій і фактів відповідно до об'єктивних суспільно-політичних умов історичних етапів розвитку. Він ґрунтується на дослідженні дійсних історичних процесів і тісно пов'язаний з принципами об'єктивності, науковості, системності та наступності.

Керуючись принципом історизму, за яким розгляд всіх історичних фактів, явищ і подій здійснюється відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості та забезпечує вивчення явища з погляду того, як воно колись виникло, які головні етапи у своєму розвитку проходило, чим стало в цей час, дисертант повніше та об'єктивніше розглядав суспільні події і явища становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в соціально-політичній обстановці того часу як наукової основи для формування систем розповсюдження сільськогосподарської інформації, які являються предтечею сільськогосподарського дорадництва.

При проведенні досліджень необхідною умовою наукового висвітлення подій, явищ, тенденцій розвитку є дотримання принципу науковості, який передбачає неупереджений науковий аналіз, синтез з використанням достовірних історичних джерел, переважно наукових праць. Він передбачає не просту констатацію з посиланням на першоджерела, а на основі наукових джерел встановлення закономірностей розвитку. Так, польові дослідження за часів царської Росії і суспільна агрономія в Галичині охоплюють різні соціально-політичні устрої, різні епохи, вони різняться методологічно, але

наслідком їх здійснень досягається одна мета: підвищення ефективності господарювання та поліпшення життя сільського населення.

Дотримання принципу об'єктивності дозволяє незалежно від суспільно-політичних орієнтацій дослідника бути неупередженим при аналізі та оцінці суспільно-політичних подій, зокрема, зародження у другій половині XIX-го ст. польового дослідництва в царській Росії та суспільної агрономії в Галичині, становлення і розвитку системи сільськогосподарського дорадництва в незалежній Україні. Об'єктивності досліджень сприяло використання великого масиву архівних джерел та наукових праць різних часів. Завдяки використанню принципу об'єктивності в певній мірі в роботі розглядається цілісність об'єкта дослідження, який ототожнюється з певною системою, компоненти якої взаємодіють, виявляють багатогранні зв'язки, утворюючи якісно нову сукупність знань, пов'язану зі становленням сільськогосподарського дорадництва як окремого виду діяльності. Тому основним методом дисертаційного дослідження являється історико-системний метод.

Керуючись вищезазначеними принципами в дисертаційному дослідженні застосовувались загальнонаукові методи, а саме: історико-порівняльний, аналізу та синтезу, наукового узагальнення, проблемно-хронологічний, персоніфікації, логічний.

Історико-порівняльний метод передбачає аналіз процесів, подій і явищ, як якісних так і кількісних характеристик фактів, дає змогу виявити ті риси, які вони набувають або втрачають в процесі свого розвитку. Цей метод сприяє розумінню минулого в єдності й індивідуальності. Так, аналізуючи в дисертаційній роботі діяльність Сумського і Одеського дослідних полів, враховуючи їх різне природно-кліматичне розміщення, виявляється різниця в завданнях та методах проведення польових дослідів. Таким же чином порівнюються в кожній дослідній станції результати на початку функціонування і через певний період часу. Це ж стосується і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в незалежній Україні кінця XIX-го ст. початку XX-го ст.

Використання методів аналізу та синтезу дозволило поділити умовно предмет дослідження на складові елементи для виявлення структурних зв'язків, закономірностей розвитку, наукового обґрунтування історичних подій і фактів (аналіз). Синтез, навпаки, передбачає дослідження історичних подій і явищ в їх цілісності та взаємодії складових. Доцільність використання цього методу зумовлена необхідністю досліджень систем поширення сільськогосподарських знань, інформація про які міститься в різних наукових виданнях та в архівних матеріалах. При виконанні дисертаційного дослідження проаналізована джерельна та історіографічна база, і в результаті сформовано переважну частину матеріалів 2-го і 3-го розділів роботи.

Формуванню загальних висновків на підставі вивчення багатьох наукових праць сприяє також метод наукового узагальнення – логічного процесу переходу від одиничного до загального. Такі узагальнюючі висновки приводяться в кожному розділі дисертаційної роботи, зокрема, по правовим, організаційним, науковим, освітнім основам сільськогосподарської дорадчої діяльності.

З використанням методу персоніфікації досліджена наукова діяльність видатних дослідників різних часів В.А. Вергунова, В.І. Сазанова, В.Г. Ротмістрова, Є.В. Храпливого, Р.В. Шмідта, М.Ф. Кропивка та їх особистий вклад в розвиток наукових досліджень з проблематики сільськогосподарського дорадництва.

Застосування логічного методу в дисертаційному дослідженні дозволило розкрити у взаємозв'язку сутність предмета польових досліджень в його закономірних зв'язках, зародження на їх базі систем поширення сільськогосподарських знань та інформації і формування основ системи сільськогосподарського дорадництва.

У дисертаційному дослідженні також використовуються міждисциплінарні методи, зокрема, бібліографічний, статистичний, методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу, термінології.

За допомогою бібліографічного методу здійснювався пошук джерельної бази дослідження – за описом опублікованих наукових праць вчених щодо розвитку дослідної справи та сільськогосподарського дорадництва. Персонально-біографічний метод використаний в роботі при збиранні і аналізі даних про життя і наукову діяльність видатних вчених В.І. Сазанова, В.Г. Ротмістрова та Є.В. Храпливого для наукового аналізу психосоціальної реальності цих творчих особистостей.

Статистичний метод групувань сприяв визначенню кількісного та якісного складу наукових праць різних вчених в умовах відмінних соціально-економічних устроїв та різних часів.

Метод джерелознавчого й архівознавчого аналізу використаний в роботі при осмисленні конкретних подій щодо різних аспектів досліджуваної проблеми. Джерелознавчий та архівознавчий аналіз застосовано при вивченні структури, окремих ознак, властивостей, внутрішніх зв'язків об'єкта дослідження. Застосування методу дозволило системно використати архівні документи щодо еволюції розвитку Сумського, Одеського дослідних полів та товариства «Сільський господар» в Галичині.

Використання термінологічного аналізу при уточненні основних термінів в дослідженні дало змогу при аналізі тих чи інших понять з різних позицій та за науковими словниками виокремити власні, які приведені в роботі.

Доповнює вищезгадані методи група спеціально-історичних методів, зокрема, історико-системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний.

За допомогою історико-системного методу досліджено етапи розвитку аграрного консалтингу в країнах з розвинутою ринковою економікою, встановлено особливості адаптації методів агроконсалтингової діяльності до умов організації агропромислового виробництва в Україні.

Порівняльно-історичний метод передбачає аналіз процесів, подій і явищ, як якісних так і кількісних характеристик фактів, дає змогу виявити ті риси, які

вони набувають або втрачають в процесі свого розвитку. Цей метод сприяє розумінню минулого в єдності й індивідуальності.

З використанням проблемно-хронологічного методу досліджувані історичні явища розглянуті в часовій послідовності – поділ широкої проблеми зародження і розвитку сільськогосподарського дорадництва із систем польових наукових досліджень та поширення сільськогосподарських знань, переростання його в окремий вид економічної діяльності.

Таким чином, використання повноцінного методологічного інструментарію, критично-об’єктивний аналіз і синтез різноманітних джерел сприяли відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду, врахуванню й оптимальному використанню творчих здобутків вітчизняних учених у різних напрямках сільськогосподарської науки кінця XIX – початку XXI ст., ґрунтовному опрацюванню архівних матеріалів. Сукупно це дозволило систематизувати й узагальнити інформативне поле, забезпечити наукову достовірність отриманих результатів дисертаційного дослідження.

Сукупність вищезгаданих принципів та методів дала змогу розглядати еволюцію становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності як наукової дисципліни, як окремого виду економічної діяльності в історичному контексті з урахуванням внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливали на розвиток її наукових основ та впливу на підвищення ефективності сільського господарства.

Висновки до розділу 1.

Аналіз стану наукової розробки проблеми розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні засвідчив, що сільськогосподарська дослідна справа як наукова база для організації сільськогосподарського дорадництва активно розвивалася з 1884 р. до 1917 р., за радянських часів була трансформована в колгоспно-радгоспну систему розповсюдження передового досвіду, і тільки в незалежній Україні отримала продовження шляхом організації сільськогосподарського дорадництва. Основними в процесі досліджень використані монографія В.В. Докучаєва

«Російський чорнозем», наукові праці В. А. Вергунова [28-44, 54, 93, 113, 141, 195, 200], О.В. Чаянова [234-236], які являються теоретико-методологічним підґрунтям еволюції сільськогосподарської дослідної справи на території сучасної України.

З'ясовано, що історіографію проблеми дослідження започатковують наукові праці на межі кінця XIX ст. – початку XX ст. основоположників сільськогосподарської дослідної справи М.І. Вавилова, М.М. Вольфа, А.Є. Зайкевича, Н.К. Недокучаєва, В.Г. Ротмістрова, Д.М. Прянішнікова, В.І. Сазанова, В.В. Таланова, О.В. Чаянова та О.А. Янати. Автори комплексно обґрунтовують теоретичні основи еволюції сільськогосподарської дослідної справи та формування як складової системи поширення сільськогосподарських знань та інформації.

Комплексне вивчення історіографічної бази, яка стосується проблеми еволюції сільськогосподарської дослідної справи на території сучасної України, виокремлення в ній системи поширення сільськогосподарських знань та інформації, розвиток її і трансформація в сільськогосподарську дорадчу діяльність дало змогу визначити в роботі основні складові та етапи розвитку.

Досліджено, що історіографія радянської доби з питань розвитку сільськогосподарського дорадництва не була предметом детального наукового дослідження. Поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду здійснювалось зважаючи на певні політичні й ідеологічні чинники під тиском партійно-державного апарату. І лише з набуттям Україною незалежності, з переходом від командно-адміністративної системи управління сільським господарством до ринкової виникли передумови для розбудови системи сільськогосподарського дорадництва.

Вивчення наявної джерельної бази з проблеми зародження та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні дозволило висвітлити розвиток дослідної справи, формування на її базі системи поширення сільськогосподарських знань та інформації, поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду, розвиток системи сільськогосподарського

дорадництва. Вивчення архівних документів, наукових праць і періодичних видань того часу дозволили у повному обсязі виокремити й узагальнити важливі факти розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності та розкрити маловідомі сторінки історії аграрної науки. Загалом використано 68 документів 47-ми справ з 6-ти фондів 4-х архівних установ, 6 періодичних видань, 5 збірників опублікованих документів і матеріалів.

Використання в роботі принципів об'єктивності, історизму, системності та методів історичної науки: історико-порівняльного, аналізу та синтезу, наукового узагальнення, проблемно-хронологічного, персоніфікації, логічного, бібліографічного, статистичного, джерелознавчого та архівознавчого аналізу, термінології дало змогу комплексно й об'єктивно в часовому вимірі вивчити проблему розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОРАДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Теорія і практика становлення та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності

Сільськогосподарська дорадча діяльність як наукова дисципліна виникла в Україні в 90-х роках ХХ-го ст. в результаті вивчення та узагальнення досвіду агроконсалтингової діяльності країн з ринковою економікою, зокрема, Сполучених Штатів Америки, Канади, Німеччини, Данії, Польщі та ін.

В науковій літературі є різні трактування термінів «агроконсалтингова діяльність», «консультування». За визначенням консультантів університету штату Міннесота (США) «агроконсалтингова діяльність – це допомога сільськогосподарським працівникам для поліпшення їх життя шляхом навчання, в якому використовуються наукові знання, спрямовані на їхні нестатки і потреби» [130, с. 18].

А відомий американський вчений з управління С. Джонс дає таке визначення: «Під процесом консультування я розумію будь-яку форму надання допомоги у відношенні змісту, процесу або структури задачі або серії задач, при якій консультант сам не відповідає за виконання задачі, але допомагає тим, хто відповідальний за це» [87, с. 3]. Таку діяльність у США здійснюють служби «Extension Service».

Перші великі теоретичні розробки з виявлення сутності, ролі й місця сільськогосподарського консультування належать відомому вченому-агроному О.В. Чаянову (1888-1937 рр.). У 1918 р. він, узагальнивши вітчизняний і зарубіжний досвід діяльності консультантів у сільському господарстві, опублікував свою наукову працю «Основные идеи и методы работы общественной агрономии» [236]. У цій роботі О.В. Чаянов визначає суспільну агрономію як «систему суспільних заходів, що прагне направити розвиток сільського господарства країни за напрямом найбільш раціональних форм».

Один із важливих висновків О.В. Чаянова полягає в тому, що суспільна агрономія не має замінити собою народногосподарські сили, проте має зіграти роль каталізатора, що збуджує й спрямовує їхню роботу. Таким чином, у стосунках з державою суспільна агрономія, за переконаннями цього вченого, покликана відігравати активну роль, що сприяє виробленню прогресивної аграрної політики, створенню механізмів саморозвитку сільських господарів, науково обґрунтованому виявленню й підтримці досконалих форм і методів господарювання.

Таким чином, О.В. Чаянов основним завданням службовця суспільної агрономії виділяє завдання не простого доведення до сільськогосподарського товаровиробника інформації про нововведення, а й підвищення рівня знань із використанням передового практичного досвіду та залучення його шляхом переконання до впровадження нововведень.

На думку вченого суспільно-агрономічна робота має бути організована так, щоб залишала в свідомості господаря яскраве, цільне і сильне враження. Іншими словами суспільно-агрономічна робота має здійснити сильний масовий вплив на селянську психологію. Тим самим О.В. Чаянов уперше вводить поняття соціальної спрямованості консультаційної діяльності, що полягає у веденні індивідуальної роботи з кожним сільськогосподарським товаровиробником та відокремлює її від інших видів діяльності.

Розбудова індивідуальної роботи із селянами можлива лише за умови переходу суспільної агрономії від повітового до дільничного типу. Розподіл повіту на кілька ділянок дозволив би закріпити за кожним агрономом-консультантом менше земельних угідь, менше господарств. Тому, як підкреслював О.В. Чаянов, «... агроном, ставши дільничним і поринувши в дійсне господарське життя конкретних господарств, уперше став віч-на-віч із окремим господарським організмом у всій його конкретності та був змушений прийняти приватногосподарчу точку зору» [236].

О.В. Чаянов визначав основну функцію аграрного консультування у підвищенні рівня компетенції фермерів для того, щоб вони могли грамотно та

зважаєно приймати власні управлінські рішення [235, с. 64].

У рослинництві, як відомо, до основних методів агрономічних досліджень відносяться польові досліди. Видатний вчений К.А. Тімірязєв зазначав: «Польові досліди дозволяють питати думку самої рослини». У свою чергу результати польових досліджень являються основою для фахового консультування з питань селекції, насінництва та технологій вирощування сільськогосподарських культур [97].

У сучасній науковій літературі з консультування є таке визначення: консультування являє собою особливу форму організації управлінської діяльності, в процесі якої консультант надає наукову підтримку клієнту, спонукає його до дії і вирішення виниклих чи назріваючих проблем. Доповнивши таке визначення освітньою складовою можна сформулювати сутність цього виду діяльності так: консультування є особливою формою організації навчальної та управлінської діяльності, в процесі якої консультант методологічно і практично підтримує клієнта, спонукає його до дії і вирішення проблем, що виникли чи назрівають [130, с. 20].

Словник-довідник з дорадництва за редакцією Т.П. Кальної-Дубінюк і Р.Я. Корінця дає таке визначення дорадництва: «Дорадництво – суспільне явище, яке має на меті відродити сільське господарство та забезпечити його стабільний прибутковий розвиток на основі специфічних методів формування нового селянина з новим типом економічного мислення, новою ринковою мотивацією та поведінкою, що надає можливість цим ключовим факторам прогресу формувати нове сільськогосподарське виробництво і село» [29, с. 21].

За визначенням українського вченого, теоретика і організатора сільськогосподарської дорадчої діяльності в незалежній Україні Р.М. Шмідта «Поява сільськогосподарської дорадчої діяльності в новітній історії України є наслідком реформування відносин власності в аграрному секторі на засадах приватної власності і приватної ініціативи, характерних для сучасної ринкової економіки. З розвитком аграрної реформи в Україні, появою великої кількості приватних господарств, фермерів, розвитком підприємництва в сфері

обслуговування села, необхідністю вирішення питань соціального облаштування на рівні сільських рад все більше проблем виникає на рівні сільських громад і територій. Тому шлях до формування дієвої в умовах України системи науково-консультаційного та інформаційного обслуговування може бути єдиний – створення системи типу «Extension Service», розподіл функцій і взаємодія в якій будується не на адміністративних, а на функціональних взаємозв'язках і кооперації науково-освітніх закладів, громадських об'єднань та органів державного управління» [134, с. 74].

За даними Держстату в Україні функціонує 47,7 тис. сільськогосподарських підприємств різних типів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Сільськогосподарські підприємства України
(станом на 1 січня 2017 р.)

Форми господарювання	Кількість одиниць	Площа с.-г. угідь (тис. га)
Сільськогосподарські підприємства, всього	47697	19821,2
з них:		
- фермерські господарства	33682	4437,9
- господарські товариства	9083	3766,1
- приватні господарства	3915	1625,3
- державні підприємства	238	97
- інші форми господарювання	779	9894,9
Господарства населення	4,1 млн.	6300
- з них:		
- особисті селянські господарства (ОСГ)	1,8 млн.	2800
- г-ва для ведення товарного с.-г. виробництва (ВТСВ)	2,3 млн.	3500

Найбільші кількісно (відповідно 33,7 тис. фермерських та 4,1 млн. господарств населення) і найбільш вразливі в ринковому середовищі особисті селянські та фермерські господарства. Кількість фермерських господарств із

року в рік не зростає, а зменшується. І це відбувається не за рахунок їх укрупнення, а із-за припинення господарської діяльності з причин їх банкрутств в умовах ринкової економіки. Консультаційної підтримки в першу чергу потребують середні і малі сільськогосподарські підприємства, фермерські та особисті селянські господарства, які не мають достатніх сільськогосподарських знань та фінансових можливостей. Для цих категорій господарств найбільше є потреба в наданні сільськогосподарських дорадчих послуг [19, с. 192-198].

Для порівняння в Польщі понад 2 млн. приватних господарств, які займають 90% всіх сільськогосподарських угідь, на них припадає приблизно такий же відсоток від загального обсягу сільськогосподарського виробництва. На ферми з площею більше 15 га припадає 9 % від загальної кількості господарств. Але при цьому вони охоплюють 45 % від загальної площі сільськогосподарських угідь.

У Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» визначено: «Сільськогосподарська дорадча діяльність – сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства» [67, ст. 1].

Сільськогосподарська дорадча діяльність включає чотири основних підсистеми: навчальну, що є відкритою структурою, яка спирається на інформаційну підсистему і практичне консультування; консультаційну, що включає структури з консультування товаровиробників з питань економічного аналізу, організації, технологій, управління, бізнес-планування та ін.; інноваційну, що забезпечує створення інновацій на базі отриманих вченими нових знань, завдяки яким можливе переведення виробництва на більш високий рівень розвитку; інформаційно-довідкову – з веденням банків даних, що збираються з наукових, освітніх організацій, бібліотек, консультаційних

служб, товаровиробників [130, с. 20].

Відповідно процес консультування сільськогосподарських товаровиробників має такі складові: навчання дорослих; впровадження нововведень; експертне консультування з вирішення проблем клієнта; інформаційне забезпечення.

Навчання дорослих включає два рівні: базова підготовка кадрів для дорадчих служб – навчання тих, хто буде здійснювати організацію сільськогосподарського дорадництва (дорадників); навчання на місцях сільськогосподарських товаровиробників, працівників об'єднаних територіальних громад і сільських жителів методам прибуткового господарювання на основі освоєння передового вітчизняного і світового досвіду ведення сільськогосподарського виробництва та облаштування сільських територій.

Впровадження нововведень (процесне консультування) включає безпосередню взаємодію консультанта з клієнтом з метою вивчення його потреб у консультаційній підтримці, аналізу стану його фінансово-господарської діяльності та підготовці рекомендацій щодо вирішення проблем. Впровадження нововведень умовно поділяється на п'ять етапів: підготовки, діагностики, планування дій, впровадження та завершення. Виділяють дві категорії консультантів: консультанти-організатори і експерти-консультанти. До першої категорії відносяться сільськогосподарські фахівці з великим досвідом організації сільськогосподарського виробництва в регіоні. Їх основними завданнями є організація на постійній основі консультування сільськогосподарських товаровиробників і сільських жителів з найбільш гострих проблем, що виникають в процесі виробництва та життєдіяльності [103, с. 95-97].

Експертне консультування з вирішення проблем клієнта здійснюється експертами-консультантами, які залучаються для консультування на тимчасовій основі. Ними можуть бути наукові, науково-педагогічні працівники, фахівці лабораторій якості та безпеки виробництва

сільськогосподарської продукції, управлінські працівники, що мають необхідні спеціальні знання, бажання та хист до консультативної роботи, при умові проходження ними відповідної передатестаційної підготовки та отримання кваліфікаційного посвідчення експерта-консультанта.

Четвертою складовою процесу консультування є інформаційне забезпечення (поширення сільськогосподарських знань). Консультативна служба може успішно функціонувати за умови налагодження оперативного прямого і зворотного зв'язку як із клієнтами (сільськогосподарськими товаровиробниками), так і з джерелами нових знань – державними та приватними інституціями, науковими установами і освітніми закладами аграрного профілю, структурами з техніко-технологічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, новаторами сільськогосподарського виробництва [132, с. 49].

Сучасні засоби комунікацій мають бути обов'язковою складовою діяльності дорадчих служб. Це в першу чергу можливість використання сучасних ІТ-технологій – високошвидкісного Інтернету, спеціалізованих банків даних, змістовних WEB-сайтів. При цьому дорадчі служби повинні керуватись правилами: генерувати поряд з використанням наявних державних, статистичних, метеорологічних, наукових, освітніх ресурсів свої інформаційні ресурси – більш короткі, зрозумілі і доступні клієнтам. Важливого значення набуває так звана «розкрутка» власних інформаційних ресурсів – привчання клієнтів до змісту, форм викладу в них та звичок до щоденного користування. ІТ-консалтинг має бути одним з напрямів діяльності сільськогосподарських дорадчих служб [238, с. 266].

За змістом виділяють такі основні напрями консультування: технологічний; організаційний; економічний; юридичний; соціально-побутовий.

Технологічний напрям включає консультування переважно з питань застосування нових технологій. У рослинництві це впровадження нових сортів та гібридів сільськогосподарських культур, новітніх систем обробітку ґрунту,

догляду за рослинами, у тваринництві – селекція, годівля, кормовиробництво, догляд за тваринами, ветеринарне обслуговування. Організаційний напрям – це модернізація виробництва, яка вимагає реструктуризації господарств з метою підвищення ефективності виробництва в ринкових умовах. Метою економічного напрямку є збільшення прибутків господарства за рахунок проведення економіко-математичних розрахунків за галузями діяльності господарства та формування на їх основі бізнес-планів діяльності господарства. Юридичне дорадництво стосується, в основному, господарського, земельного права, питань правових відносин між суб'єктами економічної діяльності, правового регулювання при створенні нових організаційно-правових форм господарських суб'єктів. Соціально-побутове дорадництво стосується ведення домашнього господарства – сімейного бюджету, організації праці і відпочинку, здоров'я і гігієни в сім'ї. В Україні цей напрям дорадництва ще не розповсюджений [7, с. 35].

Важливою ознакою сільськогосподарської дорадчої діяльності є поєднання на добровільній основі зусиль консультанта і клієнта для вирішення проблем клієнта без адміністративного втручання владних структур.

В теорії консалтингу консалтингова послуга визначається як інтелектуальний продукт, що залишається у володінні клієнта після завершення консультування. Вона є товаром. Це значить, що консалтинговою послугою вважається тільки та послуга, яка надана у відповідності з угодою, укладеною між консалтинговим формуванням (консультантом) і клієнтом.

Є дорадчі послуги, що стосуються розвитку сільських територій – облаштування інфраструктури сільської місцевості (дороги, водопровід, газо - електропостачання, школи, дитячі садочки, виробнича і споживча кооперація та ін.). Їх не в змозі фінансувати сільськогосподарський виробник, але в них зацікавлена держава. Такі послуги іменуються соціально спрямованими дорадчими послугами і фінансуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів.

Друга категорія дорадчих послуг, яка стосується консультування щодо

вирішення проблем безпосередньо фермерів чи інших сільськогосподарських клієнтів, іменується комерційними дорадчими послугами, і фінансується за рахунок коштів клієнтів.

В консультаційному процесі фахівці сільськогосподарських дорадчих служб повинні вміти в достатній мірі користуватись методами консультаційної роботи. Виділяють три основних методи сільськогосподарської дорадчої діяльності [130, с. 23].

Метод масового розповсюдження інформації передбачає розповсюдження інформації для широкого кола потенційних клієнтів компактно і просто підготовленої актуальної інформації з питань інноваційного розвитку. Інструментами розповсюдження можуть виступати засоби масової інформації, Інтернет, виставкові (рекламні) заходи. Завдяки використанню цього методу за незначні фінансові ресурси охоплюється широка аудиторія клієнтів та можливих в майбутньому користувачів послуг дорадчої служби.

Метод групового навчання і консультування більш дієвий – він передбачає доведення нововведень до короткої аудиторії слухачів у процесі навчання дорослих через короткотермінові курси, лекції, семінари, майстер-класи, Дні поля та ін. Цей метод достатньо витратний, проте більш конкретний та ефективний. В теорії консалтингу є прописні правила підготовки та проведення таких навчань [7, с. 47].

Найбільш дієвим, але і найбільш витратним методом є метод безпосереднього (або дистанційного) консультування клієнта з вирішення його проблем. При його застосуванні в повній мірі проявляються комунікаційний потенціал консультанта, його знання та уміння використовувати психологічні і етичні аспекти важелів впливу при спілкуванні з клієнтом у процесі консультування.

Відповідно до різних соціально-економічних умов, що склалися в країнах, формувались різні моделі консалтингової діяльності. Виділяють 5 основних моделей розвитку консалтингової діяльності в країнах

світу [130, с. 29]:

- державна університетська модель (США);
- державна міністерська модель (Канада, Литва, Польща);
- приватна модель (Великобританія, Франція, Данія);
- громадська модель (Перу, Зімбабве);
- змішана модель (Німеччина, Угорщина, Чехія, Україна).

У Сполучених Штатах Америки система дорадництва має понад столітню історію і іменується «Extension Service». І хоч зароджувалась вона як система розповсюдження знань, в даний час вона переросла в дорадчий сервіс, де поряд з розповсюдженням знань велика увага приділяється власне консультуванню. Структурні підрозділи «Extension Service» університетів опікуються організацією дорадництва в регіоні і діють за дорадчими програмами, основними з яких є: сільськогосподарська, соціального розвитку, для молоді та дітей, для сім'ї, для бізнесу та індустрії, безперервної освіти та комунікацій [89, с. 44]. Таку модель дорадництва прийнято називати державною університетською.

У країнах з ринковою економікою під сільськогосподарською службою «Екстеншн» розуміється служба, працівники якої сприяють сільським жителям у виявленні й аналізі їх проблем, формуванні думок, прийнятті й реалізації рішень шляхом надання їм потрібної інформації й стимулювання використання інновацій з метою підвищення якості життя [206, с. 40].

Дорадчі служби в Канаді функціонують з 1915 р. Філософія Канадської моделі сільськогосподарського дорадництва схожа з американською, проте організаційні форми дорадчих служб суттєво відрізняються. На відміну від американської моделі основна частина сільськогосподарських дорадчих служб входить до складу провінційних міністерств сільського господарства.

Найбільш успішною в Канаді є діяльність дорадчої служби у складі Міністерства сільського господарства провінції Манітоба. В ньому дорадча служба входить до складу Департаменту регіональних аграрних послуг і складається з 4 регіональних та 39 районних відділень. У штатах регіональних

відділень працюють досвідчені фахівці сільського господарства – економісти, агрономи, зоотехніки, інженери, менеджери аграрного бізнесу. Штати районних відділень малочисельні. В них як правило працюють дорадники загального профілю (організатори), економісти та офіс-менеджери. Канада є прикладом функціонування державної міністерської моделі сільськогосподарського дорадництва

[www.dorada.org.ua/files/AgriculturalExtensionInTheWorld/Canada.pdf].

У Німеччині сільськогосподарські дорадчі служби є змішаними: приватними і державними. Система дорадчих послуг у Німеччині пройшла тривалий період розвитку та становлення і значно різниться за територіальними ознаками. У південній Німеччині, яка має велику кількість малих та середніх фермерських сімейних підприємств, дорадчі послуги надаються, головним чином, державними організаціями у формі офіційних консультацій. На півночі, для якої характерні середні та великі сімейні підприємства, навпаки, такі послуги надаються сільськогосподарськими палатами та дорадчими союзами [63, с. 32].

Адміністрації земель на сході Німеччини організують дорадництво силами сільських адміністративних відділів та за допомогою безкоштовних консультацій, які фінансуються з державного бюджету. Державна система дорадництва Німеччини має трирівневу структуру і здійснюється: на рівні земель (адміністративно-територіальних утворень) – Міністерством сільського господарства; на рівні округів – адміністраціями округів; на районному рівні – управліннями сільського господарства. Перелік завдань, які стоять перед державними управліннями сільського господарства як первиною управлінською ланкою системи державного дорадництва далеко виходить за рамки лише консультацій з питань сільського господарства. Попитом користуються дорадчі послуги: з питань управління; сільського господарства; навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовки робітників масових професій; запровадження нових порід сільськогосподарських тварин та високоврожайних сортів рослин; збереження родючості ґрунтів та ін.

Останнім часом у Німеччині мають значний попит пропозиції приватних дорадчих структур, які, зокрема, інтенсивно використовуються великими сімейними підприємствами та сільськогосподарськими підприємствами з найманими працівниками. На наше переконання приватні консалтингові формування як більш мобільні щодо надання вузькопрофільних дорадчих послуг в найближчому майбутньому будуть займати більшу частку ринку консалтингових послуг

[www.dorada.org.ua/files/AgriculturalExtensionInTheWorld/Germany.pdf].

Розвиток Датської системи сільськогосподарського дорадництва здійснюється на основі кооперативних принципів. В Данії дорадчі служби функціонують при асоціаціях фермерів. Координацію їх діяльності здійснює Датський аграрний дорадчий центр, який структурно належить до Датської сільськогосподарської ради та підтримується державними програмами. Організація послуг складається з двох рівнів: Датський аграрний дорадчий центр обслуговує локальні центри, а локальні центри обслуговують фермерів. Близько 80 % потреб фермерів в дорадчих послугах задовольняється працівниками локальних центрів. Така система є основою довіри та впевненості в дорадниках зі сторони фермерів. Дорадчі служби не виконують контролюючих та наглядових функцій по відношенню до фермерів. Фінансування наданих послуг в основному здійснюється користувачами, тобто покриття витрат забезпечується платою фермерів за отримані дорадчі, навчальні та інформаційні послуги [63].

Датська сільськогосподарська дорадча система лише 10 % свого бюджету покриває зі сторони державних субсидій. Все інше становить ринкова частина за рахунок надання дорадчих послуг фермерам – таких як: бухгалтерський облік, аналіз ґрунтів, планування сівозмін, поради щодо добрив та захисту рослин, облік надоїв молока, аналіз фуражу, планування кормів та ін. Фермери платять за такі послуги свої кошти і мають право вільного вибору тієї чи іншої дорадчої служби, що ефективно впливає на рівень надання сільськогосподарських дорадчих послуг. Така модель

організації сільськогосподарських дорадчих послуг добре працює в Данії завдяки історичній основі та традиціям. Систему сільськогосподарського дорадництва в Данії по праву можна віднести до змішаної моделі [130, с. 42].

Аналіз складу й структур міністерств цих країн, що відповідають за розвиток сільського господарства та продовольства, свідчить про те, що на них покладені функції управління розвитком сільськогосподарського виробництва всіх рівнів. У цих країнах на місцях діють підрозділи міністерств сільського господарства. Органи місцевого самоврядування в меншій мірі опікуються питаннями сільськогосподарського виробництва. Тому в цих країнах національні міністерства сільського господарства мають офіси в кожному штаті (США), у кожній провінції (Канада), у кожній землі (Німеччина).

При цьому державні органи управління сільським господарством мають повноваження і відповідають [7, с. 25] за:

- формування соціально-економічної політики в сільському господарстві, включаючи питання бюджету;
- регламентування сільськогосподарського виробництва, контроль (у першу чергу в інтересах здоров'я нації, охорони природи), сприяння пошуку вирішень проблем якості продовольства і екологічної безпеки;
- розвиток аграрних ринків (у першу чергу шляхом моніторингу цін на сільськогосподарську продукцію та продукти переробки), створення умов для цивілізованої діяльності громадських інституцій виробників сільськогосподарської продукції, фірм оптово-роздрібної торгівлі, розвиток зовнішніх зв'язків;
- науково-технологічне забезпечення сільськогосподарського виробництва, зберігання, переробки й реалізації продукції, навчання фермерів;
- забезпечення державної підтримки фермерів та інших суб'єктів аграрного бізнесу, у тому числі з використанням спеціалізованих фондів держави.

Проте поточна діяльність фермерів часто лишається поза увагою державної аграрної політики. Тому поряд з функціонуванням державних органів управління сільським господарством усі країни з розвиненим аграрним сектором мають дієздатні сільськогосподарські консультаційні служби, більшість із яких створювалися в умовах економічних криз і в першу чергу допомагали сільськогосподарським товаровиробникам вирішувати проблеми їх діяльності.

Основними складовими діяльності цих служб [7, с. 26] є:

- збір, узагальнення, адаптація до місцевих умов і поширення інформації про всі нововведення та новітні наукові знання (у законодавстві, в організаційно-економічних питаннях, у техніці й технологіях, про нові сорти сільськогосподарських рослин і породи сільськогосподарських тварин);
- постійні зв'язки з джерелами нових сільськогосподарських знань, і першу чергу з установами аграрної науки та закладами аграрної освіти;
- комунікації з сільськогосподарськими товаровиробниками, державними органами управління, громадськими організаціями, консультування за запитами;
- участь в експериментальній перевірці нових сортів сільськогосподарських культур, нових добрив, нових раціонів годівлі, випробування організаційно-економічних і технологічних нововведень на демонстраційних полігонах та у демонстраційних господарствах системи аграрної науки та освіти;
- підтримка комунікацій у сільській місцевості, зокрема, допомога у вирішенні проблем лідерства в місцевих органах влади й управління, робота з молоддю;
- проведення короткострокових семінарів, виставок, Днів поля та інших заходів, спрямованих на демонстрацію та доведення до фермерів нововведень, на розповсюдження передового досвіду та

- сільськогосподарських знань;
- планування інвестицій (бізнес-планування), фінансовий менеджмент, надання допомоги в одержанні квот, матеріальних і технічних підтримок, компенсацій і місцевих пільг, розробка інженерно-технічних проектів, планування вибору сільськогосподарських культур і добрив, планування годівлі;
 - удосконалення та автоматизація бухгалтерського обліку, аудиторські послуги.

У Європейському довіднику-покажчику консультантів з менеджменту виділено 94 види консалтингових послуг, які поєднані у 8 головних груп: загальне управління; адміністрування; фінансове управління; управління кадрами; маркетинг; виробництво; інформаційні технології; спеціалізовані послуги [7, с. 36].

Таким чином, має місце чітке розмежування повноважень і функцій органів державного управління сільським господарством та сільськогосподарських дорадчих служб, які діють насамперед в інтересах своїх клієнтів. З одного боку дорадчі служби сприяють інноваційному розвитку сільського господарства та сільських територій і тим самим підсилюють діяльність органів державного управління, а з іншого вступають у протиріччя з ними в тих випадках, коли державні інтереси не співпадають з інтересами селян. Дорадчі служби, маючи певний авторитет і довіру фермерів, можуть ефективно нівелювати ці розбіжності без збитків для держави і селян.

У різних країнах світу сільськогосподарське виробництво в більшості своїй ведеться фермерськими родинами із залученням найманої праці. Особливості України полягають у тому, що органи державної влади ще не збороли олігархічні структури, які ведуть сільськогосподарський бізнес на шкоду розвитку українського села, вимиваючи з нього всі наявні ресурси – земельні, людські та ін.

Можна підсумувати, що в сільському господарстві має місце чітке розмежування повноважень і функцій органів державного управління та

сільськогосподарських дорадчих служб, які діють насамперед в інтересах своїх клієнтів. Кожна з приведених вище моделей агроконсалтингової діяльності має свої особливості, переваги і недоліки. З точки зору довіри клієнта до консультанта щодо об'єктивності, неупередженості і відсутності комерційної чи політичної заангажованості, кращою на нашу думку вбачається приватна модель дорадництва. Перевагою такої моделі є також приватний інтерес консультаційної служби, який забезпечує швидку реакцію консультантів на виклики, що потребують консультаційної підтримки. Недоліком приватної моделі можна вважати вузький спектр консалтингових послуг, які в змозі надавати приватна дорадча служба. Як показує досвід діяльності таких формувань в країнах Європейського Союзу, приватні дорадчі формування концентрують зусилля на одному – двох напрямках діяльності сільськогосподарських виробників, наприклад, молочному скотарстві чи свинарстві, насінництві зернових колосових культур і т. ін.

Ключовою фігурою консультаційної системи є консультант, що забезпечує безпосереднє консультування господарств. Як правило, свою діяльність він здійснює на умовах повної зайнятості й працює у складі колективу консультантів різних спеціальностей, що утворюють первинну ланку більшості сучасних сільськогосподарських консультаційних служб світу.

Підсумовуючи можна схематично відобразити чотири складові, які являються необхідною умовою еволюції сільськогосподарського дорадництва в Україні. Це передусім розвиток сільськогосподарської дослідної справи, яка напрацьовує нові наукові знання, формує об'єкти для демонстрації наукових методів ведення сільськогосподарського виробництва та являється джерельною базою для створення систем поширення сільськогосподарських знань. З розвитком дослідної справи на її основі формуються системи поширення сільськогосподарських знань та інформації, які в доступному для сільських господарів вигляді доводять їм нові сільськогосподарські знання та підвищують їх освітній рівень. При цьому напрацьовуються комунікації вчених-дослідників з сільськими господарями, які зрештою переходять у

співпрацю та сприяють переведенню сільськогосподарського виробництва на наукові основи. Третьою необхідною умовою становлення сільськогосподарського дорадництва є свобода у виборі форм і методів господарювання на селі, відхід від командно-адміністративної системи та формування господаря на землі, здатного і спроможного самостійно приймати управлінські рішення. Такі передумови створюють підґрунтя для визначення потреб у дорадчих послугах з боку фермерів та сільських жителів, активної і злагодженої науково-організаційної діяльності органів державного управління сільським господарством, аграрної науки та освіти, громадських організацій аграрної сфери для розробки методології та організації інфраструктури сільськогосподарської дорадчої діяльності (рис. 1).

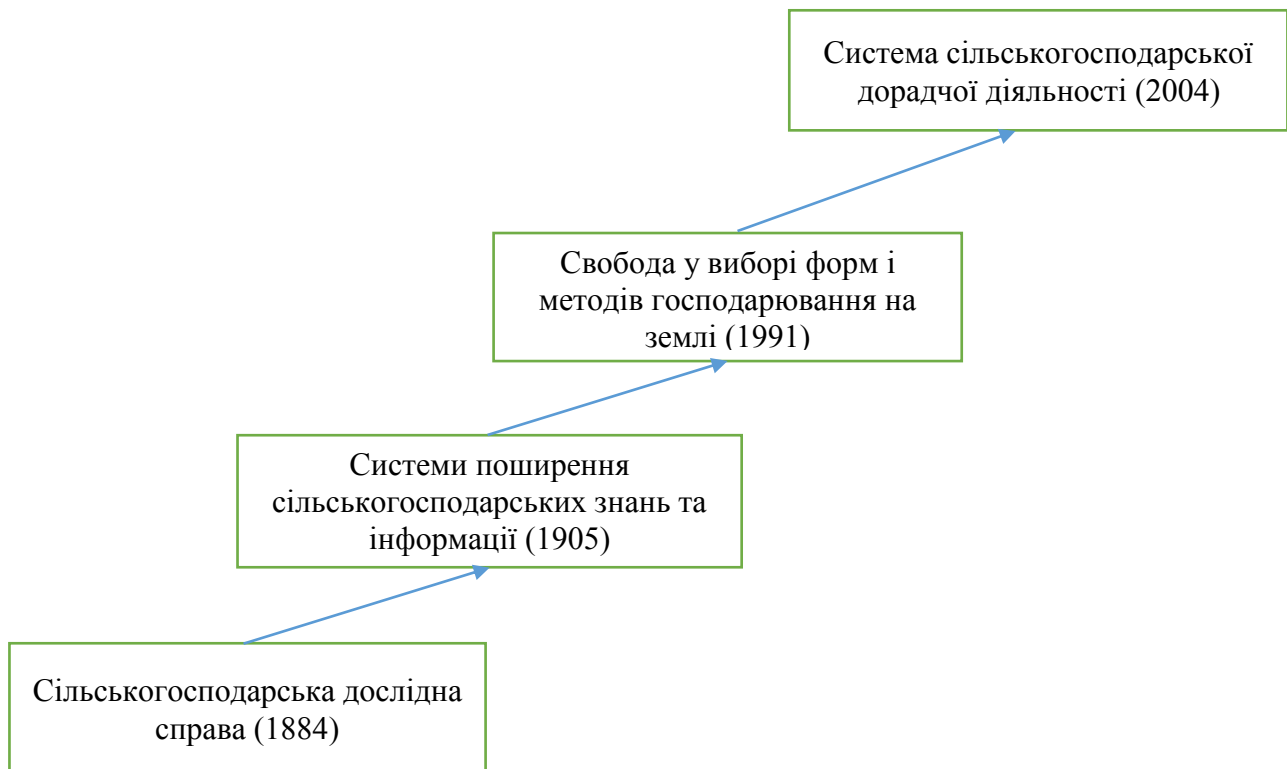

Рис. 1. Складові еволюції сільськогосподарського дорадництва в Україні

Отже, сільськогосподарська дослідна справа як природознавча дисципліна, теоретичну основу якої формують результати фундаментальних і прикладних наукових досліджень, являється науковою основою становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності. Із 5 розглянутих моделей

розвитку агроконсалтингової діяльності (сільськогосподарського дорадництва) для умов України найбільш прийнятна змішана модель. Специфіка ментальності українського селянина – фермера, керівника сільгосппідприємства, власника земельного паю – полягає у побоюванні ризиків, що пов'язані з запровадженням нововведень. У той же час держава зацікавлена в інноваційному розвитку сільськогосподарського виробництва. Тому для умов України, на нашу думку, прийнятний варіант такої моделі розвитку дорадництва, яка має включати державну підтримку, особливо на стадії становлення дорадчих служб, і приватний інтерес, що полягає в праві на існування поряд з дорадчими службами державної форми власності приватних дорадчих формувань в окремих нішах ринку дорадчих послуг.

2.2. Історія розвитку та сучасний стан агроконсалтингової діяльності в світі.

Інтерес землевласників до наукових знань ґрунтувався на прагненні знайти нові шляхи збільшення валових зборів урожаїв, а відтак і доходів від власних угідь. В середині XVIII ст. в Європі, а на початку XIX ст. й у Північній Америці почали створюватись сільськогосподарські товариства, асоціації, клуби, які об'єднували фермерів, вчених, освітян. Завдяки діяльності таких сільськогосподарських об'єднань організовувались дослідні поля, станції, показові ферми, на базі яких проводилися агрономічні дослідження та підготовка методичних рекомендацій і технологій. Згодом з'явилися сільськогосподарські школи, у яких навчали основам землеробства.

До 1850 р. такі школи були створені в Данії, Німеччині, Франції й Великій Британії. Однак навчатися в сільськогосподарських школах могли далеко не всі. Як правило, це були молоді люди з досить заможних родин, які згодом ставали керівниками маєтків великих землевласників. Для більшості селян досягнення науки залишалися недоступними. Були потрібні інші, більш ефективні способи, за допомогою яких селянська більшість могла б одержувати потрібну інформацію, поради, стимул до застосування нововведень у повсякденній діяльності. Так з'явилися в Європі «мандрівні

вчителі землеробства» [7, с. 13].

«Мандрівні вчителі» були службовцями, чию діяльність значною мірою фінансувала держава. Іноді вони об'єднувалися в такі самі мандрівні «кафедри землеробства», на чолі яких ставали професори місцевих сільськогосподарських навчальних закладів. Однак часто функції мандрівних учителів виконували зовсім не професори й викладачі, а добре підготовлені й освічені люди.

У 1847 р. Королівським Сільськогосподарським Товариством Ірландії були засновані посади мандрівних учителів, що на постійній основі підвищували рівень сільськогосподарських знань фермерів. Згодом така система почала розвиватися в Німеччині, де мандрівних учителів призначав центральний сільськогосподарський орган. Поштовхом до розвитку такої системи стало різке скорочення доходів фермерських родин внаслідок знищення значної частини сільськогосподарських угідь шкідниками. Взимку ці вчителі навчали фермерських дітей у зимових сільськогосподарських школах. І хоч офіційно вчителі були в штатах сільськогосподарських асоціацій, їх робота значною мірою фінансувалась державою. А заснована в 1879 р. у Франції державна служба поширення сільськогосподарських знань і досвіду в повному обсязі фінансувалась державою [7, с. 14]. З моменту появи посади мандрівного вчителя розпочався новий етап розвитку консультаційної діяльності. Усі наступні дії й заходи проводились вже за підтримки з боку держави, а часто й з їх ініціативи. Робота з поширення передових сільськогосподарських знань і досвіду стала частиною державної політики більшості розвинених країн світу того часу.

У Великій Британії наприкінці 80-х років XIX ст. був прийнятий пакет законів, які визначили характер розвитку консультаційної служби. Ці правові акти зобов'язували місцеві органи влади кожного графства створити сільськогосподарські ради (комітети), просувати технічні нововведення, сприяти розвитку системи сільськогосподарської освіти, виділяти кошти з місцевих бюджетів для цієї мети. За рахунок коштів місцевих бюджетів

фінансувалась діяльність пересувних сільськогосподарських шкіл і окремих мандрівних учителів. Поступово це призвело до створення сільськогосподарських факультетів в установах вищої освіти Королівства [9].

До кінця XIX ст. аналогічні служби було створено в Данії, Італії і Нідерландах. У цих країнах мандрівні вчителі з'явилися ще в 50-х роках XIX ст., однак їх діяльність стала успішною лише при становленні державної служби поширення сільськогосподарських знань і досвіду. За ними розпочали створювати подібні служби й інші країни – Швейцарія, Австро-Угорщина та Росія [7, с. 15]. Значному прискоренню розвитку консалтингу в сприяла промислова революція, що охопила країни Європи в XIX ст., коли стали з'являтися перші фабрики, а конкуренція змусила підприємців удосконалювати свої форми господарювання та методи управління.

На початок XX ст. консультаційні служби були створені практично у всіх країнах Європи. Вони стали частиною систем державного управління й освіти. Чисельність працівників, залучених до цієї діяльності, неухильно зростала, підвищувався рівень їх професіоналізму. Успіх роботи служб з поширення сільськогосподарських знань і досвіду в Європі стимулював розвиток подібної діяльності в США та Східній Канаді, де сільськогосподарські установи і мандрівні вчителі стали звичайним явищем та підтримувалися фінансово владою штатів і провінцій.

У 1862 р. в США за так званим I-й Актом Моррілля було започатковане створення коледжів «сільськогосподарських і технічних мистецтв» у північних штатах. Цим актом встановлювались умови надання кожному штату гранту у вигляді ділянки землі (відчужуваної з федеральних земель у розмірі 30 тис. акрів), або еквівалентної суми для заснування таких коледжів (вони стали називатися land-grant коледжами, а пізніше land-grant університетами) [7, с. 16]. У 1914 р. за актом Сміта-Левера у США була започаткована кооперативна служба Екстеншн – тристороннє співробітництво федерального уряду, урядів штатів і місцевих органів влади із сільськогосподарськими коледжами з питань консультування фермерів. Так створювалась

консультаційна служба Extension Service у США [130, с. 28].

У ті роки між двома найстарішими університетами Англії – Оксфордським і Кембриджським – виникла дискусія щодо їх участі у сприянні задоволенню освітніх потреб швидко зростаючого міського населення (викликаного стрімким розвитком промислового виробництва) без відриву від місць постійного проживання. У 1867 р. була здійснена перша практична спроба такої просвітницької діяльності. Викладачі університетів почали читати відкриті лекції. Спочатку тематика цих лекцій була надзвичайно різноманітна: від соціальної проблематики до питань літератури й мистецтва. Пізніше, наприкінці 90-х років XIX ст. під час читання лекцій у сільських районах країни стала переважати сільськогосподарська тематика [130, с. 28]. Прийнято вважати 1867 р. роком зародження консалтингу, а Кембриджський університет – місцем його зародження.

Розвиток системи сільськогосподарської освіти, загальне зростання просвітницької роботи в континентальній Європі вплинув на розгортання подібної діяльності у Великій Британії. Так, наприкінці 80-х років XIX ст. в країні був прийнятий цілий пакет законів, що визначили характер розвитку служби. Ці правові акти зобов'язали місцеві органи влади кожного графства створити сільськогосподарські ради (комітети), просувати технічні нововведення, сприяти розвитку системи сільськогосподарської освіти, виділяти кошти з місцевих бюджетів для цієї мети [7, с. 15]. Просвітницька діяльність серед сільського населення стала однією з функцій місцевих органів влади, в їхні штати входили чиновники, завданням яких була координація сільського господарства графства. За рахунок засобів місцевого бюджету субсидіювалася діяльність пересувних сільськогосподарських шкіл і окремих мандрівних учителів. Поступово це призвело до створення сільськогосподарських факультетів і департаментів в установах вищої освіти Королівства.

Успішний розвиток системи інформаційно-консультаційного обслуговування сільського населення в Європі послужив основою для

організації подібної роботи й у колонізованих країнах Азії й Африки. Перший департамент сільського господарства був заснований у Занзібарі під егідою британської колоніальної влади, а пізніше й в Індії. У 1880 р. на острові Цейлон (Шрі-Ланка) були призначені перші сільськогосподарські інструктори, а в 1914 р. засноване Сільськогосподарське Суспільство [9].

В Японії діяльність мандрівних учителів була започаткована з 1885 р. На ці посади призначали найбільш прогресивних і успішних японських фермерів, оскільки європейці, що займалися викладацькою діяльністю в коледжах, не мали достатніх знань про особливості обробки головної для країни культури – рису [7, с. 18].

На африканському континенті подібна робота активізувалася тільки після першої світової війни. Однак ще до 1914 р. у Гані було створено першу сільськогосподарську школу і чотири дослідні станції. Крім того, багато місіонерських організацій для завоювання довіри місцевого населення поряд з релігійною діяльністю, навчали навичкам землеробства, організовуючи демонстрації й покази прогресивних технічних засобів і технологічних прийомів [9].

Таким чином, на початку XX ст. в більшості розвинутих країн світу склались прогресивні системи консультування сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення. Простеживши становлення цих систем, можна виявити основні умови, без яких неможливо виділити діяльність консультаційної служби як окремого виду економічної діяльності. Перш за все це потреба людей, що працюють на землі, в нових сільськогосподарських знаннях. По-друге, це активна участь держави в організації систем поширення сільськогосподарських знань. І нарешті, ключову роль в розвитку систем поширення сільськогосподарських знань зіграли високопрофесійні вчителі-практики, які удосконалювали форми і методи передачі сільськогосподарських знань селянам. [7, с. 19].

На початку XX ст. сфера впливу консалтингу розширилась на американський континент. З'явилися перші професійні консультанти. Серед

них відомі американці Фредерік Тейлор (засновник теорії наукового управління підприємством), Артур Литтл, Тоуерс Перрі та Гаррінгтон Емерсон. У 1914 році в Чикаго (США) засновано службу ділових дослідників «Буз Аллен і Хамилтон». У 1925 році Джеймс О.Мак Кінсі та Ендрю Томас Карні заснували компанію, що дала початок двом найбільшим у світі консалтинговим фірмам «Мак Кінсі енд Кампані» та «А.Т. Карні». У 20-30 роки ХХ ст. після «великої депресії» послугами консалтингових фірм почали широко користуватися великі промислові підприємства. У 50-60-х роках ХХ ст. в країнах Європи та Америки різко зріс попит на консалтингові послуги. Ці роки називають «золотим віком консалтингу». Пов'язано це з післявоєнним прискоренням розвитку та транснаціоналізацією економіки, що призвело до зростання потреби в консалтингових послугах [7, с. 21].

У другій половині 60-х років входження великих аудиторських фірм у провідні консалтингові компанії призвело до зменшення їх кількості. Утворилася «велика вісімка» консалтингових транснаціональних корпорацій: Arthur Andersen; Arthur Young, Coopers and Lybrand; Deloitte Haskings and Sells; Ernst and Whinney; Peat, Marwick, Mitchell; Price Waterhouse; Touch Ross. У подальшому на початку 90-х років деякі із цих фірм об'єднались і утворилася «велика шістка»: Arthur Andersen; Ernst and Young; Coopers and Lybrand; Deloitte and Touche; KPMG; Price Waterhouse [7, с. 21]. У 1998 р. відбулося злиття фірм «Price Waterhouse» з «Coopers and Lybrand» і утворилася найбільша аудиторсько-консалтингова корпорація «великої п'ятірки». У 2002 р. в результаті масового виходу клієнтів із фірми Arthur Andersen залишилось 4 аудиторсько-консалтингові компанії світового рівня, які і в даний час успішно ведуть свій бізнес в усіх куточках світу – PricewaterhouseCoopers, Deloitte, Ernst and Young та KPMG [88, с. 36].

Можна умовно виділити п'ять етапів розвитку консалтингу в світі.

Перший етап характеризується безсистемною просвітницькою діяльністю в ранній історичний період з метою запобігання загрозам епідемій, голоду тощо. Другий етап – це час зародження консалтингу в Європі (друга

половина XIX ст. в Англії), коли у ході промислової революції з'являлися перші фабрики, а конкуренція змусила підприємців вдосконалювати технології та методи управління. Цьому етапу притаманне державне забезпечення просвітницької діяльності, зародження громадської агрономії. Третій етап: у 20-30 роках XX ст. після «великої депресії» консалтинг поширився на всі промислово розвинуті країни. Послугами його користувалися великі промислові та аграрні фірми. Розпочалося консультування державного та приватного сектору економіки. Це відіграло велику роль під час другої світової війни. Четвертий етап (50-60 роки XX ст.) – «золотий вік консалтингу», пов'язаний з післявоєнним розвитком економіки, що підвищило його значення як елементу ринкової інфраструктури. Цей етап характеризується спеціалізацією консультаційних послуг із конкретних управлінських проектів. Почали з'являтися вузькоспеціалізовані експерти-консультанти в навчальних закладах і наукових установах [7, с. 28]. П'ятий етап (70-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) характеризується злиттям потужних аудиторсько-консалтингових формувань та завоюванням світового ринку консалтингових послуг чотирма транснаціональними аудиторсько-консалтинговими корпораціями.

У більшості країн світу органи місцевого самоврядування не відають питаннями сільськогосподарського виробництва. На місцях діють підрозділи державних структур, а не органів місцевого самоврядування. Тому національні міністерства сільського господарства мають офіси в кожній провінції (Канада), у кожній землі (Німеччина), у кожному штаті (США). Є чітке розмежування функцій між державними органами управління сільським господарством і консалтинговими формуваннями. Державні органи управління відповідають за формування соціально-економічної політики в аграрному секторі, регламентування сільськогосподарського виробництва, контроль (у першу чергу в інтересах здоров'я нації, охорони природи), якість продовольства і екологічну безпеку ведення сільськогосподарського виробництва, розвиток аграрних ринків, науково-технологічне забезпечення виробництва, за

забезпечення державної підтримки фермерів та інших суб'єктів аграрного бізнесу. У той же час функціонуючі сільськогосподарські консультаційні служби працюють в інтересах клієнтів і допомагають фермерам долати проблеми їх діяльності.

Основними складовими діяльності консультаційних служб на відміну від функцій органів державного управління сільським господарством є:

- збір, узагальнення, адаптація до місцевих умов і поширення серед фермерів та сільського населення інформації про всі нововведення з аграрних питань, тобто, активне інформування сільськогосподарських товаровиробників з питань нової сільськогосподарської техніки, технологій, сортів та гібридів сільськогосподарських рослин, порід та типів сільськогосподарських тварин, облаштування та соціально-економічного розвитку сільських територій;
- надання науково-консультаційних та інформаційних послуг фермерам та сільському населенню;
- проведення Днів поля, семінарів, виставок та інших заходів, спрямованих на доведення до активних фермерів зазначених вище нововведень, на обмін досвідом.

Особливість державної університетської моделі «Extension Service» у США полягає в тому, що викладачі університетів відповідно до контрактів з університетом, можуть займатися навчальною, науковою та консультаційною діяльністю. Фінансується служба як з федерального бюджету, так і з бюджетів штатів, округів, має гранти, спонсорську допомогу та здійснює комерційну діяльність. Нині відбуваються зміни у фінансуванні – державне фінансування скорочується, все більша увага приділяється недержавним джерелам фінансування (грантам, комерційним структурам тощо). Модель дорадчих служб університетів побудована на тісній взаємодії з науково-дослідними організаціями і державними структурами влади та управління.

[<http://www.dorada.org.ua/files/AgriculturalExtensionInTheWorld/USA.pdf>].

Переваги служб, організованих на базі регіональних університетів:

- наявність навчальних аудиторій, дослідних лабораторій, учбово-

методичної бази;

- досвід і висока кваліфікація професорсько-викладацького і наукового персоналу факультетів, кафедр і лабораторій різного профілю;

- широкі зв'язки із науковими, адміністративними, комерційними й іншими організаціями, а також із сільськогосподарськими підприємствами;

- авторитет університетів і тісні зв'язки з підготовленими ними фахівцями-випускниками;

- довіра товаровиробників до консультантів, викладачів і фахівців служб університетів.

Система дорадництва («Extension Service») в США унікальна, оскільки залучає багато рівнів, які взаємодіють, і в той же час залишаються автономними (рис. 2.1).

Рис. 2.1 Схема системи сільськогосподарського дорадництва у США

Розповсюджують аграрну інформацію підрозділи Міністерства сільського господарства США, Національна сільськогосподарська бібліотека, Національна сільськогосподарська статистична служба, Сільськогосподарська консультаційна служба та Агенція економічних досліджень [38, с. 119].

На федеральному (державному) рівні (департамент Міністерства сільського господарства США) функції системи дорадництва наступні:

збирання статистичних даних та звітів; організація програм, які є необхідними для вирішення завдань, пов'язаних з якістю навколишнього середовища в масштабах країни; збір інформації від університетів та координація її розповсюдження; координація пропозицій та фінансування пілотних програм, які впроваджуються для розв'язання специфічних цілей стосовно якості навколишнього середовища; збір інформації з національного законодавства стосовно сільського господарства та політики в ньому, а також розповсюдження цієї інформації; скоординований розвиток джерел освіти для фермерів, який надходить від національного сільськогосподарського дослідницького центру за стандартами якості сортів сільгосппродукції, її зберіганням та переробкою, маркетингом; фінансування університетам штатів для функціонування дорадчих служб, базуючись на кількості населення та випуску фермерської продукції.

На рівні штату програмами дорадництва керують університети. Вони виконують такі функції: розробка плану роботи та напрямів роботи дорадчої служби у своєму штаті. отримання та управління фондами, що призначені для дорадчої служби в університеті штату, керівництво, оцінка, підготовка штату працівників. Співробітники обов'язково повинні мати університетську освіту і, як правило, бути магістрами; координація випуску освітніх матеріалів, які ґрунтуються на результатах наукових досліджень. координація програм на рівні штату, які спрямовані на поліпшення та підтримку якості навколишнього середовища та з питань сім'ї; забезпечення та координування засобів масової інформації для розповсюдження інформації по усьому штату: телебачення, відео, видання, радіо та комп'ютерний тип розповсюдження інформації; координація освіти та виконання передбачених програм: питання сільського господарства, сім'ї, молоді, розвитку громади, поліпшення якості навколишнього середовища.

На рівні округу реалізація системи дорадництва здійснюється дорадником. Місцевими програмами розповсюдження освітньої та консультаційної інформації є: план дорадника служби, розробка і оцінка

програм для фермерів, сімей, сільських громад, сільськогосподарських підприємств; робота з комітетами добровольців для того, щоб визначити пріоритети при складанні програми роботи на рік; робота з дорадчими комітетами з метою допомоги при підготовці програм та здійсненні оцінки результатів; відвідування фермерів та селянських сімей; організація навчальних груп для фермерів та проведення навчання; організація та проведення дослідів та демонстрацій на фермі, так звані «Дні поля»; робота зі службовцями адміністрації округу для отримання фондів для місцевого відділення дорадчої служби; проведення навчань з допомогою засобів масової інформації з використанням місцевого радіо, телебачення та газет; проведення навчання з допомогою електронних технологій: відеофільми, електронна пошта та Інтернет.

[<http://www.dorada.org.ua/files/AgriculturalExtensionInTheWorld/USA.pdf>]

Інформаційно-консультаційне забезпечення аграрного сектору в Німеччині складається з двох видів забезпечення: інформаційного і консультаційного. Консультування, яке забезпечується державними службами, має довгу традицію. Його основи були закладені ще в середині XIX ст. Носіями консультування на початку виступали сільськогосподарські об'єднання, які починаючи з 1810 р. поширилися по всій території сучасної Німеччини і займалися лобіюванням та просуванням інтересів сільськогосподарських товаровиробників [212].

Подальшому розвитку консультування сприяло виникнення сільськогосподарських зимових шкіл. Перших сільськогосподарських консультантів приймали на роботу сільськогосподарські об'єднання та направляли до сіл з метою ведення просвітницької діяльності серед селян на зборах та через курси. Такий розвиток справ сприяв порівняно швидкому поширенню сільськогосподарського консультування та його визнанню державою, як заходу для підтримки сільського господарства.

Все більше і більше сільськогосподарські об'єднання переймали на себе функції міністерств, пов'язані з освітньою діяльністю. Таким чином виникла

мережа сільськогосподарських відомств з приєднаними до них сільськогосподарськими школами («сільськогосподарські зимові школи»), яка з часом все більше реформувалась відповідно до ринкових умов.

Система дорадчих послуг у Німеччині пройшла тривалий період розвитку та становлення і різнилась за територіальними ознаками. У південній Німеччині, яка має велику кількість малих та середніх фермерських сімейних підприємств, дорадчі послуги надаються, головним чином, державними організаціями у формі офіційних консультацій. На півночі, для якої характерні середні та великі сімейні підприємства, навпаки, такі послуги надаються сільськогосподарськими палатами та дорадчими союзами. Землі на сході Німеччини організовують дорадництво у сільських адміністративних відділах та за допомогою безкоштовних консультацій, які фінансуються з державного бюджету [212]. Розробки дослідницьких установ та навчальних закладів використовуються дорадчими службами як джерело інформації та допоміжні інструменти прийняття рішень у процесі надання порад сільськогосподарським товаровиробникам.

Офіційне дорадництво здійснюється: на рівні федеральної землі – Міністерством сільського господарства; на рівні округу – адміністрацією округу або урядовою президією; на районному рівні – управлінням сільського господарства.

Перелік завдань, що вирішуються управліннями сільського господарства як нижчим виконавчим рівнем системи офіційного дорадництва орієнтовно такий: надання консультацій з питань сільського господарства; навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовка управлінських працівників і робітників масових професій; догляд за землею та ландшафтом місцевості; надання дозволу на використання земельних ділянок і первинного лісорозведення та укладання договорів про оренду землі; участь у плануванні будівництва, що має суспільне значення; допомога у адаптації літніх робітників, адміністративна та контролююча діяльність згідно з вимогами ЄС.

Переваги офіційного дорадництва: для селян консультації коштують

дешевше; результати консультацій доступні всім селянам як суспільне надбання; офіційне дорадництво тісно пов'язане з іншими складовими сільськогосподарського управління, що сприяє більш швидкому обміну інформацією.

У Німеччині широкого розповсюдження набули так звані дорадчі кола – форма дорадництва, коли фермери, що добровільно об'єдналися у товариства, разом створюють дорадчий орган та фінансують його. Ініціатива заснування дорадчого товариства надходить, як правило, з боку передових фермерів, які вступають до об'єднання. Його члени виділяють кошти, щоб сплатити за консультацію, та отримують необхідні дорадчі послуги.

Порівняно з офіційним дорадництвом ця організаційна форма має низку переваг. Дорадник займається лише консультаційними послугами. Для використання дорадчих послуг існує менше перешкод, оскільки всі члени дорадчого кола зробили свої внески та зацікавлені у консультації як зворотній послугі. Дорадник сприймається не як представник влади, а скоріше як довірена особа. Дякуючи тому, що дорадник часто буває на підприємстві, а фермери здебільшого продовжують своє членство у дорадчому колі, між дорадником та фермерами встановлюються дуже довірливі стосунки.

У Німеччині розповсюджене також і приватне сільськогосподарське дорадництво, яке конкурує з офіційним дорадництвом у наданні комерційних консультацій з питань сільського господарства: приватні консультанти на договірній основі, консультаційні фірми, консультаційні канцелярії та бюро планування. Держава не має великого впливу на комерційне дорадництво, фермер вибирає дорадника і підставою при виборі в першу чергу є фаховий рівень дорадника. Конкуренція між дорадниками забезпечує високу якість консультацій. Менеджмент комерційних дорадчих служб зорієнтований на ринкову економіку, завдяки чому досягає високої професійності. Базуючись на особистих бізнесових завданнях та на власній роботі, націлений на перемогу, комерційні консультанти орієнтуються в економічній ситуації краще та можуть мислити і надавати фермерам поради з діловим підходом.

Сільськогосподарський підприємець може вільно обрати свого дорадника та змінити його за потребою [126].

Сільськогосподарське дорадництво в Польщі започатковане сільськогосподарськими палатами, які активно надавали консультаційні послуги сільськогосподарським кооперативам. У період з 1918 р. по 1928 р. в Польщі функціонувало три сільськогосподарські палати – у воєводствах Померанія, Велика Польща та Сілезія. До 1934 р. такі палати було створено у всіх воєводствах. Після другої світової війни сільськогосподарські палати та місцеві дорадчі служби були об'єднані з метою формування селянських рад самопомогі. У 1970 р. було засновано районні центри сільськогосподарських досліджень, завдання яких полягали у розробці та впровадженні сучасних методів у сільськогосподарське виробництво. З цією метою в центрах формувались служби розвитку сільськогосподарських розробок. Згодом такі формування були перетворені в обласні центри сільськогосподарського прогресу. Їх обов'язки полягали у наданні інформаційно-консультаційних послуг сільськогосподарським виробникам.

Після краху комуністичної епохи і формування нового суспільно-політичного ладу (1989) Польща розпочала проводити інституційні реформи. Процес реформування фінансово та технічно підтримувався США, Данією, Ірландією, Німеччиною, Австрією та Нідерландами. У 1990 р. усі районні дорадчі служби було замінено сільськогосподарськими інформаційно-консультаційними центрами (ODRs — Osrodek Doradztwa Rolniczego). Всього тоді нараховувалось 49 таких центрів. Серед програм консультаційної діяльності центрів пріоритетними були ті, що пов'язані з сільськогосподарською економікою, маркетингом та інформацією. Вони також надавали консультації з питань розвитку сільськогосподарського підприємництва, органічного землеробства, розширення будівництва сільських населених пунктів, розвитку регіонів.

Одним з нововведень було те, що розпочалася підготовка консультантів з економічних аспектів ведення сільського господарства. Даний напрям набув

широких масштабів починаючи з 1991 р. відповідно до польсько-американського проекту. Близько 70 фахівців з інформаційно-консультаційних служб 26 штатів США впродовж 6 місяців працювали консультантами, що сприяло поліпшенню отриманих аграрними товаровиробниками консультаційних послуг, особливо з питань ведення агробізнесу [88].

Відповідно до Програми розвитку сільських територій Польщі на 2007-2013 рр. консультаційні послуги надавалися державними та приватними установами, які фінансувалися переважно державою та частково Фондом розвитку сільських територій. У Польщі крім державних активізувалась діяльність громадських та приватних консультаційних служб (сільськогосподарські палати, які були відновлені в 1996 р., приватні консультанти, торгівельні компанії, галузеві спілки та асоціації, сільськогосподарські школи, науково-дослідні інститути та університети) [248]. Районні дорадчі служби отримали правовий статус у 2005 р., що дало їм право стягувати плату з клієнтів за надані послуги.

Окрім фінансової та технічної допомоги США та Світового банку для підтримки польської сільськогосподарської дорадчої служби варто відзначити ще три важливі проекти, які реалізуються у Польщі:

- SEKIN — сільськогосподарські школи, що фінансувалися Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй. Даний проект тривав близько чотирьох років. Його започаткували у 2010 р. як для студентів так і викладачів у сільській місцевості з метою сприяння займатися підприємницькою діяльністю. Важливими питаннями, що розглядалися в проекті, були: сучасна освіта у сільській місцевості; екологічне землеробство; створення робочих місць, відновлювані джерела енергії та використання інформаційно-комунікаційних технологій у сільській освіті.

- PRO AKIS (грудень 2012 р. – травень 2015 р.) www.proakis.eu — Європейська дослідницька ініціатива, в рамках якої досліджувалися сільськогосподарські консультаційні послуги в контексті сільськогосподарських знань та інформаційних послуг. У цьому проекті брали

участь декілька країн членів ЄС, включаючи Німеччину, Великобританію, Францію, Португалію, Польщу, Болгарію та Данію. Проект фінансувався відповідно до 7-ї Європейської рамкової програми [38].

Сучасна структура агроконсалтингу Польщі включає в себе головний сільськогосподарський дорадчий центр та 16 регіональних сільськогосподарських консультативних центрів (англ. Regional Agriculture Advisory Centres — RAAC). Сільськогосподарський дорадчий центр безпосередньо контролюється Міністерством сільського господарства та розвитку сільських територій та інформує RAAC стосовно новітніх технологій та прийнятих нормативних документів, що стосуються розвитку сільського господарства. RAAC разом з дорадчими службами на місцях підпорядковується регіональним адміністраціям і налічує близько 5 тис. співробітників.

Фінансується RAAC переважно адміністраціями воєводств та місцевими бюджетами. Спеціалісти сільськогосподарських дорадчих служб безпосередньо співпрацюють з національними дослідницькими інститутами (NRI). Сільськогосподарське консультування є своєрідною проміжною ланкою між наукою та сільськогосподарським виробництвом.

Сільськогосподарські дорадчі служби у Польщі відіграють важливу роль у системі поширення галузевих знань та інформації. Вони дають змогу впроваджувати результати досліджень в сільськогосподарську практику та надають постійний доступ до дорадчих послуг сільськогосподарським товаровиробникам [248].

Консультаційні служби країн Європейського Союзу відкриті для обміну досвідом та інформацією шляхом електронних комунікацій, конференцій, семінарів та інших заходів з питань сільськогосподарського дорадництва. У квітні 2015 р. за підсумками міжнародної конференції «Сільські та сільськогосподарські консультаційні системи: кращі приклади і досвід в Східному партнерстві», організованої за сприяння президентства Латвії в Раді Європейського союзу та Панелі Східного партнерства, що відбулась в Ризі,

Міністрами сільського господарства Вірменії, Білорусії, Грузії, Молдови та України прийнята спільна заява щодо розвитку консультативної системи сільського господарства, в якій підтверджена важливість ініціативи Східного партнерства та його внесок до співпраці у сфері розвитку сільського господарства та сільських районів, через розповсюдження найкращих практик та досвіду з розвитку і реалізації стійких стратегій та інших рішень для аграрного сектору.

Наголошено на необхідності розвитку дорадчої системи сільського господарства та сільських районів, оскільки вона надає професійну експертизу та підтримку і постійну можливість навчання, які є критичними для економічного розвитку. Визнана потреба у подальшому зміцненні інституційного потенціалу консультативної системи сільського господарства та сільських районів і важливість наступних аспектів у співпраці Східного Партнерства у сфері сільського господарства, у т. ч.: подальше поглиблення відносин і співпраці у сільській та сільськогосподарській консультаційній системі між Європейським Союзом, його країнами-членами та нашими країнами; допомога Європейського Союзу у підтримці програм реформ у сфері розвитку сільського господарства та сільської місцевості; посилення виміру бізнесу Східного Партнерства шляхом співпраці з метою покращення сільськогосподарського підприємництва.

Отже, світовий досвід становлення і розвитку консалтингової діяльності має багаторічну історію. У кожній державі ця діяльність має свої особливості, що визначаються суспільно-політичним, соціально-економічним устроєм та менталітетом сільських господарів. Рівень розвитку консалтингових служб визначається в першу чергу потребами на консультаційні послуги та формами організації і фаховим рівнем консультаційних фірм. Беззаперечною умовою успішного розвитку системи сільськогосподарського консультування (дорадництва) є участь держави у формуванні інфраструктури та фінансова підтримка соціально спрямованих проектів, що стосуються загальнодержавних інтересів.

2.3. Організація дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань на території сучасної України за часів Російської імперії (1884 – 1917 рр.)

Сучасний аналіз стану розвитку мережі науково-дослідних установ сільськогосподарського профілю, створених в кінці XIX – на початку XX ст., становлення дослідної справи є предметом наукових досліджень вчених різних галузей наук. Серед основних праць, в яких аналізується процес становлення дослідної справи та її складової – системи поширення сільськогосподарських знань – на території сучасної України, виділяються наукові праці сучасних дослідників В.А. Вергунова, Н.Б. Щебетюк, Н.П. Коваленко, М.Ф. Кропивка, І.С. Хомута, М.Ф. Безкровного, Т.П. Кальної-Дубінюк, М.В. Апостола, Р.М. Шмідта та ін. [4, 7, 32, 33, 35, 38, 43, 233].

Започатковані в першій половині XIX століття в країнах Західної Європи сільськогосподарські дослідні станції поступово стали предметом уваги сільськогосподарських чиновників царської Росії. А оскільки губернії Південної Росії були її житницею, то організація на їх територіях дослідних полів, дослідних станцій стали першочерговими завданнями губернських земств і Товариств сільського господарства півдня Росії.

Академік В.А. Вергунов, аналізуючи витoki дослідної справи в Російській імперії писав: «Запізнаючись у порівнянні з Європою щодо організації галузевого дослідництва майже на 50 років (першу дослідну станцію у світі сільськогосподарського спрямування в 1835 р. створив французький учений Жан-Батист Буссенго у власному маєтку Бехельбронне), вітчизняна аграрна наука або як її тоді називали – агрономія, за досить короткий проміжок часу наприкінці XIX - початку XX століть завдяки продуманій системі державної підтримки щодо свого належного існування довела власну необхідність як дієвого важеля підвищення продуктивності полів і ферм» [29, с. 10].

Уже в 80-х роках XIX століття на території сучасної України Харківським товариством сільського господарства за активної участі

А.Є. Зайкевича (1842 – 1931) – автора першої методики проведення досліджень в агрономії (1892) – були створені Полтавське дослідне поле (1884), Харківське, Дерєбчинське (1888) (Ямпільський повіт Подільської губернії), Херсонське (1889) дослідні поля, дослідне поле Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії в Одесі (1888), Сумське дослідне поле (1895) та ін. [22, с. 106-111]. У 1900 р. було організовано Подільську (Вінницьку) мережу сільськогосподарських дослідних установ, у 1901 р. – Київську мережу, наукове керівництво якою здійснював видатний вчений в галузі агрохімії і фізіології рослин О.І. Душечкін (1874 – 1956). Згодом були засновані в 5 бурякосійних губерніях дослідні установи Київської мережі, а у 1912 р. для координації роботи Київської мережі дослідних закладів була утворена Миронівська дослідна станція (нині Миронівський інститут пшениці ім. В.М. Ремесла). У 1904 – 1905 рр. були організовані Верхньодніпровське дослідне поле (Катеринославська губернія), Сумська дослідна станція, Роменське дослідне поле (Полтавська губернія) та Харківська контрольно-насіннева станція [33, с. 134]. На Полтавській дослідній станції розпочинали наукову діяльність видатні вчені академік М.І. Вавилов (у майбутньому президент ВАСГНІЛ), О.Н. Соколовський (у майбутньому президент ВУАСГН). Всього на початок ХХ ст. в Україні було створено 46 сільськогосподарських дослідних станцій різного рівня. Формуванню основ дослідної справи в великій мірі сприяли царський Указ Олександра І «Попередні правила народної освіти» (1803 р.) та прийняте Олександром ІІІ в 1883 р. «Положення про нижні сільськогосподарські школи», що дали змогу запровадити вищу сільськогосподарську освіту, створити середні та нижчі сільськогосподарські школи, в яких за державної підтримки готували фахівців сільського господарства. Першим вищим навчальним закладом на українській землі, в якому готували агрономів, був Київський політехнічний інститут (1898 р.). Вченим комітетом при Міністерстві землеробства і державного майна Російської імперії було розроблене «Положення про сільськогосподарські дослідні установи», в результаті якого дослідні станції і

поля отримували пільги і права. Офіційне державне визнання сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань було закріплене в 1901 р. Цар Миколи II своїм Указом затвердив «Положення про сільськогосподарські дослідні установи» [228, с. 5].

Численні наукові праці висвітлюють діяльність сільськогосподарських дослідних станцій щодо організації польових досліджень. Нами на прикладах діяльності Сумського, Одеського дослідних полів досліджені процеси формування наукових сільськогосподарських шкіл, дослідної справи та організації поширення сільськогосподарських знань.

Відміна в 1861 р. кріпосного права та поширення селянського руху в Російській імперії в кінці XIX ст. сприяли організації Всеросійського Селянського союзу, місцеві комітети якого почали виникати і на території України. В Харківській губернії першими були організовані Сумська і Покошицька Селянські спілки в Сумському та Кролевецькому повітах.

Програма Всеросійського Селянського союзу містила вимоги щодо скасування приватної власності на землю і переходу без викупу дворянських, купецьких, казенних і удільних земель у користування всього народу.

У 1903 р. видатним організатором дослідної справи В.В. Вінером був розроблений і підтриманий Департаментом землеробства царської Росії проект порайонного вивчення сільського господарства. Згідно цього проекту передбачалось утворення ряду великих дослідних станцій в губерніях та повітових дослідних полів і станцій.

Харківське губернське земство прийняло рішення утворити губернську дослідну станцію в м. Харкові, а також повітові станції, у т. ч. в Сумах (для лісостепової північної частини губернії). У 1905 р. за клопотанням Сумського повітового земства Харківським губернським земством було виділено з державної казни 5 тис. рублів на закупівлю обладнання для Сумської сільськогосподарської дослідної станції та прийнято рішення про виділення щорічно 2 тис. рублів для її утримання. Прийнято вважати, що з цього часу Сумська сільськогосподарська дослідна станція розпочала свою діяльність при

Сумській земській сільськогосподарській школі у с. Веретенівка Сумського повіту.

За три версти від повітового на той час містечка Суми була відведена земельна ділянка площею 8 десятин та частина приміщень Сумської земської сільськогосподарської школи, що належала повітовому земству, для облаштування лабораторії станції. Першим керівником дослідної станції з жовтня 1905 р. було призначено М.А. Єгорова – викладача Сумської сільськогосподарської школи, який очолював станцію до вересня 1908 р. З весни 1906 р. у складі дослідної станції почало функціонувати метеорологічне відділення. Тоді ж за рішенням сесії земського зібрання Сумська сільськогосподарська дослідна станція була відокремлена від сільськогосподарської школи.

У 1908 р. Харківським губернським земством був розроблений проект мережі дослідних закладів для обслуговування всієї губернії, і у відповідності з ним Сумська сільськогосподарська дослідна станція була наділена функціями обслуговування 3-х повітів Харківської губернії – Сумського, Лебединського і Охтирського. За цим проектом земельна ділянка станції збільшена до 50 десятин [65, с. 3]. А в 1910 р. площа дослідного поля станції становила вже 61 десятину. З цього часу станція набула вищого статусу – Сумської сільськогосподарської дослідної станції Харківського губернського земства. Очолив її відомий вчений, учень професора Д.М. Прянішнікова Віктор Іванович Сазанов (1879 – 1967), який раніше керував агрохімічною лабораторією Іванівської сільськогосподарської дослідної станції. Фактично формування дослідного поля, колективних дослідів, започаткування дослідницької наукової школи відбулось за ініціативи і під керівництвом В.І. Сазанова. Він очолював Сумську сільськогосподарську дослідну станцію до 1920 р.

Столипінська реформа аграрного сектора прискорила процес переходу сільськогосподарського виробництва Сумщини на індустріальну основу. В промисловості краю переважали галузі з переробки сільськогосподарської

сировини. Найбільш якісних змін зазнала харчова галузь, особливо цукрова промисловість. Сумщина перетворилась на один з головних регіонів по виробництву цукру не лише України, а й усієї імперії. За спостереженнями вчених Сумської сільськогосподарської дослідної станції вирощування цукрового буряку було найбільш витратним серед традиційних сільськогосподарських культур, проте і найбільш дохідним – 109 рублів з 1 десятини [190, с. 18]. На весь світ прославилися знамениті сім'ї цукрозаводчиків і меценатів Сумщини – Харитоненків і Терещенків.

До 1912 р. було завершено будівництво адміністративного корпусу та допоміжних приміщень станції в с. Сад Сумського повіту і розпочалась активна дослідницька діяльність. Перші дослідження відображали важливість впливу сівозміни, парів, попередників, строків посівів та удобрення органікою на урожайність основних культур – пшениці, жита, вівса, картоплі, цукрового буряку. Досліджувалась також сортова агротехніка.

Основною метою дослідів було вивчення закономірностей в природі, напрацювання вихідного матеріалу сільськогосподарських культур з новими якостями, що дозволяли підвищувати продуктивність сільськогосподарського виробництва.

Варто зазначити, що за даними досліджень станції середня врожайність основних сільськогосподарських культур на Сумщині в 1906-1910 рр. була досить низькою і становила: озимого жита – 65,3; озимої пшениці – 70,2; ярої пшениці – 58,5; вівса – 66,2; ячменю – 62,4; гречки – 46,4; проса – 56,5; соняшника – 60,9; цукрового буряку – 984,5; картоплі – 621,1 пудів з десятини [187, с. 12].

Велика перенаселеність Сумського повіту того часу (92 людини на 1 кв. км.) і пов'язана з цим земельна незабезпеченість (на одного жителя припадало лише 0,88 десятини землі) змушували губернську владу шукати шляхи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва для забезпечення перш за все міського населення регіону продуктами харчування. Це в свою чергу позитивно вплинуло на формування дослідної справи, організацію

Сумської сільськогосподарської дослідної станції.

Враховуючи те, що селянські та поміщицькі земельні ділянки відрізнялись величинами, станцією досліджувалися коливання врожаїв при різних площах посівів і різних сівозмінах. У 1911 р. дослідне поле станції тільки по посівах вівса включало 959 дослідних ділянок з різними сортами і технологіями. Дослідне поле складалось із великих (3*20 сажнів) та малих (3*10 сажнів) ділянок. Вони розділялись захисними полосами шириною в 3 сажні [189, с. 28].

Результати досліджень станції та їх популяризація стали основою для подальшого її розвитку. Постановою Харківських губернських земських зборів у 1912 р. була створена авторитетна комісія з представників Харківської земської управи, повітових управ Сумського, Лебединського й Охтирського повітів, провідних дільничних агрономів Харківщини, яка в березні 1913 р. розглянула та затвердила програму роботи Сумської сільськогосподарської дослідної станції на перспективу. Варто зазначити, що в дебатах по проекту програми, яка включала проведення дослідів по 11 групах сільськогосподарських культур, активну участь прийняли такі відомі вчені як М.М. Вольф, В.Я. Юр'єв, Б.К. Єнкен та ін. [190, с. 14].

Дослідниками постійно наголошувалась також важливість галузі тваринництва, у тому числі і для розвитку рослинництва. На той час у розрахунку на 100 десятин землі в Сумському, Лебединському та Охтирському повітах нараховувалось худоби: коней – 18, великої рогатої худоби – 17, овець – 17, свиней – 12 [190, с. 18]. Це дозволяло вносити по 2400-2600 пудів гною на 1 десятину посівів. З метою забезпечення розвитку галузі тваринництва станцією досліджувались і питання кормовиробництва.

Персонал Сумської сільськогосподарської дослідної станції у 1913 р. складався із 5 осіб: В.І. Сазанов – завідуючий дослідною станцією, І.М. Фомічов – помічник завідуючого, С.Л. Панченко – метеоролог, Д.М. Баранов – агроном, І.В. Тутко – конторщик. Окрім цього річним практикантом від Департаменту землеробства працював студент Київського

політехнічного інституту Д.І. Привалов, літніми практикантами працювали: слухачка Московських Голіцинських сільськогосподарських курсів А.Л. Маслова та слухач Петербургських сільськогосподарських курсів А.П. Вакуленко [191, с. 5].

3 весни 1913 р. Сумська дослідна станція розпочала широкомасштабні досліді з ярими культурами, а восени розпочалось облаштування ботанічного саду. Всього на дослідному полі було закладено 13 груп дослідів:

1. Значення глибини оранки під озимину, буряк і ярини.
2. Органічні та мінеральні добрива. Їх дія на озиме жито.
3. Місце внесення органічних добрив у 4-пільній сівозміні.
4. Способи внесення фосфорнокислих добрив під цукрові буряки.
5. Беззмінна культура цукрового буряку і 2-пільні сівозміни з нею.
6. Зайняті пари і кормовиробництво.
7. Сорти однорічних кормових трав.
8. Сорти кукурудзи.
9. Багаторічні кормові трави на схилах.
10. Вплив попередників на врожай пшениці.
11. Сорти картоплі.
12. Сорти озимої пшениці.
13. Культура озимої вики.

У 1914 р. станція запрацювала в повному обсязі у складі: лабораторії, ґрунтового музею, метеорологічної станції, вегетаційного будиночку, ботанічного саду і дослідного поля. Була організована мережа колективних дослідів у Сумському, Лебединському та Охтирському повітах.

В.І. Сазанов так оцінював роль дослідних полів: «Без пробы, без испытания впредь не скажешь, где и какое растение даст лучший урожай: для всего нужна проба, опыт, отсюда и возникло название: «опытное поле и станция». Опыты в поле должны повторяться много лет подряд, так как год на год не похож. Чтобы разобраться в результатах опытов, понимать их, нужны многие вспомогательные работы: надо определить влагу в земле, надо следить

за погодой, отмечать тепло, количество дождя, необходимо испытывать удобрения и почву в лаборатории, нужны специальные постройки, приспособления, а главное, необходимы специально научно подготовленные люди. Все это не под силу отдельным хозяевам, а потому опытные поля и станции устраиваются или государством или земством» [188, с. 3].

У 1914-1915 рр. розпочався другий етап роботи колективних дослідів (їх ще називали колективними досвідами), суть яких полягала в якомога ширшому залученні сільськогосподарських колективів Сумщини до закладки дослідів у своїх господарствах. Ідея щодо колективних дослідів у зоні впливу Сумської сільськогосподарської дослідної станції не нова. Колективні дослідні поля Харківського товариства сільського господарства були започатковані ще в 90-х роках ХІХ ст. професором А.Є. Зайкевичем.

Наукові підходи керівника станції В.І. Сазанова щодо організації ведення дослідної справи мали позитивні наслідки. На дослідні поля стали приїздити як індивідуальні, так і групові відвідувачі – дільничні агрономи, місцеві поміщики і селяни. На станції вівся облік відвідувачів – за 10 місяців 1914 р. таких відвідин зареєстровано 212. Відвідувачі ставали в чергу, щоб придбати якісне насіння станції тих сільськогосподарських культур, які їх цікавили, і посіви яких вони вивчали на дослідних полях. В червні-липні 1914 р. станцією були організовані колективні ознайомлення повітових агрономів і селян з досвідами станції. Серед заходів з популяризації дослідної справи варто відмітити активну участь станції в сільськогосподарських виставках у Сумах та Лебедині, організованих сільськогосподарськими товариствами [188, с. 7].

За ініціативи Сумської сільськогосподарської дослідної станції була проведена нарада з представниками повітових сільськогосподарських товариств, дослідниками та земельними й агрономічними робітниками Харківської губернії. На нараді була розглянута і затверджена програма колективних дослідів; місцеві громадські та земські установи надали матеріальну допомогу, яка в додаток до асигнувань Департаменту

Хліборобства дала можливість у 1914 р. приступити до закладки дослідів. Було закладено 76 дослідів під озимину, з яких 56 – в селянських господарствах, а 20 у поміщицьких. Об'єктивні причини, пов'язані з початком Першої світової війни, не дозволили розвинути розпочаті дослідження, і досліді припинились у 1915 р. – однорічним обліком дослідів з озиминою. Негативний вплив на діяльність станції зумовили також і буремні події Української революції (1917-1921 рр.).

На основі викладеного можна зробити висновок, що сільськогосподарська дослідна справа, дослідні поля, колективні досліді як складові системи поширення сільськогосподарських знань на теренах Сумщини пройшли довгий і нелегкий шлях становлення та розвитку. Дослідниками Сумської сільськогосподарської дослідної станції отримані вагомі результати в селекції, насінництві основних культур, у розповсюдженні галузевих знань. Традиції, започатковані науковцями станції, і сьогодні продовжуються на теренах Сумщини колективами Інституту сільського господарства Північного Сходу та Інституту луб'яних культур Національної академії аграрних наук України.

Дещо інші пріоритети були предметом наукових досліджень вчених Одеського дослідного поля. Вони пояснюються специфікою соціально-економічного розвитку та ґрунтово-кліматичних умов півдня України. Для другої половини XVIII-XIX ст. характерно активне заселення колоністами земель південного степу України. Це були переважно німці, а також кріпаки з районів Центральної Росії. Їм надавалось багато преференцій, зокрема, вільний вибір місць поселення, звільнення від податків та військової повинності, безвідсоткові позички на обзаведення господарством. Освоєння цих територій зумовило значний інтерес до використання земельних ресурсів, і, відповідно, зумовило розвиток сільського господарства.

Створення Одеського дослідного поля здійснювалось впродовж досить тривалого часу. Точкою відліку можна вважати доповідь секретаря Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії

М.П. Боровського (1882 р.) про облаштування на фермі товариства Дослідної сільськогосподарської станції. На цей час не були вирішені питання щодо земельних угідь, майна станції, необхідних для проведення польових дослідів. Відсутнє було і належне фінансування та лабораторне обладнання. А головне, бракувало наукових кадрів високої кваліфікації. За таких умов станція все-таки була створена в листопаді 1882 р., а з вищезначених причин 1 січня 1885 р. за рішенням зборів Товариства вона була ліквідована.

У 1888 р. за зверненням Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії видатні німецькі вчені - професори А. Бломейєр та Е. Вольф розробили пропозиції щодо напрямів діяльності Одеської дослідної станції. Для узагальнення пропозицій Імператорським товариством сільського господарства Південної Росії була створена комісія з організації дослідної станції Товариства, до складу якої увійшли П.Г. Меліков, П.А. Забаринський, С.Н. Сомов та Н.Ф. Сухомлінов [233].

Наступним етапом у її створенні став конкурс на кращий проект програми, оголошений Імператорським товариством сільського господарства Південної Росії (1889 р.), учасниками якого були завідувач Херсонського дослідного поля К.І. Тархов, завідувач Дербчинського дослідного поля В.Г. Ротмістров та обласний ентомолог П.А. Забаринський, програма якого і була прийнята авторитетною комісією Товариства. Програму підтримали Вчений Комітет Міністрів державного майна Росії та Вчений Комітет від Департаменту землеробства і сільської промисловості Росії.

У 1890 р. за клопотанням Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії рішенням Одеської міської Думи було відведено ділянку міської землі розміром 75 десятин Південноросійській сільськогосподарській дослідній станції. Так вдруге розпочалась історія створення Одеського дослідного поля. Керівництво дослідним полем покладалось на Комітет Дослідного поля, до якого входили вчені, представники Одеської міської управи, Міністерства землеробства і сільської промисловості Росії та Міністерства Державного майна.

У травні 1892 р. Департамент Землеробства і сільської промисловості Росії затвердив рішення щодо створення Одеського дослідного поля і оголосив конкурс на посаду його директора. Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, яке очолював тоді Н.Ф. Сухомлінов, запросило до роботи на Одеському дослідному полі серед інших кандидатів також молодого дослідника В.Г. Ротмістрова.

Радою Товариства та Комітетом Дослідного поля 22 квітня 1894 р. директором Одеського дослідного поля обрано В.Г. Ротмістрова (1866 – 1941) – видатну постать сільськогосподарської науки кінця XIX – початку XX століть, організатора-дослідника, одного із фундаторів науки про сухе землеробство, автора методики польового дослідження. На цій посаді В.Г. Ротмістров працював з 1894 р. до 1917 р. Організаційна діяльність академіка В.Г. Ротмістрова проявилася в успішному функціонуванні очолюваної ним понад двадцять років структури – Одеського дослідного поля Імператорського товариства сільського господарства південної Росії.

Очолював Комітет Одеського дослідного поля президент Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії Н.Ф. Сухомлінов. До складу Комітету входили: В.А. Бертенсон, А.А. Бичіхін, А.М. Зінов'єв, А.В. Клоссовський, І.А. Кундерт, К.В. Леонард, П.Г. Меліков і В.Г. Ротмістров [69, с. 44]. У користуванні дослідного поля було 20 десятин землі ферми Товариства, створеної раніше, та 75 десятин землі, виділених Одеською міською Думою. Відведена ділянка надавалась в користування станції, залишаючись власністю м. Одеси. Фінансування діяльності дослідного поля забезпечувалось прибутками за минулі роки від ферми Товариства; державними субсидіями, субсидіями від Одеського, Херсонського губернських земств, пожертвуваннями від приватних осіб; прибутками від цінних паперів (усі доходи від господарської діяльності станції вкладались у цінні папери).

У 1897 р. персонал станції налічував 5 штатних одиниць: директор, помічник директора, економ, метеоролог та завідувач роботами на дослідному полі. До виконання робіт на дослідному полі залучались також студенти-

практиканти та сезонні працівники із місцевих селян [175, с. 5]. У зв'язку із нестачею робочих рук та техніки на початку діяльності дослідного поля частина земель (15–20 десятин) передавалась в короткострокову оренду, що також давало фінансову підтримку.

Велику допомогу В.Г. Ротмістрову в підготовці до організації проведення дослідів надавали відомі вчені С.В. Щусєв та П.Ф. Бараков. Вони допомогли визначити основні принципи організації Одеського дослідного поля (додаток Б), суть яких полягала в наступному:

- досліді закладаються у двократному повторенні;
- досліді з озимих та ярих культур проводяться на окремих ділянках;
- для основних дослідів прийнята трипільна сівозміна;
- визначені 2 розміри ділянок – 20*10 сажнів та 20*5 сажнів;
- ширина проходу між групами ділянок має становити 4 сажні, а між ділянками 0,75 аршина.

Щороку звіти та фінансові плани дослідного поля прискіпливо розглядались на засіданнях Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Так, 4 червня 1904 р. на засіданні під головуванням Н.Ф. Сухомлінова за присутності віце-президента товариства К.В. Леонарда та секретаря А.А. Бичіхіна була заслухана доповідь В.Г. Ротмістрова про результати дослідів на Одеському дослідному полі за 1903 рік та звіт ревізійної комісії Товариства і розглянутий проект кошторису на 1904 рік.

Програма дослідів Одеського дослідного поля також перебувала під прискіпливим контролем Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Щороку вона після жвавого обговорення затверджувалась Комітетом дослідного поля. Перші роки досліді проводились в 3-пільній сівозміні, яка включала озиму пшеницю, ярий ячмінь і чорний пар.

У засушливих умовах Південного степу вже у 1898 р. на дослідному полі проводились досліді «Час, глибина висівання насіння і спосіб сівби озимини», які показали, що строки сівби мають важливе значення для

урожайності. Всі цифрові дані дослідів приведені в звіті про роботу дослідного поля за 1898 р., який структурно поділявся на 6 підрозділів: 1) програма дослідів; 2) метеорологічний огляд року (температура повітря); 3) вологість ґрунту; 4) умови вегетації озимих і ярих культур (озима пшениця, ярий ячмінь і яра пшениця); 5) результати дослідів по окремих групах культур; 6) дослідження польового аналізу факторів врожаю [176].

Академік В.А. Вергунов, аналізуючи діяльність Одеського дослідного поля, писав: «На Одеському дослідному полі завдячуючи в першу чергу В.Г. Ротмістрову, вивчали причини посухи шляхом детальних спостережень за станом вологи на глибині 1 м. з вимірюванням температури ґрунту. Ці спостереження за 1895–1909 рр. дали змогу встановити, що корені сільськогосподарських рослин залежно від виду та сорту проникають на глибину від 70 см. до 1 м. 40 см. Було проведено понад 1000 дослідів з вивчення глибини оранки. Усе разом дало змогу розробити низку заходів так званого сухого землеробства з головною ідеєю – накопичення та збереження вологи в ґрунті» [43, с. 64].

Сільськогосподарські товаровиробники знають, яке значення для майбутнього врожаю має якість насіння, наскільки важлива його передпосівна обробка, яка включає його очистку і калібрування. За ініціативи В.Г. Ротмістрова згідно з домовленістю між фірмами-виробниками очисної сільськогосподарської техніки і Одеським дослідним полем 13–17 грудня 1897 р. відбулись випробування техніки близько двох десятків фірм для очистки та калібрування насіння [175, с. 57]. Для випробування були вибрані три культури – пшениця, жито і ячмінь. В результаті 3-х разового калібрування та очистки 15 пудів насіння по кожній культурі отримано доробленого насіння: пшениці – 9 пудів 1 фунт; жита – 8 пудів 22 фунти; ячменю – 7 пудів 20 фунтів. Це були перші випробування очисної сільськогосподарської техніки на півдні України.

Для півдня України 1899-й рік видався вкрай несприятливим за погодних умов. Це був зовсім неврожайний рік. Морози взимку до 26 градусів

морозу по Цельсію в повітрі, засушливі весна і літо. Одещині нічого було збирати, урожай практично загинув. І на випалених сонцем чорних полях Південного Степу зеленим оазисом виглядало Одеське дослідне поле. Місцеві поміщики, селяни, що приїздили на поле, не вірили своїм очам, що таке зелене колосся пшениці вирощено на полі без зрошення. На деяких ділянках поля в цей рік було зібрано по 85 пудів колосових культур з десятини [177, с. 3]. Це при тому, що в місцевих поміщиків в урожайні роки в ті часи хорошим врожаєм було 35 – 40 пудів з десятини.

Результат, отриманий на дослідному полі в 1899 р., був наслідком застосування вологозберігаючої технології обробітку ґрунту (додаток Б). Великою мірою збереженню вологи сприяло чергування груп культур в сівозміні. Основні зернові колосові культури із року в рік чергувались з бобовими та кормовими культурами. Обов'язковою умовою була наявність у структурі сівозміни чорного пару. І тільки на третьому місці був фактор технології догляду за культурами в сівозміні. За результатами дослідів було зроблено висновок, що безперервні з року в рік посіви зернових колосових культур висушують верхній шар ґрунту, і при засушливих роках ці культури гинуть від нестачі вологи. За таких умов було визнано доцільним збільшувати площі парів для збереження вологи [15, с. 285].

В.Г. Ротмістров писав: «Культурное поле гораздо меньше чувствительно к засухам, а некультурное – даже в средний по влажности год может испытывать засуху» [177, с. 5]. Ця теза вченого підтверджується даними звітів Одеського дослідного поля за 1904, 1905 и 1906 роки (додаток Б). В них, зокрема, зазначено: «...в 1905 году после довольно сухого 1904 года черный пар напоил водой только в слое почвы глубиной около 100 см. (против 200 см. в 1904 году), но расходование этих запасов воды шло медленнее, и к середине июня в этом слое оставалось около 12% (против 10% в 1904 году). После вполне засушливого лета черный пар 1905 года накопил почвенной воды к зиме только в слое до 50 см., а весной 1906 года увлажненный слой почвы увеличился до 85 см. Здесь в противоположность 1904 и 1905 гг. уже в мае

увлажненный слой израсходовал свои запасы» [179, с. 12].

Підсумовуючи діяльність дослідного поля за 1896-1907 рр., В.Г. Ротмістров зазначав: «Детальная разработка выясненных положительных факторов борьбы с засухами будет только последующим, естественным шагом работ нашего опытного поля. Но и достигнутое нашим полем повышение средних урожаев до 100 пуд. озимой пшеницы (наивысший урожай наблюдался в 199 пуд.) и 87 пуд. ячменя (наивысший урожай в 206 пуд.), по сравнению с местными урожаями в 40 и 30 пудов, может быть почитаемо делом огромной важности и значения для местного полевого хозяйства» [181, с. 48].

У 1911 р. в сівозміну дослідного поля були введені нові сільськогосподарські культури: картопля, квасоля, гарбузи, льон, сорго, а також технічні культури – соя, бавовна, ріжій, мак та ін.; кормові багаторічні культури – еспарцет, тимофіївка, люцерна та кормові однорічні – вика, кормові буряки, мочар та ін. З метою вивчення досвіду боротьби з посухами та вирощування бавовни в 1911 р. В.Г. Ротмістров ініціював підписку журналу «Туркестанское сельское хозяйство» [181, с. 90].

За твердженням В.Г. Ротмістрова «Цель опытного поля – получать точные ответы на поставленные вопросы полевого хозяйства, добывать элементарные истины полевого хозяйства. Я особенно подчеркиваю это - добывать элементарные истины полевого хозяйства. Этим я хочу сказать, что в задачи опытного поля совершенно не входит популяризация добытых истин. Это не значит, что добытые истины не подлежат опубликованию; нет, опубликованию они подлежат, но популяризация их не входит и не может входить в непосредственные задачи опытного поля...» [180, с. 17].

Ця теза В.Г. Ротмістрова є дискусійною і пояснюється лише недостатнім кадровим складом та обмеженими фінансовими можливостями дослідного поля. Для популяризації результатів досліджень необхідно створювати відповідні спеціалізовані служби поширення сільськогосподарських знань, тобто в сучасному розумінні –

сільськогосподарські дорадчі служби.

Попри політичні та економічні складнощі царської Росії перед першою Світовою війною, в результаті яких Одеське дослідне поле щорічно недофінансовувалось, колектив під керівництвом В.Г. Ротмістрова нарощував обсяги польових досліджень, включаючи все нові і нові культури, придатні для вирощування в умовах засушливого півдня України. Досягнуті показники урожайності свідчили про високу культуру землеробства на станції (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Середня урожайність колосових культур у дослідях Одеського дослідного поля за 1910 – 1914 рр.

Роки	Урожайність (пудів з десятини)		
	Пшениця озима	Ячмінь	Жито
1910	157,8	98,4	163,8
1911	75,8	73,9	110,4
1912	96,9	83,3	118,2
1913	85,2	119,7	152,9
1914	64,8	110,7	91,2
Середня за 5 р.	96,1	97,2	127,3

Як свідчать наведені в таблиці 2.2 дані коливання урожайності колосових культур в умовах різко континентального клімату, особливо, пшениці озимої, із року в рік значні (1910 р. – 157,8; 1914 р. – 64,8 пудів з десятини). Досвід роботи протягом 1910 – 1914 рр. на Одеському дослідному полі з сортами пшениці озимої, жита, ячменю переважно зарубіжної селекції, які не були пристосовані до суворих зимових морозів та літньої спекотної засушливої погоди півдня України, переконливо свідчив про необхідність започаткування робіт з власної селекції сільськогосподарських культур [174-184].

У 1912 р. на Одеському дослідному полі були закладені перші селекційні посіви. А з 1913 р. у складі Одеського дослідного поля був офіційно затверджений відділ селекції зернових колосових культур, який очолив доцент

Новоросійського університету Андрій Опанасович Сапегін – відомий український вчений-ботанік. Ним виведені сорти озимої пшениці Кооператорка, Земка, Степнячка, сорт ярої пшениці Одеська – 4, ячменю № 32. Результати селекційних досліджень позитивно вплинули на підвищення врожайності зернових колосових культур і переконливо свідчили про доцільність їх подальшого розвитку [4, с. 4]. Продовжувачем дослідницьких традицій в означеному напрямі є сучасна українська селекційна установа – Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннізнавства та сортовивчення Національної академії аграрних наук України.

У 1914 р. досліді розширились для різних ґрунтово-кліматичних умов на трьох опорних пунктах Одеського дослідного поля з облаштованими метеорологічними станціями: у Балтазарівці (Дніпровського повіту Таврійської губернії), Шаболаті (Анкерманського повіту Бессарабської губернії) та Кара-Денізі (біля м. Севастополь). В кожному з них було орендовано по 6 десятин сільськогосподарських угідь, на яких проводились досліді з культурами картоплі, льону, квасолі, бавовни, сої, кукурудзи, багаторічних трав та демонструвались переваги наукових методів вирощування сільськогосподарських культур [184, с. 4-5].

Аргументуючи необхідність розширення кількості дослідних полів на півдні Росії Володимир Григорович писав: «Что такое современное полевое хозяйство? Это совокупность ряда истин, пусть и временных, полученных путем десятилетних опытов. Если весь прогресс в земледелии достигнут только опытным путем, то как же можно возражать относительно полезности учреждений, призванных для такой цели. Нельзя согласиться и с теми лицами, которые видят возможность решения капитальных вопросов земледелия только путем лабораторных исследований» [233, с. 160].

Завдяки науковому таланту, ерудиції та енергії В.Г. Ротмістрова на Одеському дослідному полі Імператорського товариства сільськогосподарства південної Росії в період 1894 – 2017 рр. були проведені дослідження з великого кола проблем: сівозмін, способів обробітку ґрунту,

вмісту, розподілу та переміщення вологи в ґрунті, морфології кореневих систем, метеорологічні спостереження та інше. Ним розроблена та вдосконалена методика польового дослідження, проект організації дослідного поля, організація побудови сівозмін з урахуванням результатів досліджень кореневих систем сільськогосподарських рослин, методи обліку урожаю польового дослідження.

Характерною особливістю Одеського дослідного поля було те, що окрім власне дослідницької діяльності воно було показовим демонстраційним полем для великих груп сільськогосподарських товаровиробників, тобто в сучасному розумінні – науково-технологічним демонстраційним полігоном сільськогосподарських культур, на якому демонструвались кращі досягнення Одеської сільськогосподарської дослідної станції, нові сорти сільськогосподарських культур та технології їх вирощування в умовах південного степу.

Підсумовуючи еволюцію становлення та розвитку дослідної справи і поширення сільськогосподарських знань на території сучасної України за часів Російської імперії на прикладах Сумського та Одеського дослідних полів, слід зазначити, що при відмінностях в напрямках та методах польових досліджень, викликаних різними ґрунтово-кліматичними умовами, сутність методів поширення сільськогосподарських знань однакова – за рахунок розширення кількості і площ дослідних полів (колективних дослідів) на поміщицьких та селянських земельних ділянках, основною метою яких було наближення до землеробів наочної демонстрації досягнень сільськогосподарської науки.

2.4. Поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду за радянської доби (1918 – 1990 рр.)

Новий етап розвитку української сільськогосподарської науки розпочався з організації в 1918 р. у складі Міністерства Земельних Справ Сільськогосподарського Вченого Комітету (додаток В). Одним з основних статутних завдань Вченого Комітету було: «Вчений Комітет дбає про відповідну науковість і організацію шкільної і позашкільної популяризації

сільськогосподарського знання на Україні та сполучних з ним наук» [207]. З цією метою у складі Вченого Комітету була створена Популяризаційна (педагогічна) секція, задачами якої була популяризація сільськогосподарської науки [200, с. 8]. «Про інтереси популяризації повинні дбати всі секції Вченого Комітету, але щоб діяльність в напрямку популяризації була систематичною, - очевидна ще й потреба в окремому педагогічному осередкові, який координував-би популяризаційну діяльність всіх Секцій і видав-би загальними питаннями шкільного й позашкільного популяризування чистої і застосованої ботаніки взагалі» [200, с. 38].

Головним завданням Популяризаційної секції було поширення сільськогосподарських знань, базуючись на перевірених наукою досвідах шляхом забезпечення широких мас сільськогосподарських працівників відповідною літературою популярного змісту, розробкою і запровадженням заходів заохочування селян до ведення сільського господарства за рекомендаціями та досвідом сільськогосподарської науки [200, с. 55]. Керівництво секцією було доручено відомому вченому К.І. Осьмаку. Свою діяльність секція розвивала за трьома напрямками: шкільна та позашкільна популяризація сільськогосподарських дисциплін і зв'язаних з ними наук; тематичне видання шкільної і популярної літератури; організоване виготовлення шкільного і позашкільного приладдя. Першими популярними брошурами, виданими секцією, були видання «Цукрові буряки» за ред. С. Франкфурта, «Годування свиней» О. Кривуша, «Про ґрунти» Ф. Зайко-Заїкіна [200].

З метою підвищення рівня сільськогосподарських знань молоді та виховання в неї професійного інтересу до селянської праці у 1920 р. при Сільськогосподарському Вченому Комітеті (з 1920 р. перейменований в Сільськогосподарський Науковий Комітет) було створено Інститут популяризації успіхів сільськогосподарської науки, завданням якого було ознайомлення спеціалістів і осіб, що цікавляться сільським господарством, з новими здобутками в усіх галузях сільського господарства. На початку своєї

діяльності штатна чисельність інституту становила 10 осіб. Для читання лекцій запрошувались авторитетні науково-педагогічні працівники. Процес навчання складався з трьох п'ятитижневих триместрів – по 100 годин в кожному. Для зручності слухачів, переважна більшість з яких були селянами, викладання лекцій починалось з листопада з тим, щоб за осіннє-зимовий період слухачі змогли отримати завершені курси за фахом навчання. Це був революційний крок Комітету щодо прискореного поширення сільськогосподарських знань та виховання молоді [158].

У 1922 р. Головний Комітет Всеросійської сільськогосподарської виставки звернувся до Сільськогосподарського Наукового Комітету України з пропозицією прийняти участь у Всеросійській сільськогосподарській виставці, що мала відбутись в серпні 1923 р. Радою Комітету пропозиція була підтримана, і в грудні 1922 р. при Сільськогосподарському Науковому Комітеті України було утворено Виставковий комітет, головою Президії якого обрано професора С.Ф. Веселовського. Завданнями Виставкового комітету були активні пошуки із залученням кращих наукових доробок всіх 11 секцій Сільськогосподарського Наукового Комітету шляхів популяризації досягнень сільськогосподарської науки на теренах України. Виставковий комітет формував плани участі установ, що входили до складу Сільськогосподарського Наукового Комітету України, у виставкових заходах різного рівня, працював у тісному контакті з Центральним виставкомом України та губернськими виставками. Найбільш тісно Виставковий комітет співпрацював з Ботанічною секцією, яку очолював професор О.А. Яната, та комісією сільськогосподарської досвідної справи при Сільськогосподарському Науковому Комітеті, створеної в грудні 1922 р. [200, с. 128].

За 5 років свого існування Сільськогосподарський Науковий Комітет сформувався організаційно та досяг належного рівня наукових досліджень в сільському господарстві. Окрім установ, що входили до складу секцій, з метою наближення наукових досліджень до сільськогосподарського виробництва та організації на місцях дослідної справи, були утворені

Полтавська, Кам'янець-Подільська, Вінницька, Волинська, Київська, Уманська, а згодом Одеська і Житомирська філії Комітету. До їх функцій входила також координація робіт наукових установ Сільськогосподарського Наукового Комітету регіонального рівня. Секція Популяризації Комітету розширила свої функції і була перейменована в секцію Освіти і Популяризації, головним вектором діяльності якої стали пошук, виховання і залучення до наукової діяльності талановитої молоді, що навчалась у сільськогосподарських школах різного рівня [200, с. 233]. Доречно зазначити, що в підпорядкуванні Наркомзему в Харкові діяло також Всеукраїнське Бюро досвідної сільськогосподарської справи з мережею дослідних установ. Таким чином, паралельно діяльності Сільськогосподарського Наукового Комітету в Харкові створювався ще один осередок сільськогосподарської науки. Це не могло лишитись поза увагою чиновників Наркомзему [200, с. 27].

Переведення в 1923 р. багатьох підрозділів Сільськогосподарського Наукового Комітету, у т. ч. й секції Освіти і Популяризації із Києва в Харків, викликане тим, що там розміщувався Наркомзем, значно порушило напрацьовані зв'язки і негативно вплинуло на темпи робіт з удосконалення наукової діяльності в сільському господарстві. Не сприяла роботі і реорганізація Сільськогосподарського Наукового Комітету, проведена в 1924 р. з ініціативи Наркомзему. Секція Освіти і Популяризації була перейменована в секцію Освіти, Популяризації та Видавництва. Незважаючи на постійний брак коштів зусиллями секції в 1924 р. засновано журнал «Молодий дослідник», метою якого було сприяння молодій генерації науковців в публікаціях результатів їх наукової праці. З метою узагальнення досвіду місцевих земельних органів щодо масової агропропаганди секція започаткувала обстеження всіх сільськогосподарських шкіл та курсів, стану сільськогосподарської музейної справи [200, с. 324].

В період становлення Сільськогосподарського Наукового Комітету особливого значення набули такі напрями його діяльності як науковий, науково-організаційний та науково-практичний. Науково-практичний напрям

стосувався переважно організації дослідної справи та пошуків способів поширення результатів діяльності дослідницьких інституцій. За оцінкою Комітету станом на 1924 р. дослідні станції відірвані від інтересів селянських господарств. Тільки 3 дослідні станції – Харківська крайова дослідна станція, Полтавська та Носівська дослідні станції досягли певних успіхів щодо комплексності досліджень та популяризації результатів дослідної справи. «Сучасна система досвідної справи не забезпечує і не може забезпечити комплексного вивчення сільського господарства. Констатуючи це, треба узаконити той напрямок роботи, що в досвідній справі фактично реалізується – напрямок на спеціалізацію в ній» [200, с. 378]. Виходячи з цього Комітетом запропоновано доручити питання комплексного вивчення сільського господарства філіям, відповідно їх районувавши. А дослідним станціям було рекомендовано посилити спеціалізацію та розширити мережі колективних дослідів як основи демонстративно-зразкової дослідної справи.

За період функціонування Сільськогосподарського Наукового Комітету була відновлена робота багатьох науково-дослідних установ, які змушені були в буремні роки громадянської війни на Україні згорнути або припинити свою діяльність. Так, у 1925 р. відновила свою діяльність Сумська сільськогосподарська дослідна станція, яка з метою розвитку колективних дослідів в окрузі заклала 103 дослідні ділянки за різними напрямками випробувань. З цього часу розпочинається швидкий розвиток мережі колективних дослідів на Сумщині. У 1926 р. було закладено 209 колективних дослідів, у 1927 р. їх нараховувалось уже 431, а в 1928 р. – 1069. Досліди закладалися в господарствах різних типів – бідняцьких, середняцьких і колективних (колгоспах). При цьому більшість дослідів (75 %) було закладено працівниками дослідної станції [51, с. 40].

Поширення мережі колективних дослідів підкреслює неперебільшений інтерес землевласників до них, а також усвідомленість ними важливості дослідної справи та її важливого елемента – поширення сільськогосподарських знань. У Сумському, Лебединському й Охтирському районах, де проводилось

найбільше дослідів, були організовані сільськогосподарські гуртки селян-дослідників. На дослідних ділянках цих районів у 1928 р. урожайність сільськогосподарських культур уже становила: по озимині (пшениця, жито) – 17-20 ц/га, по картоплі – 39-69 ц/га, по цукровому буряку – 269-287 ц/га [51, с. 36-41].

Діяльність Сільськогосподарського Наукового Комітету продовжувалась до 1927 р. Завдячуючи його активній діяльності в 20-і роки ХХ ст. було відновлено дореволюційну мережу науково-дослідних установ аграрного профілю і започатковано ряд нових дослідницьких центрів (32 науково-дослідних інститути, велику кількість дослідних станцій, дослідних полів, сортовипробувальних ділянок), запроваджено науково-дослідну діяльність в 17 сільськогосподарських вузах, 16 секцій Комітету розгорнули науково-дослідну діяльність практично на всіх напрямках сільського господарства. В регіонах створені філії Комітету, засновано низку періодичних видань сільськогосподарського профілю, зокрема, «Вісник сільськогосподарської науки», «Сільськогосподарська дослідна справа», «Молодий дослідник» та ін. На базі результатів діяльності дослідницьких інституцій за участі сільськогосподарських навчальних закладів була сформована система поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду. Нове покоління вчених-аграрників гуртувалось в Комітеті навколо таких відомих постатей як С.Л. Франкфурт, О.А. Яната, С.Ф. Веселовський, А.Є. Зайкевич, О.Н. Соколовський та ін. [200, с. 9].

Проте за оцінкою Народного комісара земельних справ О.Г. Шліхтера «... Сільськогосподарський Науковий Комітет не задовольняв практичних потреб та вимог щодо наукового обґрунтування основних заходів Наркомзему в сільському господарстві. Тому Наркомзем визнав за потрібне реорганізувати справу наукового обслуговування практичних потреб Наркомзему, маючи на увазі якнайтіснішу ув'язку досягнень сільськогосподарської науки з практичною роботою земельного відомства» [113, с. 46]. На виконання Постанови Ради Народних Комісарів УСРР «Про організацію науково-

дослідної роботи в галузі сільського господарства» наказом Наркомзему від 22.06.1927 № 111/2100 Комітет як нібито «націоналістичну» установу було реорганізовано в Науково-Консультаційну Раду при Наркомземі (фактично ліквідовано), а його науково-дослідні установи підпорядковані Народному Комісаріату Освіти. До Наркомзему були передані і матеріали діяльності секції Освіти, Популяризації та Видавництва [200, с. 506].

«Для ув'язки практичної роботи Народнього Комісаріату Земельних Справ з досягненням сільсько-господарської науки та для наукової консультації оперативних органів НКЗС, з метою наукового обґрунтування практичних заходів НКЗС до розвитку й піднесення сільського господарства УСРР, утворюється при Колегії НКЗС Науково-Консультаційна Рада (додаток Г). До завдань Науково-Консультаційної Ради належить:

а) давати наукове обґрунтування загального плану розвитку сільського господарства України;

б) погоджувати й скеровувати відповідно до потреб планового розвитку сільського господарства наукову с.-г. працю, що її провадить Народній Комісаріат Земельних Справ;

в) допомагати оперативним відділам та установам НКЗС у їхній практичній роботі, шляхом відповідних наукових консультацій, експертних, висновків, розроблення окремих тем тощо»¹.

Створена в кінці 1927 р. Науково-Консультаційна Рада при Наркомземі УСРР, яка мала статус дорадчого (консультаційного) органу Наркомзему, включала до свого складу спочатку 40, а згодом станом на березень 1929 р. 63 членів Ради – визначних вчених різних галузей аграрної науки, форма організації – сесійна, її поточну діяльність забезпечувало бюро в складі 13 осіб. За напрямками діяльності були сформовані спеціальні комісії за напрямками діяльності. Серед інших була й комісія з питань громадської агрономії та агропропаганди у складі двох осіб – В.А. Батієнка та Т.Л. Петришина [113, с. 367].

¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1268. Арк. 15-17.

У червні 1929 р. бюро Науково-Консультаційної Ради (протокол засідання № 14/34 від 28.06.1929) запропонувало в процесі реорганізації Досвідного Відділу Наркомзему з метою удосконалення управління мережею дослідних станцій і галузевих науково-дослідних інститутів створити Наукову Раду як науково-громадську організацію при Наркомземі для наукових консультацій з проблем розвитку дослідної справи, організувати секційну роботу Наукової Ради (14 секцій, у т. ч. секція сільськогосподарської освіти та популяризації). За рішенням бюро була створена авторитетна комісія для перегляду планів робіт всіх дослідних установ мережі [113, с. 390].

За пропозицією Наукової Ради були утворені нові науково-дослідні установи, зокрема, Селекційно-генетичний інститут в Одесі, Інститут економіки та організації сільського господарства, Інститут прикладної ботаніки.

Курс Комуністичної партії на колективізацію, індустріалізацію та механізацію сільського господарства підтримувався науковими розробками Науково-Консультаційної Ради з питань встановлення організаційно-виробничих типів сільського господарства, підвищення урожайності сільськогосподарських культур. Усе частіше на засіданнях бюро Ради обговорювались плани розробок з питань механізації сільського господарства. Проблемами удосконалення системи поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду в період діяльності Науково-Консультаційної Ради займався безпосередньо Досвідний Відділ Наркомзему. Дослідні станції, які підпорядковувались цьому відділу, самостійно вирішували ці проблеми. Розробок Ради з цього напрямку не виявлено. Рада опікувалась більше проблемами підвищення врожайності, індустріалізації сільського господарства, Дніпрельстану, землевпорядкування, підвищення продуктивності скотарства, видавничою справою, зокрема, напрямками публікацій журналу «Вісник сільськогосподарської науки та дослідної справи» [113, с. 211].

Натомість активну пропаганду досягнень аграрної науки та передового досвіду здійснювала громадська організація – Українське

Сільськогосподарське Наукове Товариство, яке очолював професор А.С. Сліпанський. Воно об'єднувало працівників усіх галузей сільськогосподарської науки. У січні 1930 р. товариство запропонувало Наркомзему передати йому видання журналу «Вісник сільськогосподарської науки», оскільки ним прийнято рішення про припинення його публікацій [113, с. 211].

Уже в липні 1928 р. до порядку денного бюро Науково-Консультаційної Ради включаються питання щодо розробки п'ятирічного перспективного плану про розгортання мережі науково-дослідних установ та створення сільськогосподарської академії в УСРР. Запропоновано створення двох академій: одну академію наукову як складову частину Всесоюзної сільськогосподарської академії в Москві (в м. Харків) і другу учбового типу – вищого науково-навчального закладу з розміщенням у м. Києві (в Голосієво) [113, с. 219].

Постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 3.04 1930 р. № 11/664 «Про реконструкцію сільськогосподарської досвідної справи» було передбачено створення мережі сільськогосподарських науково-дослідних інститутів. На виконання цієї постанови та постанови Президії Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна від 05.09.1930 р. про реконструкцію сільськогосподарської наукової роботи на Україні Пленум Наукової Ради Наркомзему у грудні 1930 р. прийняв рішення, «...що запропонована мережа наукових сільськогосподарських установ з єдиним республіканським центром керівництва та планування сільськогосподарської дослідної роботи – Українською Академією Наук Сільсько-Господарських, - цілком відповідає завданням сільськогосподарської науки в розгортанні та раціональній організації соціалістичних форм сільського господарства» [113, с. 548].

Постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 22.05 1931 р. № 154 створена Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук «... як асоціація сільсько-господарських науково-дослідних інститутів...» [28, с. 28]. Так на

основі наукового бачення Наукової Ради Наркомзему УСРР щодо організації розвитку аграрної науки в Україні створювалась Українська академія сільськогосподарських наук.

Зі створенням Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) відбулося становлення академічної форми організації галузевого дослідництва в Україні [28]. Її першим президентом було призначено академіка АН УРСР Олексія Никаноровича Соколовського [96]. З самого початку діяльності академія активно долучилася до питань наукового забезпечення ведення сільського господарства України, удосконалення ведення дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань. У статуті Академії (розділ IV) зазначено: «Академія с.г. наук проводить масові н.д. та дослідні спостереження в радгоспах, колгоспах та МТС через втягнення робітників та наймитства в роботу наукових закладів та їх опорних пунктів. Академія охоплюючи в себе увесь досвід науково-дослідної роботи та наукові дослідження в галузі с.-г. науки, має розповсюджувати їх серед широкої маси наукових робітників дослідників та робітників с.-г. виробництва» [28, с. 34]. У структурі апарату Президії ВУАСГН питаннями поширення досягнень науки займався сектор техпропаганди, який очолював Т.Г. Білаш.

За оцінкою першого віце-президента ВУАСГН А.М. Сліпанського основна помилка науково-дослідної роботи установ Академії полягала в тому, що вони в своїх дослідженнях орієнтувались на дрібне селянське господарство. Відділи пристосування дослідних станцій, на які покладалось просування результатів досліджень до практичного застосування, до 1929 р. були своєрідними куркульськими пропагандистами. Завданнями відділів масової роботи, які організовувались в науково-дослідних інститутах, він вважав вивчення та просування в широку практику сільськогосподарського виробництва найважливіших новітніх технічних та агротехнічних досягнень передових радгоспів, МТС та колгоспів.

Всеукраїнською нарадою, скликаною Всеукраїнською Академією сільськогосподарських наук 15 січня 1931 р. для розв'язання питань

виробничо-технічної пропаганди та підготовки й участі науково-дослідних установ у весняній посівній кампанії, визначені форми та методи їх роботи в справах виробничо-технічної пропаганди в сільському господарстві. «За головніші форми виробничо-технічної пропаганди мають стати: 1) періодична та не періодична преса, 2) організація та участь в конференціях, зльотах, нарадах, техестафетах, рейдах, 3) радіо, 4) кіно, 5) курси лекції, 6) постійні масові консультації, 7) виставочно-музейна робота, 8) екскурсії, 9) організація обміну соціалістичним досвідом, 10) конкурси, 11) громадський контроль, 12) кореспондентська мережа, 13) бібліотечна робота тощо. Постійні масові консультації з питань техніки, агротехніки та організації соціалістичного сільсько-господарського виробництва відіграють велике значення, особливо для масових гуртків опанування техніки та гуртків дослідників, винахідників та раціоналізаторів. Консультацію можна провадити в різних формах – листовні зв'язки, безпосередні відповіді фахівців масовим гурткам, організаціям масової консультації через пресу тощо»².

На початку своєї діяльності Академія опрацювала питання організації в радгоспах, колгоспах та МТС опорних пунктів науково-дослідних установ [28, с. 66]. Згодом на заміну опорним пунктам всередині господарств почали створюватись опорно-дослідні господарства з подвійним підпорядкуванням – об'єднанню (тресту) і науково-дослідній установі. Рік 1930-й був у сільськогосподарській науці роком зламу старих організаційних структур та початком організації нового соціалістичного дослідництва. Переважна більшість науково-дослідних інститутів та дослідних станцій були ліквідовані і організовані 4 інститути та 15 дослідних станцій зонального типу. На заміну відділам пристосування з їх застарілими методами роботи в інститутах почали організовуватись відділи масової роботи, на які покладались завдання по організації творчої активності широких мас робітників радгоспів та колгоспників шляхом створення агротехгуртків, і зв'язку з сільськогосподар-

² Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. 1932. № 2 – 3. С. 95 – 99.

ським радгоспно-колгоспним виробництвом. З метою наближення науки до сільськогосподарського виробництва була започаткована робота по реконструкції науково-дослідної роботи мережі НДУ з триступеневої системи організації науково-дослідної роботи (інститут – дослідна станція – опорний пункт) до двоступеневої (інститут – опорний пункт) [28, с. 110].

Мережею були охоплені практично всі галузі сільського господарства. Опрацьовано та частково реалізовано питання щодо організації виробничо-учбово-дослідних комбінатів – на базі господарств, з якими співпрацюють наукові установи і навчальні заклади. У звіті Академії про діяльність за 1931 рік робота її 22 наукових установ з популяризації наукових досягнень характеризується такими показниками (табл. 2.3):

Таблиця 2.3

**Заходи НДУ ВУАСГН
з поширення досягнень сільськогосподарської науки в 1931 році**

№ п/п	Назва заходу	Кількість
1	Приймало участь наукових робітників в с.г. кампаніях	440
2	Кількість колгоспів, які безпосередньо обслуговують НДУ	250
3	Організовано агротехгуртків у бригадах господарств	1450
4	Підготовлено бригадирів різних галузей через курси в НДУ	3855
5	Охоплено заочним навчанням (чоловік)	9250
6	Проведено доповідей, лекцій	200
7	Проведено радіолекцій	149
8	Надано консультацій	4364
9	Організовано виставок	50
10	Прийнято відвідувачів з метою поширення досягнень	33470

Аналіз даних таблиці 2.3 свідчить про велику організаційну роботу, проведену керівництвом Академії за короткий час її діяльності. Не можна порівнювати її масштаби з сучасною роботою НААН щодо пропаганди наукових досягнень [71-79], проте очевидно, що в 30-ті роки ХХ ст. закладені

підвалини системи поширення сільськогосподарських наукових знань. Станом на 1932 рік мережа науково-дослідних установ Академії нараховувала вже 8 інститутів союзного значення, 15 республіканських інститутів, 10 зональних дослідних станцій і 205 опорних пунктів [29, с. 128]. У 1932 р. за ініціативи Академії утворено інституцію консультантів – висококваліфікованих науковців з конкретних проблем сільського господарства, завданнями яких було сприяння в підвищенні ефективності соціалістичного сільського господарства за рахунок використання досягнень сільськогосподарської науки.

А вже в 1933 р. Президія ВУАСГН започаткувала створення мережі наукових кореспондентів з виробництва – кращих виробничників радгоспів, МТС і колгоспів – як основної форми зв'язку сільськогосподарського виробництва з наукою (рух від виробництва до науки).

З 1933 р. в Президії ВУАСГН координація діяльності з поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду доручена сектору вивчення сільськогосподарського досвіду та техпропаганди, для керівництва господарською діяльністю мережі НДУ у структуру адміністративно-фінансового управління введений відділ господарств науково-дослідних установ ВУАСГН [28, с. 238].

В ті часи сільське господарство України мало надзвичайно низькі показники як в рослинництві, так і в тваринництві. Аби зрушити справи в сільському господарстві на краще перший секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев вийшов з ініціативою щодо організації в колгоспах хат-лабораторій як структурних підрозділів, що забезпечують зв'язок науки з колгоспним селом. Діяльність хат-лабораторій (додаток Д) була спрямована на вирішення нагальних питань колгоспів з використанням новітніх досягнень аграрної науки. Установи Академії долучились до методичного керівництва роботою хат-лабораторій. За кожною такою хатою-лабораторією закріплялись провідні науковці галузевих інститутів, дослідних станцій, завданнями яких було впровадження розробок в колгоспах [96].

Однак досить швидко Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук стала заручницею політизації всіх складових життя країни. У виникненні

голоду 1932-1933 років радянська влада звинуватила академію, відтак практично весь керівний склад Президії на чолі з першим віце-президентом А.М. Сліпанським був репресований.

Після ліквідації академії загальне керівництво галузевим дослідництвом було покладено на Наркома землеробства Ради Народних Комісарів, а організаційні, фінансові і кадрові питання функціонування інституцій та їх зв'язок з хатами-лабораторіями колгоспів здійснював сектор наукових установ у складі 20 співробітників [96]. Ними ж забезпечувалось керівництво роботою мережі науково-дослідних інститутів і станцій Наркомзему УСРР – 10 інститутів, 11 дослідних станцій, 7 обласних дослідних станцій, а також низку дослідних полів, опорних пунктів та експериментальних баз науково-дослідних інститутів і станцій.

Постановою ЦК ВКП(б) СРСР від 5 жовтня 1936 р. у м. Києві засновано Всесоюзний науково-дослідний інститут наукових методів посіву, який фактично забезпечував координацію роботи розгалуженої мережі хат-лабораторій. Уже в 1935-1937 роках завдяки впроваджувальній діяльності установ аграрної науки і хат-лабораторій суттєво підвищилась продуктивність галузі рослинництва. У 1938 р. на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві презентували свої досягнення та отримали відзнаки 25 кращих хат-лабораторій з колгоспів України. Проте, розгалужена мережа колгоспних хат-лабораторій не могла замінити скоординовану науково-дослідну та впроваджувальну діяльність системи науково-дослідних установ аграрної науки [229].

Новий етап в історії існування академічної галузевої думки розпочався після закінчення Другої світової війни. З 1945 року вітчизняна сільськогосподарська дослідна справа вперше офіційно репрезентувалася в системі АН УРСР через спеціально створений Відділ сільськогосподарських наук на чолі з академіком М.М. Гришком.

Після Другої світової війни на зміну хатам-лабораторіям почали створюватись у кожному адміністративному районі областей України будинки

сільськогосподарської культури (агрикультури) як провідники колгоспної дослідної справи. Цю ініціативу підтримав перший секретар республіканської партійної організації М.С. Хрущов, і вона набрала великого розмаху. Як наслідок, у 1954 році на території України було створено і функціонувало понад тисячу будинків агрикультури [43, с. 154 - 171]. На відміну від хат-лабораторій будинки агрикультури будувались за типовими проектами – мали актові зали, лабораторії для оцінки якості насіння, кімнату-музей, бібліотеку-читальню, краще облаштовувались вимірювальними приладами. Біля будинків облаштовувались присадибні ділянки площею 1,5 – 2 гектари для випробування нових селекційних досягнень, технологічних рішень аграрної науки та їх широкої пропаганди. В сучасному розумінні це були може ще примітивні, але вкрай потрібні науково-технологічні демонстраційні полігони.

У повоєнний період важливу роль у відновленні сільського господарства відіграли науково-дослідні установи аграрного профілю, які на основі дослідних даних розробляли рекомендації із впровадження у виробництво систем землеробства, сівозмін, прогресивних технологій та ін. Селекційні станції, сортовипробувальні ділянки, державні насінневі інспекції, служби захисту рослин, агрохімічні та агрометеорологічні служби обслуговування – це далеко не повний перелік того, що було створено в Україні у післявоєнний період для розвитку й зміцнення вітчизняного сільського господарства [29, с. 211]. Велась активна пропаганда передового досвіду й досягнень сільськогосподарської науки через пресу, радіо, телебачення та масштабні сільськогосподарські виставки. Незважаючи на відчутний тиск на сільськогосподарських товаровиробників з боку державних і партійних органів влади, можна стверджувати, що така форма організації науково-консультаційного та інформаційного обслуговування була завершеною і всеосяжною для цієї суспільно-економічної формації [7, с. 60].

У 1956 році Рада Міністрів України відновила академічну аграрну інституцію у вигляді Української академії сільськогосподарських наук на чолі з академіком АН УРСР Власюком П.А. [29, с. 351]. У її складі тоді

нараховувалось 22 науково-дослідних інститути та 21 державна обласна сільськогосподарська дослідна станція. Тоді вперше відбулися вибори президента, його заступників, академіків і членів-кореспондентів Української академії сільськогосподарських наук. У травні 1962 р. академія в черговий раз була ліквідована, а її функції передані створеному Відділу сільськогосподарських наук у складі академії наук УРСР [29, с. 370].

У 1969 р. було створене Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ПВ ВАСГНІЛ), як науково-методичний і координаційний центр з керівництва науковими дослідженнями по найважливіших проблемах сільського господарства в Українській РСР та Молдавській РСР [141, с. 303]. Йому підпорядковувались 19 науково-дослідних інститутів.

У серпні 1970 р. листом до ЦК КП України Відділенням запропоновані заходи щодо поліпшення системи науково-технічної інформації в сільськогосподарському виробництві. Серед них розширення спектру видань науково-технічних збірників з усіх галузей сільського господарства, створення в Україні єдиного центру координації і методичного керівництва роботів органів науково-технічної інформації усіх ланок. Таким центром запропоновано визначити Український науково-дослідний інститут науково-технічної інформації техніко-економічних досліджень Держплану УРСР. Плани впровадженнь досягнень науки і передового досвіду у виробництво та звіти про їх виконання включити окремим розділом річних звітів колгоспів і радгоспів [141, с. 55].

Станом на 1972 р. в Україні нараховувалось 33 науково-дослідних інститути сільськогосподарського профілю з мережею дослідних станцій і полів, 20 обласних і 8 республіканських сільськогосподарських дослідних станцій, в яких працювали близького 10 тис. наукових працівників, з яких понад 300 докторів і 4 тис. кандидатів наук [141, с. 121]. У серпні 1973 р. Президією ПВ ВАСГНІЛ в доповідній записці ЦК Компартії України були запропоновані конкретні заходи щодо організації республіканської постійно

діючої школи підвищення кваліфікації для працівників сільського господарства [141, с. 161]. В наукових установах Чергове реформування сільського господарства було розпочате в 1977 р. на виконання постанови сесії ВАСГНІЛ «Задачи сельскохозяйственной науки по выполнению постановления ЦК КПСС «О дальнейшем развитии специализации и концентрации сельскохозяйственного производства на базе межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции» [141, с. 226]. Ним передбачалось переведення сільського господарства на індустріальну основу, об'єднання сільськогосподарського виробництва з промисловістю і формування народногосподарського комплексу. Пленумом ЦК Компартії України, що відбувся в жовтні 1976 р., схвалені розроблені в областях заходи щодо спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, створення і організації міжгосподарських формувань [141, с. 387]. Цими заходами передбачалось створення великих спеціалізованих відгодівельних підприємств, птахофабрик, тепличних комбінатів, комбікормових заводів та інших міжгосподарських підприємств. За період 1976 – 1983 рр. було створено 2,4 тис. міжгосподарських формувань, у т. ч. 259 агропромислових підприємств, 75 виробничих і 8 науково-виробничих об'єднань. Аграрній науці було поставлене завдання «...всебічно узагальнити нагромаджений досвід розвитку спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції...» [141, с. 392].

За радянської доби в 60 – 70-х роках ХХ ст. були продовжені польові дослідження науково-дослідними установами різного підпорядкування, розвивались школи передового досвіду. У Кіровоградській області на базі колгоспу «ХХ з'їзд КПРС» в 1962 р. двічі Героєм соціалістичної праці О.В. Гіталовим започаткована «Степова академія», в якій навчались сільські механізатори. Гіталовський заклик «Кукурудза – культура механізаторів» заклав основи переходу від ручної праці до комплексної механізації та підвищення технічного рівня на селі (газета «Сільські вісті» від 7 травня

1974 р.). Розпочався механізаторський всеобуч з гаслом «Живеш на селі – знай техніку». Освоївши механізований обробіток вирощування кукурудзи О.В. Гіталов продовжив відпрацьовувати механізоване вирощування соняшнику та цукрових буряків, підвищуючи в цілому культуру землеробства. Він одним з перших започаткував в Україні агротехнічні школи, в яких в осінньо-зимовий період механізаторські кадри підвищували свій професійний рівень, проводили змагання за краще технічне обслуговування машино-тракторного парку. В подальшому ці школи переросли в міжгосподарські школи підготовки і перепідготовки сільськогосподарських кадрів. І першою була така школа в с. Комишувата Новоукраїнського району Кіровоградської області – в рідному селі О.В. Гіталова. Так запроваджувалась за радянських часів механізація ручної праці в сільському господарстві України [92].

У грудні 1987 р. Держагпромом СРСР за погодженням з ВАСГНІЛ було затверджене положення про Центр наукового забезпечення агропромислового комплексу союзної, автономної республіки, краю, області. Метою створення центрів було практична реалізація наукового забезпечення колгоспів, радгоспів, переробних підприємств, тісної інтеграції науки з виробництвом, широкого впровадження наукових досягнень в практику. Згідно положення до складу центру входять незалежно від відомчої підпорядкованості науково-дослідні установи, навчальні заклади, проектні, конструкторські, технологічні організації та служби науково-технічної інформації [141, с. 411]. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.07.1987 р. № 848 «О совершенствовании научного обеспечения развития агропромышленного комплекса страны» союзним республікам, у т. ч. Українській РСР було доручено створення таких центрів. «Для тесной интеграции науки с производством, более широкого внедрения научных достижений в практику признать целесообразным создать в союзных и автономных республиках, краях и областях при агропромышленных комитетах центры научного обеспечения. Для коренного улучшения организации использования научных разработок в практике колхозов, совхозов и других

предприятий считать необходимым иметь в научно-производственных объединениях, учебно-научно-производственных комплексах, производственных (научно-производственных) комплексах, производственных (научно-производственных) системах, научно-исследовательских учреждениях и других организациях науки, в базовых хозяйствах и предприятиях хозрасчетные подразделения по внедрению достижений науки и техники, увязывая их деятельность с конечными результатами» [141, с. 423].

На виконання цієї постанови Держагропром СРСР постановою від 8.10.1987 р. доручив Держагропромам союзних республік: «Для коренного улучшения использования научных разработок в практике колхозов, совхозов и других предприятий создать в научно-производственных объединениях, учебно-научно-производственных комплексах, производственных (научно-производственных) системах, научно-исследовательских учреждениях и других организациях науки, в базовых хозяйствах и предприятиях хозрасчетные подразделения по внедрению достижений науки и техники, увязывая их деятельность с конечными результатами» [141, с. 439].

Постановою передбачено також підсилення ролі і значення системи аграрної освіти в підвищенні рівня знань сільськогосподарських працівників. Цими документами в 80-х роках ХХ ст. сформовані підвалини оновлених систем поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду. На їх підставі в 1989 р. в ПВ ВАСГНІЛ була сформована мережа 25 науково-дослідних установ регіонального рівня, що мали статус головних наукових установ регіональних центрів наукового забезпечення АПВ, а в структуру Президії ПВ ВАСГНІЛ введене Відділення регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва. Цьому Відділенню була підпорядкована також Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека ПВ ВАСГНІЛ, яка доповнювала діяльність центрів поширенням науково-технічної інформації [141, с. 456].

Постановою Ради Міністрів УРСР від 22.09.1990 р. № 279 «Про заснування Української академії аграрних наук» за пропозицією ПВ ВАСГНІЛ,

Держагропрому УРСР було утворено Українську академію аграрних наук (УААН) – як науково-методичний і координаційний центр наукового забезпечення розв’язання аграрних проблем в Україні. Сільськогосподарські кадри підвищували рівень знань у Вищій партійній школі, функціонували виставки передового досвіду різного рівня, які відігравали велику роль у пропаганді сільськогосподарських знань та передового досвіду.

Важливе значення в розбудові системи поширення сільськогосподарських знань в ті роки по праву належить організованій у 1917 р. при Наркомземі УРСР Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці (нині – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України). У фонді «Української Центральної Ради» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України збереглась постанова від 16 липня 1917 р., у якій йдеться про створення і бюджетне фінансування при відомстві окремої бібліотеки, що потім стала загальною для головного аграрного відомства. Першим її завідувачем був учений-агроном Генріх Отонович Кох. Завдяки йому відбулося становлення бібліотеки і створення першого каталогу.

Після утворення Сільськогосподарського вченого комітету України на чолі з академіком В.І. Вернадським (листопад 1918 р.) бібліотека увійшла до його складу із фондом 3085 примірників книг як головна установа з питань інформаційно-бібліотечного супроводження наукового забезпечення історично провідного сектору економіки України – сільського господарства.

Не обмежуючись функціями координації діяльності бібліотек сільськогосподарського профілю всіх рівнів, традиційними формами інформаційно-бібліотечного обслуговування науково-дослідних установ аграрного профілю бібліотекою започатковані реферативно-бібліографічні збірники, бібліографічні списки. З 1933 р. по 1947 р. вийшли друком 52 випуски збірника «Огляд іноземної літератури з сільського господарства», з 1936 р. по 1956 р. підготовлено та надруковано 7 випусків реферативно-бібліографічного збірника «Передовий стахановський досвід у сільському

господарстві СРСР».

З 1974 р. бібліотека розпочала випуск щоквартального проблемно-тематичного покажчика «Генетика, селекція та насінництво сільськогосподарських культур» та відновила випуск іншого видання – «Нові сільськогосподарські книги».

Позитивного резонансу отримала діяльність Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН на ниві увіковічення на пантеонах слави України плеяди видатних особистостей та інституцій, що словом і ділом її прославили у світовому вимірі, але з об'єктивних причин були забуті, насамперед за радянської доби.

Показовим елементом інноваційної діяльності бібліотеки з поширення сільськогосподарських знань є видання єдиного в Україні реферативного журналу «Агропромисловий комплекс України» як джерела вторинної інформації для науково-освітнього галузевого середовища.

Постійно удосконалюючи форми і методи інформаційно-бібліотечного обслуговування, розвиваючи сучасне програмно-технічне забезпечення своєї діяльності Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН перетворилась в сучасний координаційно-методичний центр формування і поширення сільськогосподарських знань та інформації [31, с. 57].

Підсумовуючи аналіз стану поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду за радянської доби слід зазначити, що за період з 1918 р. по 1990 р. аграрною наукою проведена багатопланова робота з наукового забезпечення сільськогосподарського виробництва, розвинута сільськогосподарська дослідна справа, на належний науковий рівень підняті система підвищення рівня знань сільськогосподарських працівників, система сільськогосподарських видань, система науково-технічної інформації. Негативний вплив на розвиток аграрної науки мала надмірна марксистсько-ленінська ідеологізація в суспільстві, що часто ставало причиною змін організаційно-правових форм, упереджених оцінок досягнень визначних особистостей і в науковій сфері. У великій мірі завдяки досягненням аграрної

науки підвищилась ефективність агропромислового виробництва – нові сорти сільськогосподарських культур дозволили наростити обсяги виробництва продукції рослинництва, нові породи та типи сільськогосподарських тварин сприяли збільшенню виробництва продукції тваринництва. Проте за умов функціонування планової економіки та командно-адміністративної системи управління господарська ініціатива керівників і спеціалістів сільськогосподарських підприємств підмінялась вказівками партійних та планових органів, що стримувало розвиток науково-консультаційної та інформаційної діяльності, як основи сільськогосподарського дорадництва.

2.5. Організація розбудови суспільної агрономії в Західній Україні (30-ті роки XX ст.)

В дисертаційній роботі на базі всебічного аналізу фактографічного матеріалу та архівних даних досліджені тенденції розвитку суспільної агрономії в Західній Україні (Галичині) в 30-х роках XX ст., яка за рішенням Ради Послів Антанти з 1923 р. приєднана до Польщі на правах автономії. Висвітлені роль і значення науково-педагогічної діяльності Є.В. Храпливого в розвитку системи поширення сільськогосподарських знань серед селян [17, с. 135-140]. Історичний досвід реформ на селі свідчить, що важливою їх складовою є «теорія суспільної (громадської) агрономії», коли через систему поширення знань про наукові основи ведення сільськогосподарського виробництва селяни активно долучаються до застосування нових сортів сільськогосподарських культур, порід тварин, технологій виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, і стають активними учасниками процесів інноваційних перетворень на селі.

Одним із прикладів хліборобського навчання є діяльність товариства «Сільський господар» в Галичині. З 1928 р. товариство очолив видатний український вчений та громадський діяч і прихильник теорії суспільної агрономії Є.В. Храпливий (1898 – 1949), який вбачав основним завданням цієї організації теоретично і практично вишколити широкі маси селянства, щоб українське хліборобство Західної України за сприяння української кооперації

знайшло шляхи власного і вільного розвитку та розбудови господарського життя на новій основі. «Доктор інженер Є.В. Храпливий – це була душа і мозок всієї праці «Сільського Господаря» між двома світовими війнами», – писав А. Качор, підкреслюючи його невсипущу працю, знання, великий досвід у забезпеченні діяльності товариства «Сільський Господар» [239].

Найважливішим завданням товариства «Сільський господар» вважалася боротьба за український сільськогосподарський вишкіл. Для реалізації цієї ідеї при «Сільському господарі» у Львові 1928 р. була створена секція сільськогосподарського вишколу, головою якої став Й. Райковський. У звіті «Праця «Сільського господаря» в першій половині 1928 р. Є.В. Храпливий зазначав, що станом на 1 вересня того року у селах працювало 67 повітових філій та 409 гуртків «Сільського господаря». Діяльність товариства «Сільський господар» всередині організації у першому півріччі 1929 р. Є.В. Храпливий висвітлив у роботі «Так працюємо для українського села».

Основне завдання «Сільського господаря» полягало у теоретичній і практичній підготовці селянства до більш продуктивної праці в сільському господарстві та кооперації. Це завдання поставив перед собою Є.В. Храпливий і реалізував його, організувавши 1932 р. хліборобське навчання молоді, що мало на меті замінити господарські школи у селах. Він пише велику кількість статей та книг, присвячених цій справі: в часописі «Сільський господар» (1929) була опублікована його стаття під назвою «Притягаймо молодь до «Сільського господаря».

У 1930 р. з'являється стаття з такою ж назвою у календарі «Сільський господар», а в 1932 р. вийшла друком його праця «Про хліборобський вишкіл сільської молоді». У наступних випусках календаря «Сільський господар», у фаховій господарській пресі та інших виданнях («Діло», «Господарсько-кооперативний часопис», «Правда», «Свобода», «Рідна школа») Є.В. Храпливий опублікував низку статей, спрямованих на хліборобське навчання української молоді загалом та сільської молоді. Порадником в організаційних справах для гуртків і філій «Сільського господаря» стала книга

Є.В. Храпливого «За нашу хліборобську справу», в рецензії на яку часопис «Кооперативна Республіка» наголошував на значенні такого методичного посібника, що є «...програмою фахової агрикультурної праці ...сільгосптовариств», особливо підкреслювалися «...її всебічність, прозорість плану, конкретність» і доказовість в галузі «...практично здійснимих вказівок і порад».

Хліборобське навчання молоді у 1934 р. здійснювалось лише у 16 повітах Львівщини, а уже з 1935 р. поширилось на всю Галичину й Волинь. Завершилася організація хліборобського навчання молоді створенням у Львові 14 вересня 1934 р. головної секції хліборобського вишколу молоді при товаристві «Сільський господар». Почав виходити часопис «Хліборобська молодь», редактором якого став Є.В. Храпливий. «Сільський господар» провів велику й ґрунтовну працю практичного освідмлення як вести господарство в наших селах і щойно на тій базі могла розвинутися солідна господарська діяльність української кооперації» [91].

Є.В. Храпливий часто мандрував до Данії, Чехії, Австрії, Угорщини, або Німеччини і там вивчав передовий досвід сільськогосподарського виробництва тих країн, і свої спостереження передавав у публікаціях українській громаді. У 1930-1939 рр. Є.В. Храпливий розробив і реалізував з великим штабом українських агрономів свій план розбудови сільськогосподарської культури і фахової агрономічної роботи по Західноукраїнських селах. Він, у співпраці з українською кооперацією, оформив нову систему громадської агрономії, яка поставила собі за мету перебудувати західноукраїнське село на зразок сіл Данії і Німеччини. Це був сміливий і великий план реальної праці для українських агрономів і сільськогосподарських діячів.

З метою реалізації вищезазначеного плану товариство «Сільський Господар» уклало окремі угоди зі спілками української кооперації, зокрема, з «Центросоюзом» і «Маслосоюзом» щодо збуту сільськогосподарських продуктів. Перша молочарня «Маслосоюзу» була заснована у 1904 р. на

Стрийщині. З часом такі молочарні почали функціонувати на Волині, Холмщині, Лемківщині. А у 30-х роках ХХ-го століття уже функціонувало близько 1000 таких кооперативних об'єднань, у т. ч. і поза межами Галичини. Уже в 1936 році «Маслосоюз» експортував близько 20 % виробленого масла.

«Центросоюз», «Маслосоюз», інші кооперативні формування фінансували діяльність товариства «Сільський господар». Відповідно, працівники його філій та секцій забезпечували прирости врожаїв та продуктивності тварин, високу якість молока, масла та іншої продукції селянських господарств. Таким чином, завдяки вдало розробленій моделі аграрно-кооперативного бізнесу вироблена продукція в малоземельних сільських господарствах Галичини була товарною, а масло, яйця, зерно, овочі і фрукти експортувалися не лише на ринки промислових міст Польщі, а й у Німеччину, Англію та інші країни Європи.

У товаристві «Сільський Господар» працювали фахові секції: організаційна; допомоги хліборобському навчанню; хліборобського вишколу молоді; управи ріллі та рослин; годівлі тварин з комісіями: утримання рогатої худоби, свиней, дробу, кроликів, овець і кіз; городничо-садівнича і пасічника; допомоги домашнім промислам; виробників цукрового буряка; виробників тютюну; лікарських трав.

Ще однією важливою ділянкою роботи Є.В. Храпливого було поширення організації сільського жіноцтва в секціях господинь при гуртках товариства «Сільський господар». При центральному офісі товариства «Сільський господар» була організована Головна секція господинь, яку очолила О. Кисілевська. За декілька років наполегливої праці Головна секція господинь налічувала 14 тис. організованих селянок.

У 1937 р. товариство «Сільський Господар» мало 60 філій, 1840 гуртків і нараховувало 126 тисяч членів товариства. Крім цього його асоційованими членами були 2216 кооперативів усіх видів і ступенів. А вже в 1938 р. кількість членів товариства збільшилася до 160 тисяч осіб. У центральному офісі товариства «Сільський Господар» працював 21 фахівець, а в його філіях 127

фахових працівників, в тому числі 65 інженерів-агрономів.

Розглядаючи фахову освіту української молоді як важливий чинник соціальної незалежності людини, а в майбутньому – творення незалежної держави України, Є.В. Храпливий та його колеги – теоретики і практики кооперативної ідеї підкреслювали ще одну дуже важливу складову системи хліборобського вишколу: високий фаховий рівень підготовки власне учителів хліборобства. З цього приводу Є.В. Храпливий писав: «Далеко легше бути добрим техніком-агрономом, як учителем у хліборобській школі, це тому, бо учитель хліборобської школи мусить бути бездоганим фахівцем, мусить мати довшу хліборобську практику, щоби не вчити тільки книжкової мудрості, і мусить бути добрим педагогом. ...А скільки треба праці, щоби стати дійсним агрономом-педагогом ...» [230].

Подаючи методичні рекомендації щодо організації хліборобського вишколу молоді, Є.В. Храпливий перш за все звертав увагу на роль знань, освіти для виховання хлібороба і громадянина. «Освічена людина – це та, яку шанують, з якою рахуються. Бо можна забрати її майно, можуть втомити її старечі роки, а все у неї розум світлий і душа гарна. Так буває з одиницями, так буває з народами. Ті народи, що здавна старалися за освіту, за знання, є сильні і могутні. ... першим нашим завданням є добувати собі знання, добувати собі освіту. ...Бо ми хочемо такої школи, де вчили б нас на правду того, що треба для громадянина-хлібороба, та щоби вчили нас такі люди, які вийшли з нашого народу, з любов'ю ставляться до нашої дітвори та зі серця хочуть подати нам те, що самі знають. ...Щоби добути хліборобську освіту поза хліборобськими школами, яких у нас так мало, мусять хлібороби гуртуватися у Гуртках «Сільського господаря», читати пильно наші господарські часописи та книжки, ходити на сходи членів, пильно прислухуватися порадам агрономів та присвоювати собі все те, що вони вказують», – писав Є.В. Храпливий.

Серед талановитих теоретиків та організаторів економічної освіти в регіоні важлива роль належить Є.В. Храпливому, який наголошував: «на молодь мусимо звернути увагу, якщо хочемо мати з неї добрих громадян і

розумних господарів, виховати молодь, защебити їй усі добрі прикмети, загартувати її волю, сталити її характер, плекати її душу... Молодь мусить зрозуміти, що у наших умовах вона сама повинна взятися за роботу над собою і своїми власними зусиллями мусить добувати те знання і ту освіту, яку повинна дати їй загальноосвітня та хліборобська школа» [239].

Хліборобський вишкіл, вважав він, треба розглядати «як один із складових чинників цілої нашої суспільної агрономії». Він порівнював стан фахового шкільництва на західноукраїнських землях із зарубіжжям та наводив зразки інших країн. Зокрема, він наводив такі дані: у США в 30-х роках було 3100 чотирирічних хлоп'ячих хліборобських шкіл із 80 тис. учнів і 1023 дівочих хліборобських середніх шкіл з майже 42 тис. учениць. У Чехословаччині, хліборобське населення якої було таке ж як у західних землях України, було 976 хліборобських шкіл різних типів, які в рік навчали 30 – 40 тис. учнів.

Є.В. Храпливий застосовував різноманітні педагогічні форми і засоби навчальної праці, і зокрема: «1. Сходини організаційні та освітні. 2. Книжка. 3. Часопис. 4. Конкурси-змагання читання книжок. 5. Прогульки (екскурсії). 6. Відчити і балачки (дискусії). 7. Курси. 8. Аматорські вистави і хор» [91]. Він детально зупинявся на освітньо-виховному значенні та методиці проведення кожного «засобу самоосвітньої праці гуртка». При цьому наголошувалось, що кожна форма освітньої праці повинна мати свою мету.

Наприклад, «дискусії мають за завдання не тільки поширити круг знання учнів, але дають також можливість виробити у них громадську відвагу, свободу промовляти, спосібність дискутувати на різні теми»; «аматорські вистави мусять мати за ціль дати глядачам якусь науку, чи то у поважній, чи у веселій формі». А всій фаховій діяльності гуртка «Хліборобського Вишколу Молоді» мусить передувати відповідна освітня, теоретична робота, в ході якої важлива роль відводиться веденню записів, конкурсам-змаганням, оцінці та перевірці робіт, святковому закінченню та виставкам-показам результатів праці [196].

У Західній Україні в 30-х роках ХХ-го століття функціонували:

однорічна хліборобська (садівничо-городнича) школа Товариства «Просвіта» у Милованні; школа «Сільського Господаря» у Коршеві, яка вела 1–4-місячні курси різних напрямків; спеціальна молочарська школа «Маслосоюзу» у Стрию, яка проводила щороку шестимісячний молочарський курс з «енциклопедією господарських предметів». Була також спроба вищих агрономічних курсів «Сільського Господаря» в маєтку Мирона Луцького в Янчині біля Перемишля (у майбутньому – однорічні, для тих, що мають середню освіту) [230].

Історичний досвід становлення та розвитку кооперації, і зокрема, молочарства в Галичині у 1904 – 1944 рр. сприяв відродженню «Маслосоюзу» в часи незалежної України. «Прикладом ефективної діяльності у молокопереробній промисловості став Стрийський «Маслосоюз». Перші установчі збори відродженого «Маслосоюзу» відбулися в жовтні 1996 р. У його складі функціонувало молокопереробне підприємство та 89 молокозаготівельних пунктів, п'ять з яких обладнані охолоджувачами молока, різні сервісні служби. Фірмова торгівля представлена дочірнім підприємством «Верховина», яке включало п'ять фірмових магазинів і кафе [48].

Наукова, педагогічна, організаційно-методична та громадська діяльність освітніх діячів, педагогів переконує, що українською науково-педагогічною думкою і практикою велися постійні пошуки форм сільськогосподарської освіти, які б не обмежувалися віковою категорією, а пронизували все життя особистості, охоплювали собою все суспільство.

У Музеї Є.В. Храпливого у Львівському Національному аграрному університеті зібрано історичні документи, ксерокопії, книги, фотографії, праці вчених, статті та нагороди. Вони є свідченням наукової та громадської діяльності Є.В. Храпливого, його здобутків в організаторській науково-педагогічній діяльності.

Таким чином, становлення процесів розповсюдження сільськогосподарських знань на Західноукраїнських землях в 30-х р. XX ст. на прикладі діяльності Крайового товариства «Сільський господар» набуло форми

супільної агрономії – передачі наукових знань і впровадження їх в селянські господарства. Можна переконливо стверджувати, що інноваційний розвиток сільського господарства та прискорювач цього розвитку – система сільськогосподарського дорадництва – базується на наукових знаннях, новітніх системах їх поширення, що є невід’ємною складовою сучасної аграрної науки і освіти.

Висновки до розділу 2.

Світова теорія і практика аграрного консалтингу, започаткованого в XIX ст., включає різнопланові моделі і методи діяльності консалтингових формувань, пов’язані з особливостями ведення сільського господарства в різних країнах. Переважають 5 основних моделей розвитку консалтингової діяльності: державна університетська модель; державна міністерська модель; приватна модель; громадська модель; змішана модель. За змістом виділяють такі основні напрями консультування: технологічний; організаційний; економічний; юридичний; соціально-побутовий. Складовими консультаційного процесу є: навчання дорослих; впровадження нововведень; експертне консультування; інформаційне обслуговування. На прикладах США, Канади, Німеччини та Данії з’ясовані особливості становлення та розвитку агроконсалтингової діяльності в світі. Визначено чотири необхідні умови поступального розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні: організація сільськогосподарської дослідної справи; становлення системи поширення сільськогосподарських знань та інформації; свобода у прийнятті управлінських рішень, у виборі форм і методів господарювання на землі; формування системи та організація інфраструктури сільськогосподарської дорадчої діяльності.

За часів Російської імперії на території сучасної України була сформована інфраструктура сільськогосподарської дослідної справи, методологія польових досліджень, проте поширення сільськогосподарських знань та інформації проводилось спорадично – без науково-організаційного забезпечення. За результатами аналізу діяльності Сумського, Одеського

дослідних полів зроблено висновок, що технологічний напрям в сільськогосподарському дорадництві має бути основним і базуватись переважно на результатах дослідницької діяльності аграрної науки і освіти.

Значного розвитку отримала теорія і практика системи поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду за радянської доби. Аграрною наукою проведена багатопланова робота з наукового забезпечення сільськогосподарського виробництва, розвинута сільськогосподарська дослідна справа, на належний науковий рівень підняті система підвищення рівня знань сільськогосподарських працівників, система сільськогосподарських видань, система науково-технічної інформації.

Прогресивні культурно-освітні діячі Західної України в 30-х роках ХХ ст. започаткували й підносили національне відродження краю, економічну освіту, кооперативне та хліборобське шкільництво, використовуючи передусім громадсько-педагогічне подвижництво.

В Україні агропромислове виробництво, яке є економічною основою забезпечення життєдіяльності сільського населення, підтримання екологічної рівноваги та біорізноманіття в сільській місцевості, недостатньо дбає про соціальний розвиток села, а держава недостатньо створює умов для формування заможного селянина як основи сільського розвитку. Сільський житель – власник земельного паю – ще обмежений в свободі вибору форм і методів господарювання. Передача в оренду холдингам земельних паїв шкодить розвитку підприємницької діяльності на селі та позбавляє селян кооперуватись у власне сільськогосподарське виробництво. На порядку денному законодавчих органів України розгляд напрацьованих законопроектів, що сприятимуть формуванню фермерського і кооперативного руху. За таких умов дорадча діяльність набуде нового змісту та буде більш затребувана.

РОЗДІЛ 3.

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗБУДОВИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ДОРАДНИЦТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991-2018 рр.)

3.1. Розбудова правових основ сільськогосподарського дорадництва (1991 – 2012 рр.)

З 1991 р. в сільському господарстві України розпочалися процеси реформування відносин власності на засадах приватної власності. У 1992 – 1993 рр. колишні колективні господарства (колгоспи) були реорганізовані в колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) і розпочалась підготовка до розпаювання земельних угідь та майна колишніх колгоспів. З метою забезпечення реалізації державної аграрної політики, прискорення реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» було доручено Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним та Севастопольській міській державним адміністраціям здійснити організаційні заходи щодо реформування протягом грудня 1999-го – квітня 2000 року колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності [222].

Реформування відносин власності в сільському господарстві розширило права селян щодо форм і методів господарювання. Вони отримали право вільно розпоряджатись своїми земельними та майновими паями. Проте це право та фактор приватної ініціативи лише заохочували до

господарювання в ринкових умовах, але обігових коштів і навичок прибуткового ведення своїх господарств селяни не мали. Також відсутні були механізми ефективної співпраці селян з аграрною наукою, освітою. Новітня сільськогосподарська техніка, що приходила, в основному, з-за кордону, науково обґрунтовані технології вирощування сільськогосподарських культур та утримання сільськогосподарських тварин вимагали постійного підвищення рівня сільськогосподарських знань і на той час були недоступні переважній більшості селян.

Законом України від 18.01.2001 № 2238-III «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 - 2004 роки» визначено, що пріоритетний розвиток сільського господарства забезпечується шляхом організації мережі сільськогосподарських дорадчих служб, які на той час уже функціонували за підтримки проектів технічної допомоги країн з ринковою економікою, в більшості областей України. За допомогою механізмів сільськогосподарської дорадчої діяльності держава мала створити умови для формування сільськогосподарського товаровиробника нового типу – озброєного сучасними знаннями, технікою, технологіями та навичками ринкової економіки [133, с. 4].

Міжнародні партнери – Сполучені Штати Америки, Канада, Великобританія, Німеччина, Данія та інші надали Україні велику допомогу в розбудові сільськогосподарського дорадництва. Проте соціально-економічні умови України, історичний уклад українського села, ментальність селян відрізнялись в великій мірі від умов країн-донорів. Все це вимагало розробки української моделі науково-консультаційної та інформаційної підтримки сільськогосподарських товаровиробників з урахуванням вищезазначених факторів. Модель мала визначити інфраструктуру дорадчих служб, їх завдання і функції, шляхи фінансування дорадчих послуг, взаємодію служб з аграрним бізнесом, аграрною наукою та освітою, з органами державного управління.

Першою спробою визначити цілі і завдання, правила діяльності

сільськогосподарського дорадництва була Концепція становлення і розвитку сільськогосподарських дорадчих служб в Україні, затверджена спільним наказом Міністерства аграрної політики, Української академії аграрних наук та Національним аграрним університетом від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165 «Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні» [95]. В Концепції запропонована модель сільськогосподарської дорадчої служби, що реалізована на практиці, принципи її діяльності, статус та організаційна структура сільськогосподарського дорадництва, управління та розподіл функцій, організація взаємозв'язку між рівнями управління [134, с. 75].

Визначені основні завдання і функції сільськогосподарських дорадчих служб на місцевому, регіональному та національному рівнях, сутність комерційних та суспільно корисних дорадчих послуг (схема 3.1).

Схема 3.1

Діюча організаційна модель системи сільськогосподарського дорадництва України

Рівні організації	Складові системи		
	Державна	Громадська	Науково-освітня
Загально-державний	Відділ сільськогосподарського дорадництва Мінагрополітики	Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України	Галузеві наукові центри УААН Інститути післядипломної освіти аграрних університетів
Регіональний	Обласні сільськогосподарські дорадчі служби	Професійні громадські організації	Інформац.-консультаційні центри вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ Консалтингові структури
Місцевий	Районні сільськогосподарські дорадчі служби (відділи)	Консультаційні та освітні пункти і гуртки	Інформаційно-консультаційні відділи коледжів. Приватні консультанти

Концепцією визначені дві категорії дорадчих послуг: суспільно корисні (соціально спрямовані) та комерційні [206, с. 80].

До першої категорії віднесені послуги, реалізація яких безпосередньо

не впливає на прибутковість приватних агроформувань чи сільського населення, але створює умови для поліпшення умов господарювання і підвищення дохідності сільськогосподарського виробництва та умов життя сільського населення. До них відносяться, зокрема, послуги з кооперування, соціального облаштування сільських територій, екологічної та продовольчої безпеки, збереження оточуючого середовища та ін. Такі послуги в залежності від їх масштабів фінансуються за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів [130, с. 24].

До категорії комерційних послуг віднесені дорадчі послуги, що надаються безпосередньо сільськогосподарським товаровиробникам чи сільському населенню. До таких відносяться, зокрема, послуги з бізнес-планування діяльності господарств, науково обґрунтовані технології вирощування сільськогосподарських культур, нові сорти і гібриди сільськогосподарських рослин, нові породи, типи сільськогосподарських тварин, рекомендації з питань технічного забезпечення, захисту рослин, ветеринарної медицини та ін. Вони фінансуються агроформуваннями чи власниками особистих селянських господарств на підставі договорів та актів про надані послуги. Держава в окремих випадках може частково компенсувати вартість наданих комерційних дорадчих послуг [130, с. 25].

Функції координації та методологічного забезпечення діяльності сільськогосподарських дорадчих служб згідно Концепції покладаються на Міністерство аграрної політики України.

У травні 2002 р. Міністерством аграрної політики України спільно з Інститутом аграрної економіки УААН за участі сільськогосподарських дорадчих служб був розроблений перший варіант проекту Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [206, с. 95]. Законопроект протягом 2002 р. декілька разів обговорювався на пленарних засіданнях Верховної Ради України, проте підтримки не отримав.

У травні 2003 р. групою народних депутатів України, в основному, членами Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та

земельних відносин М. Зубцем, І. Томичем, М. Гладієм, Р. Ткачем, М. Мельником та О. Шевченком за участі представників Міністерства аграрної політики, Української академії аграрних наук, Національного аграрного університету та Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України був розроблений і запропонований для розгляду Верховній Раді України новий проект Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [134, с. 13].

При розробці законопроекту були вивчені та проаналізовані нормативно-правові акти зарубіжних держав з агроконсалтингової діяльності, зокрема, відповідний закон Республіки Польща, звідки був запозичений і термін «дорадництво».

У другій половині 2003 р. проект Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» був широко обговорений за участі народних депутатів України, органів державного управління сільським господарством, науковців, освітян, дорадників, громадських професійних об'єднань та суттєво доопрацьований.

Перше читання законопроекту в Верховній Раді України відбулось 25 листопада 2003 р., а остаточно Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» прийнятий Верховною Радою України і підписаний Президентом України Л.Д. Кучмою 17 червня 2004 р. № 1807-IV [67]. Закон зі змінами і доповненнями, внесеними згідно законів України № 2754-VI від 02.12.2010 р. «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» та № 5462-VI від 16.10.2012 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства соціальної політики України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів», чинний і в даний час [21].

До законодавчих актів, що регулюють дорадчу діяльність, відносяться в першу чергу Конституція України, Господарський кодекс України,

Цивільний кодекс України та Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність».

Відповідно до цих законів державне регулювання дорадчої діяльності здійснюють Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сільського господарства, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сільського господарства, а також інші органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування». До повноважень Верховної Ради України в галузі дорадчої діяльності належать: визначення засад державної політики в галузі дорадчої діяльності; затвердження загальнодержавних програм дорадчої діяльності; вирішення інших питань у галузі дорадчої діяльності відповідно до Конституції України [67, ст. 7].

До повноважень Кабінету Міністрів України в галузі дорадчої діяльності належать: реалізація державної політики в галузі дорадчої діяльності; розроблення і забезпечення виконання загальнодержавних програм дорадчої діяльності; затвердження в межах своїх повноважень нормативно-правових актів у галузі дорадчої діяльності; координація діяльності органів виконавчої влади в галузі дорадчої діяльності; вирішення інших питань у галузі дорадчої діяльності відповідно до закону [67, ст. 7].

До повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сільського господарства, належать: забезпечення формування державної політики в галузі дорадчої діяльності; участь у розробленні загальнодержавних програм дорадчої діяльності; здійснення нормативно-правового забезпечення у галузі дорадчої діяльності; вирішення інших питань у галузі дорадчої діяльності відповідно до закону [67, ст. 7].

Цей закон визначає правові засади здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні, регулює правовідносини в цій сфері та спрямований на поліпшення добробуту сільського населення і розвиток

сільської місцевості.

Законом визначені такі базові принципи діяльності сільськогосподарської дорадчої служби: максимальна спрямованість на поліпшення діяльності сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення; забезпечення ефективної взаємодії з організаціями, установами та підприємствами, що впливають на розвиток аграрного сектора; залучення до участі в дорадчій діяльності провідних працівників установ аграрної науки і закладів аграрної освіти; незалежність при наданні дорадчих послуг і конфіденційність в роботі з користувачами послуг; гнучкість та орієнтація на перспективу в дорадчій діяльності та організації роботи [67, ст. 4].

Законом передбачена державна підтримка дорадчої діяльності, формування та ведення Міністерством аграрної політики та продовольства України Реєстрів дорадників і дорадчих служб, порядок здійснення професійної підготовки дорадників та експертів-дорадників [67, ст. 8-9].

Наведені нижче терміни та поняття вживаються в Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» у такому значенні [67, ст. 1]:

- дорадчі послуги – послуги, що надаються суб'єктами сільськогосподарської дорадчої діяльності суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, сільському населенню, а також органам місцевого самоврядування та органам виконавчої влади;

- кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника, сільськогосподарського експерта-дорадника - документ, який підтверджує достатній фаховий рівень підготовки сільськогосподарського дорадника, сільськогосподарського експерта-дорадника за програмою базової підготовки для самостійного здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності;

- сертифікат сільськогосподарської дорадчої служби – документ, що засвідчує право суб'єкта сільськогосподарської дорадчої діяльності на надання дорадчих послуг шляхом внесення його до Реєстру

сільськогосподарських дорадчих служб – видається терміном на 5 років;

- сільська місцевість – території, що знаходяться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови;

- сільськогосподарська дорадча діяльність – сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства;

- сільськогосподарська дорадча служба – юридична особа незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, структурний підрозділ аграрного навчального закладу, науково-дослідної установи, які внесені до Реєстру дорадчих служб, здійснюють дорадчу діяльність, у складі яких працює не менше трьох дорадників, які пройшли реєстрацію відповідно до законодавства і внесені до Реєстру дорадників;

- сільськогосподарський дорадник – фізична особа, яка на професійній основі проводить дорадчу діяльність, склала кваліфікаційний іспит та одержала кваліфікаційне свідоцтво і внесена до Реєстру сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників;

- сільськогосподарський експерт-дорадник – фізична особа, яка проводить дорадчу діяльність не на постійній основі, має достатній фаховий рівень та одержала кваліфікаційне свідоцтво відповідно до вимог законодавства і надає дорадчі послуги на запит дорадчих служб та дорадників і відповідає вимогам, передбаченим цим законом. Експертами-дорадниками працівники закладів науки та освіти, інші вузькоспеціалізовані фахівці, які внесені до Реєстру дорадників;

- соціально спрямовані дорадчі послуги – послуги, що надаються

суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів;

- суб'єкти сільськогосподарської дорадчої діяльності – дорадники, експерти-дорадники, дорадчі служби.

З норм Закону витікає, що невід'ємними складовими сільськогосподарської дорадчої діяльності є правова, економічна, соціальна, управлінська, наукова, освітня та інформаційна підтримка сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення [212, с. 13].

Дорадчі послуги є об'єктом цивільних, господарських та аграрних правовідносин, що визначаються як дії суб'єктів права, внаслідок яких задовольняються їх потреби (в інформації, наукових знаннях, рекомендаціях та ін.). Кінцевий результат послуг носить немайновий характер. Учасників процесів надання дорадчих послуг умовно можна розділити на дві групи:

а) суб'єкти приватного права – фізичні та юридичні особи приватної форми власності;

б) суб'єкти публічного права – органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування.

Громадське регулювання дорадчої діяльності здійснюється всеукраїнською громадською професійною організацією, яка об'єднує суб'єктів дорадчої діяльності. Такою організацією є Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України.

Прийняття Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» - визначна подія не тільки для працівників дорадчих служб. Норми цього закону переконливо свідчать про перехід від командно-адміністративних методів управління сільським господарством до демократичних, де ініціатором прийняття управлінських рішень виступає сам господар, а йому на допомогу створюється потужна незаангажована система незалежного консультування.

Виконання норм Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу

діяльність» вимагало прийняття цілого ряду нормативно-правових актів, приведення законів та підзаконних актів України у відповідність до вищезазначеного закону. Потрібна була розробка та прийняття Кабінетом Міністрів України, Міністерством аграрної політики України цілого ряду нормативно-правових документів, серед яких [241, с. 92]:

- положення про Реєстр дорадників, порядок його ведення;
- положення про Реєстр дорадчих служб, порядок його ведення;
- положення про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та експерта-дорадника;
- порядок фінансування за рахунок коштів Державного бюджету наукових досліджень з дорадництва;
- порядок використання коштів державних цільових програм, спрямованих на розвиток сільського господарства, на дорадництво (законом передбачено відрахування не менше 5 % коштів таких програм на надання дорадчих послуг);
- порядок складання та затвердження навчальних програм вищих навчальних закладів аграрної освіти для передатестаційної підготовки дорадників та експертів-дорадників;
- порядок атестації сільськогосподарських дорадників а експертів-дорадників;
- Державна цільова програма сільськогосподарської дорадчої діяльності;
- порядок фінансування за рахунок коштів Державного бюджету Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності;
- приведення статуту НАСДСУ у відповідність до закону, порядок визнання асоціації як саморегулювної організації.

З метою врегулювання питань щодо державної підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 червня 2005 р. № 210-р схвалена Концепція Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2006 – 2009 роки [171], а постановою Кабінету Міністрів України від 11

липня 2007 р. № 927 затверджена Державна цільова програма сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року [144].

Предметом правового регулювання зазначеної постанови визначені організаційно-правові засади, завдання, методи і види сільськогосподарської дорадчої діяльності, функції та принципи діяльності сільськогосподарських дорадчих служб. Дорадчі служби є юридичними особами різних організаційно-правових форм відповідно до статті 1 Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”. Їх функції спрямовані на підтримку сільського господарства та розвитку сільської місцевості відповідно до згаданого Закону [67, ст. 4] шляхом:

- підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб’єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в умовах ринкової економіки;
- сприяння розвитку сучасної інфраструктури для забезпечення стабільного функціонування аграрного і продовольчого ринку, налагодження взаємовигідних відносин між суб’єктами господарювання у сфері виробництва, заготівлі, переробки та торгівлі;
- надання дорадчих послуг органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підготовки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, організації несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості, у тому числі сільського зеленого туризму, ініціювання та реалізації молодіжних програм, підвищення рівня зайнятості сільського населення, розвитку сільської місцевості, формування громадянського суспільства;
- стимулювання здійснення прикладних наукових розробок, ініційованих суб’єктами господарювання, що провадять діяльність у сільській місцевості, та сільським населенням, створення бази інформаційних ресурсів, необхідних для ефективного ведення сільського господарства;
- поширення інформації щодо можливих конкурентних переваг та

ризиків в умовах набуття членства України у Світовій організації торгівлі, інших регіональних і міжнародних торговельно-економічних об'єднаннях;

- поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки, надання дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо.

Метою прийнятої Програми було формування в Україні ефективної та доступної мережі сільськогосподарських дорадчих служб для задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у розширенні професійних знань і вдосконаленні практичних навичок, підвищенні ефективності господарювання та розвитку сільської місцевості.

Передбачено виконання Програми в два етапи:

- перший (2007 рік) - сприяння формуванню інформаційно-технічної бази сільськогосподарських дорадчих служб для надання соціально спрямованих дорадчих послуг суб'єктам господарювання, що провадять діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню;

- другий (2008-2009 роки) - розвиток системи поширення дорадчими службами знань з питань сільського господарства, сучасних технологій та інформації про кон'юнктуру аграрного ринку, а також надання соціально спрямованих дорадчих послуг [144].

Наказом Міністерства аграрної політики України від 11 липня 2005 р. № 311 була затверджена система професійного навчання дорадників та експертів-дорадників на базі 5 вищих навчальних закладів аграрної освіти – Національного аграрного університету, Подільського державного аграрно-технічного університету, Львівської національної академії ветеринарної медицини ім. С.З. Гжицького, Таврійської державної агротехнічної академії, Полтавської державної аграрної академії. Згодом до навчання були долучені ще Львівський державний аграрний університет та Уманський державний аграрний університет.

Наказом Міністерства аграрної політики України від 2 серпня 2005 р., зареєстрованим в Міністерстві юстиції № 838/1118, затверджене Положення про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника [154].

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 897 затверджені Положення про Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб та Положення про Реєстр сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників.

Встановлені такі види атестації: атестація на визначення рівня знань і практичних навичок з присвоєнням (підтвердженням) категорії “Сільськогосподарський дорадник” та “Сільськогосподарський експерт - дорадник”, а також на підтвердження кваліфікаційного рівня не пізніше, ніж через п'ять років після присвоєння або чергового підтвердження кваліфікаційного свідоцтва (наказ Міністерства аграрної політики України від 8 травня 2007 р. № 316).

Кваліфікаційна категорія “Сільськогосподарський дорадник” може присвоюватись фізичним особам, які мають диплом про закінчення вищого навчального закладу III –IV рівнів акредитації і/або науковий ступінь кандидата (доктора) наук з цих спеціальностей, мають досвід практичної роботи за фахом не менше трьох років, в т.ч. не менше одного року професійно на постійній основі провадять дорадчу діяльність в сільськогосподарських дорадчих службах, пройшли на протязі двох останніх років підвищення кваліфікації по програмі базової професійної підготовки дорадників у вищому аграрному навчальному закладі III – IV рівня акредитації або за кордоном, та можуть самостійно надавати дорадчі послуги з окремих проблем сільського господарства та розвитку сільської місцевості [67, ст. 1].

Кваліфікаційна категорія “Сільськогосподарський експерт - дорадник” присвоюється фізичним особам, які провадять професійну дорадчу діяльність не на постійній основі, на умовах сумісництва з

науковою, науково – технічною і науково – педагогічною роботою в науково-дослідних, проектно-конструкторських, проектно-технологічних установах та вищих навчальних закладах, мають диплом про закінчення вищого навчального закладу III –IV рівнів акредитації і/або науковий ступінь кандидата (доктора) наук з цих спеціальностей, мають досвід практичної роботи за фахом не менше трьох років, в т.ч. не менше одного року професійно провадять дорадчу діяльність за планами сільськогосподарських дорадчих служб, пройшли на протязі двох останніх років підвищення кваліфікації по програмі базової професійної підготовки дорадників для роботи в дорадчих службах у вищому аграрному навчальному закладі III – IV рівня акредитації або за кордоном, та можуть самостійно надавати спеціалізовані дорадчі послуги з окремих проблем сільського господарства та розвитку сільської місцевості [67, ст. 1].

Наявність кваліфікаційного свідоцтва дає право самостійно здійснювати дорадчу діяльність і нести відповідальність за її результати, а також здійснювати керівництво стажуванням дорадників, дорадчими проектами, службами, провадити професійну підготовку та підвищення кваліфікації дорадників.

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1131 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби», якою врегульовано використання бюджетних коштів для часткового фінансування сільськогосподарського дорадництва.

У 2009 р. Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб отримала статус саморегулювальної організації (постанова Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2009 р. № 1221 «Про затвердження Порядку надання всеукраїнській громадській організації статусу саморегулювальної організації»), що дало можливість їй удосконалити взаємовідносини як з членами асоціації, так і з державою.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 р.

1098-р «Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва» запропоновано сформувати ефективну державну систему сільськогосподарського дорадництва як дієвий інструмент впровадження державної аграрної політики, забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства та сільських територій, подолання бідності на селі шляхом провадження просвітницької діяльності та надання соціально спрямованих дорадчих послуг суб'єктам господарювання на селі і сільському населенню з метою підвищення рівня знань та вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення сільського господарства [172]. Згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 р. № 303-р затверджено план заходів щодо реалізації вищезгаданої концепції на період до 2015 р. [173].

Цими розпорядженнями передбачено створення Національного центру сільськогосподарського дорадництва, створення в системі агропромислового комплексу в кожному регіоні (області, районі) регіональних сільськогосподарських дорадчих служб з урахуванням місцевих умов і наявного науково-технічного потенціалу та матеріально-технічної бази розміщених на її території управлінь агропромислового розвитку, науково-дослідних (наукових) установ аграрної науки, навчальних закладів аграрної освіти, а також використання інтелектуального потенціалу дорадників та експертів-дорадників (в тому числі шляхом їх першочергового працевлаштування в новостворених сільськогосподарських дорадчих службах), досвіду і потужності діючих сільськогосподарських дорадчих служб (в т. ч. створених за підтримки програм і проектів міжнародної технічної допомоги) [245, с. 45].

Таким чином, державою було створене правове поле системи сільськогосподарського дорадництва для повноцінного функціонування сільськогосподарських дорадчих служб різних організаційно-правових форм (громадських організацій, товариств з обмеженою відповідальністю, інших форм господарських товариств). Передбачалось, що сільськогосподарські

дорадчі служби мають стати каталізатором інноваційних перетворень на селі, активним провідником соціально спрямованої аграрної політики держави. Для обласних сільськогосподарських дорадчих служб першочерговими завданнями визначені формування районних служб і представництв у сільських радах, оснащення їх лабораторним обладнанням і комп'ютерною технікою, навчання, підвищення кваліфікації і атестація дорадників, формування інформаційних фондів, банків даних, WEB – сайтів тощо.

Серед напрямів діяльності цих служб мають бути систематизація і розповсюдження передового виробничого досвіду шляхом підготовки та поширення рекомендацій з проведення сільськогосподарських робіт, організації демонстраційних показів, виставок, допомога конкретним господарствам в налагодженні прибуткового господарювання, інноваційних перетворень і структурної перебудови.

Освітньою складовою роботи дорадчих служб має бути підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок сільськогосподарських товаровиробників щодо прибуткового ведення сільськогосподарської діяльності. Соціально-економічна складова діяльності дорадчих служб включає ініціювання та практичну допомогу зі складання програм розвитку сільських територій, громад, заходів соціально-побутового і культурного характеру.

Отже, зміни відносин власності і форм господарювання на засадах приватної в сільському господарстві незалежної України спричинили появу великої кількості нових сільськогосподарських формувань (станом на 2003 р. в Україні функціонувало 16,5 тис. новостворених великих сільськогосподарських підприємств, 43 тис. фермерських господарств, 6,5 млн. особистих селянських господарств [134, с. 8] та викликали необхідність їх консультаційної підтримки, а відтак унормування діяльності консультаційних служб та їх державної підтримки.

3.2. Діяльність Мінагрополітики України та НАСДСУ з розвитку сільськогосподарського дорадництва

Процеси реформування відносин власності в сільському господарстві на засадах приватної власності на землю і майно зумовили становлення сільськогосподарського дорадництва в Україні. На початку 90-х років XX ст. в окремих регіонах України почали формуватись служби з інформаційного та консультаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. Першою такою службою був організований Йосипом Децовським в смт. Заліщики Тернопільської області центр інформаційного забезпечення фермерів, згодом перетворений в Західно-Український регіональний центр фермерства [38, с.48].

При підтримці проекту технічної допомоги програми TACIS Європейського Союзу у 1995 р. створена сільськогосподарська дорадча служба у Львові з районними офісами в Буську, Городку, Дрогобичі та Стрию [133]. Проект створення Львівської дорадчої служби у 2000 році було визнано найуспішнішим проектом TACIS в Україні. У 1995 р. в Донецьку за підтримки уряду Великобританії був створений інформаційно-консультаційний центр з реформування КСП і приватизації землі. У 1996 р. за підтримки уряду Великобританії в Одеській області створена консультаційна служба з реформування колективним сільськогосподарських підприємств. У 1996 р. за підтримки університету штату Луїзіана (США) створений центр навчання та підтримки приватних сільськогосподарських товаровиробників у Вінницькій області [38, с. 48]. З 1998 р. розпочав функціонувати Інформаційно-консультаційний центр "Агро-Таврія", створений як структурний підрозділ Таврійської державної агротехнічної академії.

Для координації діяльності дорадчих служб в рамках проекту програми TACIS SCR-E/110580/C/SV/UA «Створення трьох нових центрів підтримки приватних господарств в Україні» був організований Український

координаційний і навчальний центр. В рамках цього проекту також були створені дорадчі служби в Чернігівській, Луганській та Миколаївській областях [38, с. 51]. За 1995 – 2000 рр. в Україні були створені дорадчі служби в 11 областях (додаток Є), а за 2001 – 2002 рр. були організовані ще 16 дорадчих служб. В Мінагрополітики України координацію діяльності сільськогосподарського дорадництва забезпечував Відділ координації дорадництва Департаменту аграрної освіти, науки та дорадництва.

З метою формування на державному рівні професійного осередку з питань становлення та розвитку методології, нормативно-правового, кадрового забезпечення сільськогосподарської дорадчої діяльності, підтримки послідовного зростання ролі і значення регіональних сільськогосподарських дорадчих служб за ініціативи 27 обласних сільськогосподарських дорадчих служб установчими зборами 11 березня 2003 року була створена Всеукраїнська громадська організація «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» (скорочена назва – НАСДСУ) та затверджений її статут (додаток Ж).

Створенню Асоціації передувала велика робота фахівців Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук, Національного аграрного університету та діючих на той час 10 обласних сільськогосподарських дорадчих служб, створених як правило за підтримки проектів іноземної допомоги.

Спільним наказом Мінагрополітики, УААН та НАУ від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165 «Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні» були затверджені Концепція становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб та персональний склад робочої групи з підготовки проекту Закону України «Про Національну сільськогосподарську дорадчу службу» (додаток Д). Керівником робочої групи було призначено заступника Міністра аграрної політики України Р.М. Шмідта, а до її складу увійшли фахівці Мінагрополітики України, представники проектів технічної допомоги

іноземних держав, керівники дорадчих служб та представники громадських об'єднань. Ними напрацьовані, зокрема, і нормативні документи, які стали основою для організації такої Асоціації та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні [95].

Установчими зборами Асоціації її почесними членами було обрано І.Ф. Томича – голову Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України, М.В. Гладія – народного депутата України, академіка УААН, Д.О. Мельничука – академіка УААН, ректора Національного аграрного університету та М.В. Зубця – народного депутата України, академіка УААН, Президента УААН.

Віце-президентами Асоціації були обрані І.Я. Паньків – голова Львівського осередку Асоціації, М.В. Гладій – народний депутат України, Т.В. Брівко – голова Донецького осередку, М.Ф. Кропивко – доктор економічних наук, завідувач відділу Інституту аграрної економіки УААН були обрані віце-президентами Асоціації.

Виконавчим директором Асоціації обрано директора Навчально-координаційного центру сільськогосподарських дорадчих служб І.М. Вуйчика [240, с. 29].

Асоціація офіційно була зареєстрована як неприбуткова громадська організація в Міністерстві юстиції України 10 жовтня 2003 року – свідоцтво №1971 (додаток Е). Першим президентом НАСДСУ було обрано академіка Української академії наук Шмідта Романа Михайловича.

Місією Асоціації було визначено сприяння покращенню добробуту сільського населення та розвитку сільської місцевості через підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників, задоволення та захист соціальних, економічних, фахових та інших спільних інтересів членів Асоціації.

Згідно Статуту НАСДСУ з моменту її державної реєстрації в Міністерстві юстиції України є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в банківських установах, печатку зі своїм найменуванням, бланки,

власну символіку та іншу атрибутику, зразки якої затверджуються Радою Асоціації [240, с. 10].

Основними завданнями Асоціації були задекларовані:

- сприяння провадженню освітньої діяльності для сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників, членів Асоціації та інших осіб із питань менеджменту, маркетингу, права, екології, застосування сучасних технологій та з інших питань, що пов'язані із сільськогосподарською дорадчою діяльністю;

- сприяння поширенню та впровадження сучасних досягнень науки, техніки і технологій, демонстраційні покази форм і методів роботи сільського населення і сільськогосподарських товаровиробників;

- координація діяльності суб'єктів сільськогосподарської дорадчої діяльності, членів Асоціації, методичного забезпечення та розробка і впровадження правил їх поведінки;

- сприяння професійній підготовці дорадників та експертів дорадників шляхом організації навчання за програмами базової підготовки та підвищення їх кваліфікації за напрямками, зазначеними у кваліфікаційному свідоцтві;

- представництво та захист законних прав та інтересів членів Асоціації у центральних та місцевих органах державної влади у встановленому законодавством порядку;

- внесення у встановленому порядку пропозицій щодо розробки а вдосконалення нормативно-правових актів, що регулюють дорадчу діяльність в Україні та сприяють створенню системи правового й професійного захисту членів Асоціації;

- сприяння розвитку зовнішніх зв'язків членів Асоціації з міжнародними організаціями та партнерами, які займаються дорадництвом;

- сприяння прибутковій діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищенню рівня життя сільського населення через активне навчання, запровадження сучасних досягнень науки, техніки і технологій,

інформаційне забезпечення;

- сприяння популяризації дорадництва та поширення інформації про освітні програми та проекти; створення умов для доступу членів Асоціації до мережі інформаційного забезпечення та бази даних [114].

25 листопада 2003 р. Верховною Радою України прийнято у першому читанні проект Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Відразу після цього 7 – 10 грудня 2003 р. в м. Яремче Івано-Франківської області відбулося перше виїзне засідання ради Асоціації, і в його рамках проведена перша міжнародна конференція «Проблеми і перспективи сільськогосподарського дорадництва в Україні», яка започаткувала новий етап розвитку сільськогосподарського дорадництва.

До Асоціації увійшли 27 сільськогосподарських дорадчих служб із 21 області та АР Крим (близько 800 дорадників), зокрема: Вінницький обласний центр дорадництва (на базі Вінницького державного аграрного університету), Донецька сільська дорадча служба, Київська обласна аграрна дорадча служба, Західно-Український центр фермерства (м. Заліщики Тернопільської області), Кримський державний аграрний навчально-консультаційний центр та ін. Фактично, в Асоціації були представлені всі регіони України. Таким чином, виконавчий апарат Асоціації при розробці методичних матеріалів, нормативних актів мав можливість враховувати регіональні особливості форм і способів ведення агропромислового виробництва та ментальність селян.

На засіданні ради Асоціації 9-го грудня 2003 р. було розглянуто і прийнято проект першої Національної програми діяльності сільськогосподарських (аграрних, сільських) дорадчих служб на 2004 рік, розроблений дорадчими службами, Українською академією аграрних наук, Національним аграрним університетом та Міністерством аграрної політики України [240, с. 95 – 154].

Програмою передбачені основні напрями діяльності обласних сільськогосподарських дорадчих служб на 2004 р. для задоволення потреб

сільськогосподарських товаровиробників та завдання щодо їх реалізації, і серед них: допомога виробникам сільськогосподарської продукції ефективно вести бізнес за умов ринкової економіки; допомога Уряду в реалізації державної аграрної політики; сприяння процесам законодавчого врегулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні; розроблення регіональних програм дорадництва з урахуванням потреб виробників сільськогосподарської продукції та сільських громад.

Учасникам конференції була презентована фундаментальна праця – навчальний посібник «Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні», підготовлений колективом авторів під керівництвом Президента Асоціації Р.М. Шмідта [134]. А в грудні 2003 р. Асоціацією була видана масовим тиражем брошура «Сільськогосподарське дорадництво: запитання і відповіді», яка стала важливим помічником для дорадників [98].

Тоді ж радою Асоціації було затверджено Положення про атестаційну комісію сільськогосподарських дорадників, які є членами НАСДСУ та її персональний склад. Оскільки дорадча діяльність є окремим специфічним видом економічної діяльності, в функції комісії входили питання перевірки бажаючих займатись дорадчою діяльністю на їх професійну придатність (рівень знань та практичні навички) та в разі позитивної оцінки видачі їм кваліфікаційних посвідчень.

Згідно цього Положення атестації має передувати передатестаційна базова підготовка конкурсантів. Необхідною умовою для такої підготовки має бути документ про закінчення вищого навчального закладу аграрної освіти з обсягом навчання в ньому за навчальними програмами з організації дорадчої діяльності не менше 200 годин та досвід практичної роботи з дорадництва не менше трьох років.

Положенням передбачалось 3 види атестації з присвоєнням фаху: «Експерт – організатор дорадчої діяльності», «Експерт-дорадник», «Експерт-тренер» [240, с. 163].

З метою обліку сільськогосподарських дорадників у 2003 р. був

створений Реєстр сільськогосподарських дорадників, який спершу адмініструвався Асоціацією, а згодом був переданий для ведення Міністерству аграрної політики України.

Наказом Асоціації від 27 січня 2004 р. № 4-04 була затверджена програма заходів з підготовки пропозицій до другого читання в Верховній Раді України проекту Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». До обговорення були широко залучені громадські об'єднання аграрної сфери, проекти технічної допомоги, Українська академія аграрних наук та Національний аграрний університет.

З початку 2004 р. запрацював сайт Асоціації (www.dorada.org.ua), в якому висвітлювались різнобічні питання організації та розвитку сільськогосподарського дорадництва [114].

У лютому 2004 р. керівництвом Асоціації за підтримки Міністерства аграрної політики України та Міністерства сільського господарства і розвитку села Республіки Польща були зроблені перші кроки щодо організації навчання сільськогосподарських дорадників України в Національному центрі сільськогосподарського дорадництва Республіки Польща. Перша делегація наукових працівників інститутів агропромислового виробництва УААН та обласних сільськогосподарських дорадчих служб уже на початку березня 2004 р. пройшла навчання з сільськогосподарського дорадництва в Республіці Польща.

А 5 березня 2004 р. між Національною асоціацією сільськогосподарських дорадчих служб України та Національним центром дорадництва розвитку сільського господарства та сільських територій Республіки Польща була укладена угода про співробітництво, в розвиток якої згодом понад тисяча дорадників, науковців та освітян України пройшли навчання з дорадництва в Республіці Польща.

У березні 2004 р. відповідно до наказу Асоціації від 26 лютого 2004 р. № 8-04 спільно з проектом Українсько-Канадської програми реформування та модернізації сільськогосподарського сектору України проведено перший

навчальний тематичний семінар для сільськогосподарських дорадників з питань бухгалтерського обліку та оподаткування.

За рішенням Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України від 6 квітня 2004 р. (протокол № 84) проект Закону України «Про сільськогосподарську діяльність» (реєстраційний номер 3553), внесений народними депутатами України М.В. Зубцем, І.Ф. Томичем та М.В. Гладієм, рекомендований Верховній Раді України до розгляду у другому читанні та прийняття в цілому як Закону. А 17 червня 2004 р. після другого читання та прийняття Верховною Радою України закону в цілому Президент України Л.Д. Кучма підписав Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» з набранням його чинності з 1 січня 2005 р.

Такою була активна підготовка центрального органу виконавчої влади з питань аграрної політики – Мінагрополітики України, УААН, НАСДСУ, Національного аграрного університету, громадських об'єднань аграрного профілю, проектів технічної допомоги Україні країн з розвинутою ринковою економікою до прийняття Верховною Радою України Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Найбільш характерними складовими цієї роботи були потужна організаційна, нормотворча, інформаційна діяльність та підготовка (навчання) кадрів для дорадництва.

Уже на наступному розширеному засіданні ради Асоціації, що відбулось 10-11 березня 2004 р., основним питанням для обговорення було «Інформаційне забезпечення сільськогосподарських дорадчих служб та організація їх співпраці з інвестиційними компаніями, що працюють в аграрному секторі України».

Наприкінці 2004 р. в результаті плідної підготовчої роботи була підписана Угода про співпрацю між НАСДСУ і Регіональним центром дорадництва в Старому Полі Поморського осередку сільськогосподарського дорадництва в Гданську (Республіка Польща). А вже в липні 2005 р. у рамках цієї співпраці був започаткований проект «Обмін досвідом у сфері

сільськогосподарського дорадництва та його вплив на розвиток сільського господарства і підприємництва в сільській місцевості».

За цим проектом, що фінансувався Міністерством закордонних справ Республіки Польща, з вересня 2005 р. розпочалось регулярне навчання в Польщі українських дорадників, фермерів, сільських голів, науковців, освітян, представників центральних органів влади та місцевого самоврядування – перші дві групи фахівців чисельністю 80 осіб за 14-денною програмою пройшли курси підвищення кваліфікації з дорадництва та ознайомились з організацією сільськогосподарської дорадчої діяльності в Польщі.

У жовтні 2005 р. польські фахівці провели в 10 областях України (Волинська, Житомирська, Київська, Луганська, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Чернігівська, Івано-Франківська) для українських дорадників семінари з впливу сільськогосподарського дорадництва на розвиток сільського господарства. Так була започаткована активна міжнародна співпраця НАСДСУ, за якою понад тисячу дорадників змогли вивчити організацію сільськогосподарської дорадчої діяльності в інших країнах.

Зокрема, у 2007 році на базі Відділу у Старому Полі Поморського осередку сільськогосподарського дорадництва в Гданську за підтримки Міністерства закордонних справ Республіки Польща був реалізований проект «Роль дорадчих служб у стимулюванні соціально-економічних перемін в українському селі».

У рамках проекту чотири групи (кожна чисельністю 40 осіб) сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників, представників органів влади і місцевого самоврядування, сільськогосподарських громадських організацій та фермерів з України навчались на двотижневих навчальних семінарах-тренінгах з дорадництва.

У 2008 році Відділом у Старому Полі Поморського осередку сільськогосподарського дорадництва в Гданську та Національним центром

сільськогосподарського дорадництва і розвитку села Республіки Польща в Брвінові за підтримки Міністерства закордонних справ Республіки Польща реалізовані проекти «Зміцнення ролі і професіоналізація діяльності дорадчих служб та інших інституцій, які працюють в сфері розвитку сільського господарства та сільських територій України» та «Розвиток агротуризму і екологічного землеробства – шанс для розвитку сільських територій України». В рамках цих проектів відбувся один двотижневий навчальний тематичний семінар-тренінг для українських дорадників у Відділі в Старому Полі і два однотижневі - у Центрі дорадництва в Брвінові.

У листопаді 2008 року представниками Поморського осередку сільськогосподарського дорадництва в Гданську проведено 5 конференцій в аграрних університетах Херсона, Мелітополя, Дніпропетровська, Білої Церкви, Львова, а в грудні 2008 року - Національної підсумкової конференції в Києві.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 червня 2005 р. № 210-р схвалена Концепція Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2006 – 2009 роки, розроблена Асоціацією [171]. На його виконання було доручено Мінагрополітики України, УААН та НАУ до 1 листопада 2005 р. розробити і подати на розгляд Кабінету Міністрів України проект Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2006 – 2009 роки. Державним замовником програми визначено Мінагрополітики України.

А 26 червня 2006 р. в Міністерстві юстиції була зареєстрована нова редакція Статуту НАСДСУ відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [67].

У 2007 р. на допомогу дорадникам Асоціація підготувала та випустила навчально-методичний посібник «Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: науково-практичний коментар» [68]. В посібнику запропоновані 5 видів організаційно-правових форм сільськогосподарських дорадчих служб: товариство з обмеженою відповідальністю; громадська

організація; благодійний фонд; державне підприємство; структурний підрозділ державного вищого навчального закладу. Проаналізовані переваги і недоліки кожної із форм, надані покрокові рекомендації щодо реєстрації та ліквідації дорадчої служби.

Таким чином, у становленні системи сільськогосподарського дорадництва станом на 2008 рік було зроблено:

- запроваджене професійне навчання сільськогосподарських дорадників за програмами базової підготовки на замовлення Мінагрополітики, дорадчих служб та їх Національної асоціації;

- розроблені та затверджені навчальні програми за спеціальністю «сільськогосподарський дорадник»;

- створені умови для підвищення кваліфікації сільськогосподарських дорадників, експертів-дорадників та викладачів вищих навчальних закладів.

З метою формування в Україні ефективної та доступної мережі сільськогосподарських дорадчих служб для задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у розширенні професійних знань і вдосконаленні практичних навичок, підвищенні ефективності господарювання та розвитку сільської місцевості постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 927 затверджена Державна цільова програма сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року. Програмою було передбачено фінансування за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2007 – 2009 роки в сумі 36,73 млн. грн. [144], у тому числі по роках (табл. 3.1):

Таблиця 3.1

**Прогнозний обсяг та джерела фінансування сільськогосподарської
дорадчої діяльності на 2007 – 2009 рр. (170 млн. грн.)**

Джерела фінансування	Всього	у т.ч. по роках		
		2007	2008	2009
Державний бюджет	31,51	10,00	10,50	11,02
Місцевий бюджет	5,22	1,66	1,73	1,83
Усього	36,73	11,66	12,23	12,85
Використано	5,8	0,48	3,46	1,86

Згідно концепції створення Державної системи сільськогосподарського дорадництва в Україні та техніко-економічного обґрунтування витрат на її створення, розроблених колективом вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН, на організацію інфраструктури сільськогосподарської дорадчої діяльності (І етап) потрібно було 21 млн. грн. інвестиційних витрат і щорічно 42,5 млн. грн. операційних витрат [144]. Фактично, у 2007 р. використано лише 477 тис. грн., у 2008 р. на вказану мету витрачено коштів Державного бюджету в сумі 3457,6 тис. грн., у 2009 р. – 1863 тис. грн., у 2010 р. – 1659,4 тис. грн. Виникає резонне запитання: чому не використовувались в повній мірі кошти Державного бюджету, що виділялись на підтримку дорадчих служб? Відповідь слід шукати в положеннях підзаконних актів, які регулювали порядок використання цих коштів. Процедури від оформлення заявок щодо участі в конкурсі з надання соціально спрямованих дорадчих послуг (а кошти Державного бюджету виділялись тільки на фінансування робіт з надання соціально спрямованих дорадчих послуг), визначення вартості робіт, калькуляції витрат по статтях, до оформлення актів на виконані роботи були настільки складними, що більшість дорадчих служб не змогли подолати бар'єри чиновників, які керували цими процесами [11, с. 71].

З одного боку державою за роки незалежності багато зроблено для підтримки сільських господарів, у т.ч. і щодо організації системи сільськогосподарського дорадництва, а з іншого державними службовцями стримуються інноваційні процеси в сільському господарстві. Сільський уклад життя, що складався віками на теренах України, вступає в конфлікт з філософією ведення агропромислового виробництва агрохолдингами, які заповнили українські землі, і результатом діяльності яких є зuboжіння сільського населення та зникнення численних сіл на мапі України.

Програми розвитку українського села, і зокрема, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. [145], що приймаються органами державної влади та місцевого самоврядування, не приносять бажаних результатів. За даними Державної служби статистики чисельність сільського населення в Україні станом на 1 січня 1990 р. становила 17 млн. осіб, на 1 січня 2014 р. – 14,1 млн. осіб, на 1 січня 2016 р. – 13,2 млн. осіб, з них віком від 15 до 64 років – 8,7 млн. осіб [55].

Якщо на початку XX-го століття чисельність сільського населення на території сучасної України становила близько 82% від всього населення, то нині цей показник становить менше 31 %. Кількість населення, зайнятого в сільському господарстві (без особистих селянських господарств), становить 3,1 млн. осіб. А 3,2 млн. селян зайняті тільки роботою в присадибних ділянках [48]. Це є важливим свідченням щодо необхідності розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в частині сприяння кооперуванню сільського населення шляхом створення виробничих, обслуговуючих кооперативів та інших господарських формувань.

Здійснений аналіз дає підстави зробити висновок, що спільними зусиллями працівників Мінагрополітики України, науковців і освітян, громадських організацій аграрного профілю з прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» та підзаконних нормативно-правових актів на його виконання закладені правові основи сільськогосподарської дорадчої діяльності, що дало можливість

сільськогосподарським дорадчим службам, здійснюючи надання дорадчих послуг сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню, цивілізовано працювати в правовому полі держави. Утворена Всеукраїнська громадська організація «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб», яка стала штабом організації сільськогосподарського дорадництва в Україні. Станом на 2010 р. у всіх областях України були організовані та функціонували обласні сільськогосподарські дорадчі служби.

3.3. Внесок аграрної науки та освіти у розвиток сільськогосподарського дорадництва (1991-2018 рр.)

Аграрна наука України має багаті традиції і здобутки з організації сільськогосподарської дослідної справи та поширення сільськогосподарських знань, сучасні наукові школи та відомі науково-технологічні розробки, переважна більшість яких сконцентрована в мережі науково-дослідних установ НААН. Заснована в 1990 р. Українська академія аграрних наук продовжила справу ПВ ВАСГНІЛ як науково-методичного і координаційного центру аграрної науки України, і в більшій мірі опікувалась питаннями удосконалення діяльності з розповсюдження досягнень аграрної науки у виробництво [29, с. 433 – 437]. До складу Академії входять 10 Національних наукових центрів, 30 галузевих інститутів, 10 науково-дослідних станцій, Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Фальц-Фейна, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека, 150 державних підприємств дослідних господарств [81, с. 3].

В Україні сформувались відомі наукові школи вчених-аграрників. Їх засновниками були видатні вчені-грунтознавці О.Н. Соколовський, М.К. Крупський, В.В. Медведєв; вчені з ґрунтозахисного землеробства О.І. Душечкін, В.Ф. Сайко; вчені-гідротехніки С.М. Алпатьєв, П.І. Коваленко; вчені-селекціонери А.О. Сапегін, Ф.Г. Кириченко, В.Ф. Савицький, Б.П. Соколов, В.Я. Юр'єв, П.Х. Гаркавий, О.О. Созінов, В.М. Ремесло, С.П. Лифенко, Б.В. Дзюбецький, Ф.А. Ткаченко; вчені-фітопатологи В.П. Васильєв, В.Ф. Пересипкін, М.П. Лісовий; вчені-фізіологи

та біологи О.П. Бондаренко, О.В. Квасницький, Й.А. Даниленко, Ф.Ф. Ейснер, Ф.І. Осташко, С.З. Гжицький, Г.О. Богданов, М.В. Зубець; вчені-економісти І.Н. Романенко, І.І. Лукінов, Л.Я. Новаковський, П.Т. Саблук – всього близько 30 наукових шкіл. І кожна з них формувала на протязі ХХ ст. нові наукові знання – результати фундаментальних і прикладних наукових досліджень за напрямками.

Науковими установами НААН на основі досягнень біологічної науки створені високопродуктивні сорти і гібриди сільськогосподарських культур та ресурсозберігаючі технології їх вирощування, сформовано Національний банк генетичних ресурсів рослин України, який нараховує понад 146 тис. зразків рослин 378 видів сільськогосподарських культур. Створено також нові породи та типи сільськогосподарських тварин, сформовано банк генетичних ресурсів тварин. Агропромислове виробництво потребувало широкого запровадження нових наукових розробок.

З метою більш дієвого впливу аграрної науки на розвиток аграрної галузі, підвищення рівня управління аграрною наукою, поліпшення координації та методичного забезпечення досліджень організаційна структура Академії постійно вдосконалювалася. Так, у 1996 р. було створено науково-методичні центри, постановою Загальних зборів УААН від 17.12.1997 р. «Про вдосконалення забезпечення агропромислового виробництва на регіональному рівні» та спільним наказом Міністерства агропромислового комплексу України і Української академії аграрних наук від 9.01.1998 р. № 6/5 «Про вдосконалення наукового забезпечення агропромислового виробництва на регіональному рівні» (додаток Е) створені центри наукового забезпечення агропромислового виробництва (АПВ) Автономної Республіки Крим та областей України (далі - центри) [29, с. 438 – 447].

До складу центрів увійшли науково-дослідні установи, вищі навчальні заклади та інші організації науки, служби науково-технічної інформації Мінагропрому України та УААН, а також наукові установи незалежно від форм власності і відомчої підпорядкованості, що розміщені у відповідних

регіонах [20, с. 283].

Головними установами центрів визначені регіональні наукові установи УААН, в основному, інститути агропромислового виробництва та обласні державні сільськогосподарські дослідні станції. Так, у Вінницькій області це була Вінницька державна сільськогосподарська дослідна станція, в Харківській – Інститут тваринництва, в Чернівецькій – Буковинський інститут АПВ. Схема науково-консультаційного та інформаційного забезпечення інноваційного розвитку села науковими установами Мінагрополітики і НААН представлена в додатку 3.

На вирішення проблем наукового забезпечення інноваційного розвитку АПВ регіонів була сформована і прийнята програма наукових досліджень УААН «Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів» [36, с. 16].

Програми наукового забезпечення АПВ областей України, передбачені наказом, включали проведення апробації завершених наукових розробок, доопрацювання їх стосовно місцевих умов, експериментальне впровадження цих розробок в дослідних господарствах УААН та базових господарствах, визначених регіональними органами управління АПК, організацію широкого розповсюдження конкурентоздатних розробок для сільськогосподарських товаровиробників регіонів, здійснення науково-консультаційного обслуговування суб'єктів господарювання аграрної сфери.

Координацію діяльності центрів забезпечувала Рада з питань організації діяльності центрів, персональний склад якої затверджений вищезазначеним наказом. Раду очолював перший віце-президент УААН, член-кореспондент УААН В.П. Ситник. До складу Ради входили відомі вчені-аграрники, високопосадовці Мінагропрому, керівники регіональних наукових установ УААН. Наказами регіональних органів управління АПК були створені обласні ради центрів наукового забезпечення АПВ.

Науково-методичні центри, галузеві науково-дослідні інститути УААН

щорічно мали проводити відбір завершених конкурентоздатних наукових розробок з інноваційним потенціалом та передавати їх центрам для впровадження у виробництво.

Регіональним органам управління АПК було доручено створити в центрах машино-технологічні станції з наповненням їх матеріально-технічними ресурсами, демонстраційні поля і ферми для показу результатів наукових досягнень на практиці, широко практикувати науково-практичні семінари, «круглі столи», Дні поля за участі фахівців господарств і фермерів, налагодити дійову систему надання науково-консультаційних послуг сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню з питань новітніх досягнень аграрної науки, передового досвіду та ефективного господарювання [20, с. 284].

Обласним органам управління АПК було доручено в структурі центрів створити інформаційно-консультаційні служби з питань інформаційного та консультаційно-технологічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення.

Вислів «Хто володіє інформацією, той володіє світом» набув практичного змісту в діяльності спеціалістів науково-консультаційних та інформаційних служб центрів. У 1998 р. в галузях економіки України тільки зароджувались Інтернет-технології, не була відпрацьована телекомунікаційна інфраструктура. Тому на служби інформаційного та консультаційно-технологічного забезпечення центрів разом з формуванням інформаційних ресурсів, методів розповсюдження інформації покладались також і завдання з освоєння та запровадження новітніх комп'ютерних інформаційно-комунікаційних технологій. Ними була започаткована нині діюча в Національній академії аграрних наук України комп'ютерна інформаційно-телекомунікаційна мережа. Інформаційно-консультаційними службами регіональних центрів наукового забезпечення АПВ закладені основи сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні.

Починаючи з 1998 р. центри активно включились в організацію

науково-консультаційної та інформаційної діяльності. Розповсюдження нових сільськогосподарських знань здійснювалось ними шляхом публікації методичних рекомендацій, інформаційних листів та лекцій з проблем розвитку АПК, проведення Днів поля, виставок, аукціонів та ярмарків, конференцій, семінарів і нарад.

Проміжним результатом діяльності центрів стало проведення у 1999 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому комплексі» та участь в організації проведення у 2001 р. Міжнародної науково-практичної конференції «Роль аграрної інформації в процесі Європейської інтеграції».

За умов ринкової економіки інформаційні ресурси в сільському господарстві як «... сукупність знань і інформацій про світ на інформаційних носіях з можливістю перетворювати їх в особливу форму впливу на продуктивні сили у виробничій сфері» відіграють надзвичайно важливу роль [87, с. 162].

За період 2001-2005 рр. центри активізували роботу по проведенню виставок, аукціонів і ярмарків, круглих столів, конференцій, семінарів і нарад. Через мережу агрокрамниць, започаткованих центрами, реалізовувались мінеральні добрива, засоби захисту рослин, саджанці, ветеринарні препарати, надавались науково-консультаційні послуги спеціалістам сільгосппідприємств та сільському населенню. В консультуванні значне місце відводилось питанням приватної власності на землю і майно, соціальних гарантій працівникам у нових приватних агроформуваннях [72, с. 362].

Науково-консультаційне супроводження трансферу інновацій у 2006-2010 рр. було спрямоване на прискорення розповсюдження інноваційних розробок, організацію допомоги сільськогосподарським товаровиробникам в задоволенні їх потреб з питань прибуткового господарювання через запровадження новітніх технологій, навчання, інформування та консультаційну допомогу у впровадженні нововведень.

За 2006-2010 рр. центрами було організовано та проведено 1535 Днів поля, 2629 «круглих столів», понад 6 тис. конференцій, семінарів та нарад [74, с. 290]. Динаміка зростання науково-консультаційної активності регіональних центрів наукового забезпечення АПВ приведена в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Динаміка зростання науково-консультаційної активності регіональних центрів наукового забезпечення АПВ

Проведено заходів	1998 – 2000 рр.	2001 – 2005 рр.	2006 – 2010 рр.
Виставок, ярмарків, аукціонів	1281	2218	2619
Днів поля	889	1648	1535
Круглих столів	632	1846	2629
Конференцій, семінарів, нарад	3725	6437	6271
Виступів на радіо, телебаченні	1988	4040	4662
Видано рекомендацій, буклетів, інформлистів	4292	8989	14373
Опубліковано статей	3152	17751	29155

З таблиці видно, що найбільшими темпами зростала кількість рекомендацій, буклетів, інформаційних листів та наукових статей з питань діяльності регіональних центрів наукового забезпечення АПВ. Особливого значення набули Дні поля, які організовувались на базі головних установ регіональних центрів наукового забезпечення АПВ, проводились за підтримки облдержадміністрації по декілька разів на рік і були хорошим інструментом пропаганди досягнень аграрної науки [74, с. 412].

Щорічно протягом 2006-2010 рр. за осінньо-зимовий період системою навчання та підвищення кваліфікації сільськогосподарських працівників, що проводилась за організації та практичної участі науковців центрів, щорічно охоплювалось близько 60 тис. керівників і спеціалістів агропромислової

сфери [74, с. 290].

Тематика занять охоплювала широке коло актуальних питань з освоєння новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур, утримання та годівлі сільськогосподарських тварин, прибуткового ведення галузей аграрного виробництва. На базі 215 науково-технологічних демонстраційних полігонів, створених центрами, презентувалися кращі сорти і гібриди майже 300 сільськогосподарських культур та понад 70 технологій їх вирощування. На 69 показових фермах демонструвалися нові породи, типи сільськогосподарських тварин та технології їх утримання і годівлі [74, с. 291].

На регіональному рівні центри наукового забезпечення АПВ створювались наказами обласних органів управління АПК. Так, в Чернівецькій області у відповідності з наказом Головного управління агропромислового розвитку Чернівецької облдержадміністрації від 23.06.1998 р. № 137 на базі Буковинського інституту АПВ створено центр наукового забезпечення агропромислового виробництва Чернівецької області.

До складу центру входили: Буковинський інститут АПВ, Придністровська дослідна станція садівництва та Українська науково-дослідна станція карантину рослин. Головною науковою установою центру визначено Буковинський інститут АПВ.

Рада з питань організації діяльності центру, до складу якої увійшли провідні вчені наукових установ регіону, керівники та спеціалісти агропромислових формувань, спеціалісти облдержадміністрації, щоквартально розглядала актуальні питання інноваційної діяльності центру і координувала роботу установ центру.

Центр активно співпрацював з Головним управлінням агропромислового розвитку облдержадміністрації. Результатом такої співпраці були розроблені: «Комплексна програма розвитку сільського господарства Чернівецької області на 2008-2010 роки та на період до 2015

року», «Регіональна програма розвитку насінництва бобових та злакових багаторічних трав в Чернівецькій області на 2007-2010 рр.», «Комплексна галузева програма розвитку зерновиробництва в Чернівецькій області до 2015 року», «Регіональна програма «Соя Буковини» на 2008-2015 роки», «Регіональна програма підтримки селекції сої в Буковинському інституті АПВ та забезпечення нарощування обсягів її виробництва на 2009-2010 рр.», «Регіональна програма фінансової підтримки проведення досліджень та розробки технологій розмноження вегетативним методом горіха грецького, як пріоритетної культури на Буковині на 2008-2015 рр.», «Програма розвитку тваринництва в Чернівецькій області до 2015 року», «Концепція розвитку тваринництва в передгірній та гірській частинах Чернівецької області до 2015 року», «Концепція розвитку сільських територій та тваринництва в передгірній і гірській частин Чернівецької області до 2015 року», «Галузева програма розвитку молочного скотарства до 2015 року» [20, с. 286].

В установах, що входили до складу центру, на той час працювало 76 наукових співробітників, із яких 4 доктори наук і 17 кандидатів наук [34, с. 38]. В рамках виконання завдань підпрограми «Науково-консультаційне супроводження трансферу інновацій» програми наукових досліджень УААН «Наукові основи ефективного використання інновацій в агропромисловому виробництві з урахуванням зональних особливостей регіонів» центром проводилась робота по інформаційному та науково-консультаційному забезпеченню товаровиробників шляхом розробки і впровадження інноваційних проектів, організації і проведення постійно діючих та виїзних виставок, науково-практичних конференцій. Регулярно проводились: навчання сільськогосподарських кадрів, видання і розповсюдження методичних рекомендацій, буклетів, надання консультацій.

Пропаганда досягнень аграрної науки здійснювалась переважно шляхом організації науково-технологічних полігонів, рекламно-демонстраційних посівів, організації показових ферм в інституті та базових господарствах. Зокрема, у 2009 р. в головній установі центру було закладено

8 науково-технологічних полігонів, на яких демонструвались адаптовані до умов регіону технології вирощування зернових колосових культур, сої, квасолі, насіння багаторічних бобових і злакових трав. Крім цього, щорічно закладались науково-демонстраційні технологічні полігони гібридів кукурудзи, сортів озимих та ярих зернових колосових культур, картоплі, селекції провідних науково-дослідних установ України та зарубіжних країн.

В регіонах всі інновації демонструвались під час «Днів поля», які впродовж року проводились 2-3 рази, як правило, в період підготовки до весняно-польових робіт, збирання ранніх колосових та проведення комплексу осінніх польових робіт. Базою проведення обласних семінарів, нарад, днів поля були також передові господарства області та базові господарства центру. Спеціалісти господарств, районних управлінь, сільськогосподарських підприємств, фермери ознайомлювались з технологією вирощування оригінального насіння озимої пшениці в сільськогосподарському виробничому кооперативі (СВК) «Агрофірма «Оршівська», ярих зернових в СВК «Україна», та СВК «Агрофірма ім. Суворова». В СВК «Агрофірма ім. Суворова» товаровиробники області навчались також застосуванню енергоощадної технології обробітку ґрунту з використанням потужної сільськогосподарської техніки зарубіжних фірм [20, с. 287].

На Придністровській дослідній станції садівництва, в фермерських господарствах «Яніс», «Сади Буковини», в приватних підприємствах «Ковтюк» та «Глорія» під час проведення «Днів саду» демонструвались колекції сортів яблуні, груші, передові технології вирощування саджанців та плодів вітчизняної селекції.

Пропаганда наукової продукції здійснювалась через засоби масової інформації. Кожного року в області навчанням охоплювалось близько 1800 керівників та спеціалістів агропромислових формувань, головних та галузевих спеціалістів, керівників середньої ланки, фермерів. Щорічно науковці центру надавали понад тисячу наукових консультацій селянам з

різних питань ведення сільського господарства.

Співпраця з базовими та іншими агроформуваннями області різних форм власності здійснювалась відповідно до угод про співпрацю, в яких були детально розписані, по яких питаннях на даний рік буде проводитись робота, і в яких обсягах. В кінці року оформлювались акти про взаємне виконання контрактів. Така система давала можливість юридично оформити взаємовідносини між наукою і виробництвом, здійснювати контроль за виконанням взаємних зобов'язань та надати гласності тій повсякденній роботі, яку виконували науковці центру в господарствах.

Науковцям центру приходилось працювати за умов конкурентної боротьби з такими потужними інвесторами, що працювали в області, як «Сварог», «АМ груп», «Інвестиції України» та інші, які орендували землі селян, взяли під свою опіку крупні агрофірми і деякі базові господарства центру, запровадили в них свою структуру господарювання, чим порушили інфраструктуру центру [20, с. 288].

Центром наукового забезпечення АПВ Київської області (головна установа – Інститут землеробства УААН), до складу якого входили 18 наукових установ Академії, Національний аграрний університет, Білоцерківський державний аграрний університет, Інститут фізіології і генетики рослин НАН України, у 2006 – 2010 рр. проведено 1229 конференцій, семінарів та нарад з сільськогосподарськими товаровиробниками.

Науковцями центру спільно з Київською облдержадміністрацією розроблена «Комплексна програма розвитку сільського господарства Київської області у 2008 – 2010 роках та на період до 2015 року».

Новітні розробки, що пропонувались для широкого впровадження, спершу випробовувались в 23 базових господарствах Київщини, визначених спільним наказом Мінагрополітики та УААН від 13.07.2007 р. № 496/69 «Про систему наукового забезпечення агропромислового виробництва АР Крим та областей України», і за результатами випробування пропонувались

агроформуванням області [74, с. 286].

Всі установи центру – активні учасники виставкових заходів, зокрема, міжнародних виставок-ярмарків «Агро», «Інтерагро», «Київська осінь» та «Україна зернова».

З метою пропаганди та висвітлення досягнень центру за цей період опубліковано 1066 методичних рекомендацій, більше 5 тис. статей в засобах масової інформації та тематичних наукових збірниках «Землеробство», «Захист та карантин рослин», «Картоплярство», «Економіка АПК».

Установами центру за 2006 – 2010 рр. проведено 175 Круглих столів, 90 Днів поля, керівникам та спеціалістам агроформувань надано понад 17 тис. консультацій з питань вирощування нових сортів, гібридів сільськогосподарських культур, застосування нових добрив, стимуляторів росту та засобів захисту, запровадження інтенсивних технологій в сільськогосподарському виробництві. Опубліковано в бюлетені УААН «Аграрна наука - виробництву» детальну інформацію про 157 завершених наукових розробок з інноваційним потенціалом, що рекомендуються для впровадження в сільськогосподарське виробництво.

З прийняттям у 2004 році Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» наукові працівники центрів активно долучились до процесів передатестаційної підготовки і атестації сільськогосподарських дорадників та експертів-дорадників, визначених законом та підзаконними актами. За 2005-2010 роки 450 науковців різних установ УААН пройшли передатестаційну підготовку та отримали кваліфікаційні посвідчення експертів-дорадників. За ініціативи провідних науковців, які отримали кваліфікаційні посвідчення експертів-дорадників, у 9 центрах наукового забезпечення АПВ створені громадські організації з надання сільськогосподарських дорадчих послуг (як правило, з питань, що стосуються профільної діяльності наукових установ центрів).

Створення неприбуткових громадських організацій за ініціативи науковців стало наслідком норм Закону України «Про сільськогосподарську

дорадчу діяльність», якими передбачено участь науковців в консультуванні сільськогосподарських товаровиробників як фізичних осіб – експертів-консультантів. Але наукова установа як юридична особа згідно норм закону не може бути суб'єктом сільськогосподарської дорадчої діяльності. На нашу думку така норма штучно обмежує участь науково-дослідних установ НААН в розбудові системи сільськогосподарського дорадництва і потребує коригування.

За умови розпаювання сільськогосподарських угідь більшість селян не мають відповідних знань, навичок роботи в ринкових умовах, не володіють сучасними технологіями. Сільські громади не інформовані про аграрну політику держави та механізми її реалізації і не згуртовані належним чином для спільного господарювання та вирішення соціальних питань.

Для вирішення цієї проблеми в розвинутих країнах світу функціонують системи сільськогосподарського дорадництва, які надають виробникам сільськогосподарської продукції та сільським територіальним громадам соціально спрямовані дорадчі послуги з питань передачі нових знань, сучасних технологій та ринкової інформації, облаштування сільських територій тощо. Ці системи виступають як один із основних механізмів реалізації державної аграрної політики на місцях, як складова органів управління інноваційним розвитком сільського господарства і сільських територій, яка є зв'язуючою ланкою між наукою і виробництвом при впровадженні інновацій, поширенні сільськогосподарських знань та інформації [87, с. 24].

Розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 31.10.2011 р. №1098-р «Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва» [172] та від 23.05.2012 р. № 303-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва на період до 2015 року» [173] з метою формування державної системи сільськогосподарського дорадництва передбачено:

- використання в системі аграрної освіти науково-технічного потенціалу інститутів післядипломної освіти вищих навчальних закладів, навчально-консультаційних центрів, установ та організацій;

- використання в системі Національної академії аграрних наук наявного науково-технічного потенціалу регіональних науково-дослідних установ [153, с. 12].

У скоригованій на 2012 – 2013 рр. програмі наукового забезпечення АПВ регіонів в основу покладено зональний принцип впровадження інновацій відповідно до Концепції реформування і розвитку аграрної освіти та науки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06.04.2011 р. № 279 - р., і рішення Президії НААН від 18 травня 2011 р. «Про оптимізацію мережі наукових установ Національної академії аграрних наук України» [77, с. 373].

З прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» до роботи з розбудови сільськогосподарського дорадництва активно долучились і навчальні заклади аграрної освіти. Слід виділити такі основні напрями участі навчальних закладів аграрної освіти в розбудові сільськогосподарської дорадчої діяльності: передатестаційна підготовка дорадників та експертів-дорадників на базі визначених Міністерством аграрної політики вищих навчальних закладів аграрної освіти; підвищення кваліфікації керівників, фахівців і консультантів інформаційно-консультаційних служб; базова підготовка кадрів для сільськогосподарських дорадчих служб у рамках програм вищої аграрної освіти; організація в структурі ВНЗ аграрної освіти кафедр аграрного консалтингу та підготовка ними бакалаврів і магістрів зі спеціалізацією «Аграрний консалтинг»; підготовка сільськогосподарських товаровиробників основам аграрного консалтингу в інститутах післядипломної освіти аграрних ВНЗ; методична, організаційна й інформаційна підтримка постійного вивчення й освоєння товаровиробниками на місцях вітчизняного і світового передового досвіду функціонування АПК; безпосередня участь професорсько-викладацького

персоналу ВНЗ аграрної освіти в наданні сільськогосподарським товаровиробникам дорадчих послуг шляхом консультування, інформування сільських товаровиробників через систему навчальних заходів [68, с. 86].

З положень Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» витікає, що основні завдання та методи дорадчої діяльності в великій мірі співпадають з завданнями та методами закладів післядипломної освіти аграрних університетів. Новими напрямками для закладів післядипломної освіти можуть бути навчальні програми щодо сприяння розвитку несільськогосподарського виробництва, зеленого туризму, робота з молоддю. Основним методами діяльності закладів післядипломної освіти та дорадчих служб є навчання, демонстраційні покази та інформаційне забезпечення.

Разом з тим, обласні дорадчі служби поступово стають конкурентами мережі закладів сільськогосподарської післядипломної освіти, яка традиційно опікувалась підвищенням кваліфікації спеціалістів і керівників агропромислових формувань.

Наукові розробки вчених ВНЗ аграрної освіти є вагомим внеском у розвиток агропромислового та природоохоронного комплексів країни. Це – нові високопродуктивні сорти та гібриди сільськогосподарських культур; породи, типи і лінії сільськогосподарських тварин; екологічно безпечні засоби захисту рослин від хвороб і шкідників; ефективні ветеринарні лікарські препарати; нові та модернізовані види сільськогосподарської техніки; прогресивні біо- та агротехнології виробництва, переробки, збереження сільськогосподарської продукції та забезпечення її високої якості, біотехнології, альтернативна енергетика, комп'ютерні, телекомунікаційні та геоінформаційні технології тощо.

Заслуговує уваги дослідження можливостей ВНЗ аграрної освіти як складової державної моделі сільськогосподарського дорадництва (університетської), за якої дорадчі служби створюються і функціонують як структурні підрозділи вищих навчальних закладів.

До переваг такої моделі слід віднести: можливість використання потужних матеріально-технічної (навчальні приміщення, дослідні й наукові лабораторії) та навчально-методичної баз навчальних закладів; авторитет аграрних вузів і тісні зв'язки з підготовленими ними випускниками; досвід і висока кваліфікація професорсько-викладацького й наукового персоналу факультетів, кафедр і лабораторій; широкі зв'язки навчальних закладів із науковими, адміністративними, комерційними та іншими організаціями, а також сільськогосподарськими, підприємствами; значно вищий рівень довіри товаровиробників до консультантів, викладачів і фахівців служб, не пов'язаних безпосередньо з адміністративним апаратом, ніж до чиновників.

Першим в Україні ВНЗ аграрної освіти, на базі якого в 1998 р. була організована аграрна дорадча служба (Центр навчання і підтримки фермерів) як система освіти дорослих, був Вінницький державний аграрний університет. Фінансувалася робота Центру Американською агенцією з міжнародного розвитку (USAID), а партнерами Центру були такі потужні установи як Українське відділення Міжнародного центру наукової культури і вищі навчальні заклади – університет штату Луїзіана (США) та Національний аграрний університет [206, с. 38].

З метою територіального наближення до виробників та сільських жителів за два роки діяльності Центром були створені районні відділки практично у всіх районах Вінницької області, а з районними державними адміністраціями були укладені угоди про співпрацю. З липня 2000 року Центр був включений до складу Інституту післядипломної освіти Вінницького державного аграрного університету як структурний підрозділ.

В районах області були створені дорадчі комітети з числа самих поважних і шанованих сільських трудівників, які визначали проблеми сільських громад, формували програми їх розвитку та здійснювали громадський моніторинг виконання цих програм. Одними з найважливіших серед напрямів діяльності комітетів були освітні програми підвищення рівня знань сільськогосподарських товаровиробників, до виконання яких

залучались наукові працівники Вінницького державного університету та Інституту кормів НААН. Це сприяло широкому розповсюдженню завершених наукових розробок в сільськогосподарське виробництво [206, с. 43].

Згодом цей досвід був поширений на Хмельницьку та Черкаську області і подібні центри були створені в складі Подільської державної аграрно-технічної академії та Уманської державної аграрної академії.

Так в Україні на прикладі Вінницької, Хмельницької та Черкаської областей відбувалась адаптація державної університетської моделі сільськогосподарського дорадництва (Extension Service), яка успішно функціонує в США.

Основне навантаження по методології організації освітньої складової сільськогосподарського дорадництва в Україні взяв на себе Національний аграрний університет. У 2001 р. у складі Інституту післядипломної освіти університету була створена кафедра аграрного консалтингу та сервісу, яка з 2004 року в результаті об'єднання з кафедрою економіки аграрного сервісу отримала назву кафедри аграрного консалтингу та сервісу. якої під керівництвом д.е.н. М.Ф. Кропивка науково-педагогічні працівники кафедри розробили методики викладання, навчальні програми, навчальні посібники та підручники з дисциплін «Основи аграрного консалтингу» [130, 132]; «Управлінський консалтинг» [224, 225]; «Організація інформаційно-консультаційної діяльності» [127, 128], а також курс для дистанційного навчання «Сільськогосподарське дорадництво».

З 2004/2005 навчального року в НУБІП відкрита нова спеціалізація для магістрів спеціальності «Менеджмент організацій» - «Інформаційно-консультаційна діяльність в АПК». А з 2010 року Міністерством освіти і науки України для магістрів НУБІП відкрита нова спеціальність «Дорадництво». Навчальна дисципліна «Аграрний консалтинг» була введена на більшості факультетів університету.

Науково-педагогічні працівники кафедри були основними викладачами

навчальних курсів передатестаційної підготовки дорадників та експертів-дорадників. А доцентом кафедри М.Ф. Безкровним створені 5 районних сільськогосподарських дорадчих служб в Чернігівській області [61, с. 74].

Система професійного навчання дорадників та експертів-дорадників була опрацьована наукового-педагогічними працівниками ВНЗ аграрної освіти та затверджена наказом Мінагрополітики України від 11.07.2005 р. № 311 «Про професійне навчання дорадників та експертів-дорадників». Були визначені 3 напрями навчання: підготовка (до 360 годин за вибором студента), перепідготовка (72 години на базі визначених аграрних ВНЗ), підвищення кваліфікації (36 годин на базі аграрних ВНЗ). Наказом Мінагрополітики України від 13.09.2006 р. № 519 «Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні» були затверджені навчальні плани та строки підготовки членів регіональних кваліфікаційних комісій з проведення кваліфікаційних іспитів для осіб, що бажають займатися дорадчою діяльністю [161]. Національному аграрному університету було доручено провести професійну підготовку голів кваліфікаційних комісій та їх заступників. Були визначені 7 ВНЗ аграрної освіти для професійної підготовки членів регіональних кваліфікаційних комісій та фізичних осіб, які проводять дорадчу діяльність – Національний аграрний університет, Львівський державний аграрний університет, Львівська національна академія ветеринарної медицини ім. С.В. Гжицького, Подільський державний аграрно-технічний університет, Полтавська державна аграрна академія, Таврійська державна агротехнічна академія та Уманський державний аграрний університет. На їх базі здійснювалась професійна підготовка сільськогосподарських дорадників та експертів-дорадників. Особам, які успішно складали кваліфікаційні іспити, видавались кваліфікаційні свідоцтва сільськогосподарського дорадника (експерта-дорадника) встановленого зразка згідно Положення про кваліфікаційне свідоцтво, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 26.04.2005 р. № 176. Організаційно-методичні документи з проведення

кваліфікаційних іспитів дорадників та експертів-дорадників – кваліфікаційні вимоги до дорадника, навчальний план підготовки дорадників, програма проведення кваліфікаційних іспитів, регламенти регіональної кваліфікаційної комісії з перевірки рівня знань та практичних навичок дорадників та експертів-дорадників були затверджені наказом Мінагрополітики України від 8 травня 2007 р. № 316. Навчальний план включав: теоретичну підготовку з основ сільськогосподарського дорадництва, використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у дорадництві, юридичну, економічну, екологічну та природоохоронну підготовку. За 2006 – 2010 рр. вищезазначеними закладами аграрної освіти підготовлено 1540 сільськогосподарських дорадників та експертів-дорадників.

Таким був внесок закладів аграрної освіти в розбудову сільськогосподарського дорадництва України. На часі є законодавче врегулювання в Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» норм щодо залучення ВНЗ аграрної освіти до надання дорадчих послуг сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню. Це дозволить закладам аграрної освіти як юридичним особам займатись сільськогосподарською дорадчою діяльністю.

Історичний досвід свідчить, що головною передумовою формування консультаційних структур практично у всіх країнах світу була криза сільськогосподарського виробництва, коли галузь була неспроможна без державної підтримки перейти на ринкові умови господарювання. За таких умов координуючу і управлінську функції беруть на себе державні органи, які забезпечують аграрні формування відповідним відшкодуванням витрат на інформаційно-консультаційне забезпечення.

Особливості сільського укладу в Україні не сприяють комерціалізації в сільськогосподарському дорадництві, тільки одиниці фермерів згодні оплачувати поради та консультації. Психологічним фактором є сформований протягом багатьох десятиліть радянської влади менталітет селянина, який

звик до безкоштовного інформаційного обслуговування. Фінансування діяльності сільськогосподарських дорадчих служб за рахунок бюджетних коштів можна буде розглядати як одну з форм державної підтримки всього сільського господарства. Тим більше, і це підтверджують дослідження вчених, державні кошти на підтримку дорадчої служби дуже швидко можуть окупитися у вигляді значного підвищення ефективності сільського господарства. Удосконалення дорадчої діяльності має своїм наслідком перехід від надання дорадчих послуг на безоплатній основі до самофінансування та консультування на платній основі.

Передумовою успішного розповсюдження знань, як і успішних досліджень, є формування попиту на відповідні знання, що повинно супроводжуватися децентралізацією управління в частині передачі відповідальності за розповсюдження сільськогосподарських знань і фінансування послуг сільськогосподарських дорадчих служб місцевим органам управління. Застосування такого підходу дасть змогу диверсифікувати джерела фінансування, що сприятиме поліпшенню інформаційно-консультаційної діяльності в регіоні.

Отже, з викладеного вище можна зробити висновки, що аграрна наука і, зокрема, наукові установи НААН на всіх етапах становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності приймали активну участь в розробці її методологічних основ, здійснювали широку низку заходів з розбудови системи сільськогосподарського дорадництва в частині, що стосується підвищення фахового рівня знань сільськогосподарських товаровиробників, спонукання їх до наукових методів ведення сільськогосподарського виробництва, організації надання науково-консультаційних та інформаційних послуг з проблем науково-інноваційного розвитку агропромислового виробництва.

На базі освітніх закладів аграрного профілю формувалась методологія освітньої складової сільськогосподарської дорадчої діяльності, здійснювалась підготовка дорадників та експертів-дорадників, відповідними

кафедрами аграрних університетів велась підготовка та підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів агропромислового виробництва.

3.4. Основні напрями подальшого розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні

Підсумовуючи стан розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в незалежній Україні (1991 – 2018) слід зазначити, що на початковій стадії становлення дорадництва в Україні (1991 - 2003) ключову роль у становленні дорадництва зіграли проекти технічної допомоги Україні країн з розвинутою ринковою економікою. Це проявилось у фінансуванні (повному або частковому) визначених ними спільно з Мінагрополітики України обласних дорадчих служб, в наданні методичної допомоги шляхом проведення науково-практичних конференцій, семінарів, інших навчальних заходів. У цей же час в мережі регіональних науково-дослідних установ та Державних підприємств дослідних господарств Української академії аграрних розгорнули діяльність 25 обласних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва (додаток Е), основними завданнями яких було широке впровадження завершених наукових розробок в агропромислове виробництво, науково-консультаційне та інформаційне обслуговування сільськогосподарських товаровиробників.

Обласні сільськогосподарські дорадчі служби (організація дорадчої діяльності) і обласні центри наукового забезпечення агропромислового виробництва (експертне консультування науковими працівниками з вирішення проблем клієнтів) доповнювали один одного. З організацією у 2003 р. Всеукраїнської громадської професійної організації, яка об'єднала суб'єкти дорадчої діяльності, інші професійні та громадські об'єднання, що діють у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій – Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України – посилилась системність в розбудові інфраструктури сільськогосподарського дорадництва. Численні друковані видання асоціації – навчальні посібники, підручники, інші методичні матеріали з дорадництва, організація сайту

«Дорада» значно прискорили процеси становлення сільськогосподарського дорадництва як окремого виду економічної діяльності в Україні.

З прийняттям у 2004 р. Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [67] розпочалось формування законодавчої та нормативно-правової бази сільськогосподарського дорадництва, яке тривало до 2012 р. Сільськогосподарське дорадництво стало складовою державної аграрної політики. У структурі апарату Мінагрополітики України був створений відділ сільськогосподарської дорадчої діяльності, якому доручена координація розбудови цього виду діяльності на всіх рівнях управління. Вченими Української академії аграрних наук разом з працівниками Мінагрополітики України та НАСДСУ у 2005 р. був розроблений проект Концепції, а згодом і Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року, які прийняті Кабінетом Міністрів України [162, 144].

Таким чином, уже в 2008 – 2010 рр. сільськогосподарські дорадчі служби, які функціонували в усіх областях, фінансувались частково за рахунок проектів технічної допомоги іноземних держав, а частково (соціально спрямовані дорадчі послуги) за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів. Проблемою щодо державного фінансування було те, що на той час практично всі обласні сільськогосподарські дорадчі служби (71 юридична особа) мали статус недержавних організацій різних організаційно-правових форм (господарські товариства, громадські організації, приватні підприємства, обслуговуючі кооперативи) [102, с. 10- 16].

Вченими Національної академії аграрних наук України спільно з НАСДСУ у 2010 р. розроблена Концепція (проект) та техніко-економічне обґрунтування створення Державної системи сільськогосподарського дорадництва в Україні [94]. В ній зазначено, зокрема, що «...продуктивність та ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих селянських (4,7 млн.) і фермерських (43 тис.) господарствах у 5-7 разів

нижча, ніж у розвинутих країнах світу. Практично не працює цивілізований аграрний ринок...» [94, с. 5]. Вирішення цих проблем вбачалось у створенні державної системи сільськогосподарського дорадництва в Україні з урахуванням світового досвіду та українських реалій.

Запропоновано здійснити низку політичних, правових, організаційних заходів, які сприятимуть створенню державної системи сільськогосподарського дорадництва, у т. ч.: прийняти відповідні акти Кабінету Міністрів України та Мінагрополітики України щодо створення організацій державної форми власності – Національного центру сільськогосподарського дорадництва, зональних, обласних сільськогосподарських дорадчих служб з районними відділами та забезпечити систему матеріально-технічними і фінансовими ресурсами. Здійснені розрахунки капітальних і поточних витрат на створення та забезпечення функціонування дорадчих служб. Розрахункові витрати на формування Державної системи сільськогосподарського дорадництва (24 області, 490 сільських районів) складають (в цінах 2010 р.): інвестиційні – 102,5 млн. грн., операційні – 371 млн. грн. [94, с. 14]. Урядом підтримана ініціатива щодо створення державної системи сільськогосподарського дорадництва [172, 153].

Така система має відповідати на виклики, які постали перед сільськогосподарськими дорадчими службами, зокрема, такими як низька платоспроможність сільського населення, яке нездатне сплачувати за дорадчі та консультаційні послуги; недооцінка значення та ролі інформації у сучасному економічному просторі як органами влади так і представниками недержавного сектору; відсутність програмного підходу до сільськогосподарської дорадчої діяльності; кадрова незабезпеченість сільськогосподарських дорадчих служб; неповна методична забезпеченість діяльності сільськогосподарських дорадчих служб.

Майбутня система сільськогосподарського дорадництва повинна допомогти виробникам сільськогосподарської продукції отримувати більше

інформації, що стосується процесів у сфері сільського господарства, зокрема, виробництва, заготівлі, збуту сільськогосподарської продукції, управління фермами, права, екології, безпеки продуктів харчування, здоров'я та захисту тварин, самоорганізації, забезпечення життєдіяльності громад без будь-якого впливу на їх зобов'язання виконання стандартів та їх відповідальності [94, с. 8]. Перспективна організаційна модель сільськогосподарського дорадчої діяльності в Україні представлена на схемі 3.2.

Схема 3.2

**Перспективна організаційна модель сільськогосподарського
дорадництва в Україні**

Рівні організації	Складові системи			
	Державна	Науково-освітня	Громадська	Приватна
Загально-державний	Національний центр сільськогосподарського дорадництва	Науково-консультаційні центри науково-дослідних установ НААН. Навчальні центри аграрних університетів	Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України	Дорадчі служби у формі ТОВ, приватних підприємств. Бізнес-центри. Консалтингові фірми. Приватні консультанти. .
Регіональний (обласний, міжрайонний)	Обласні дорадчі служби при облдержадміністраціях	Галузеві наукові, прогнозно-аналітичні центри Інформаційно-консультаційний центр НУБІП	Дорадчі служби у формах громадських, благодійних організацій, обслуговуючих кооперативів, споживчих товариств	
Місцевий (районний, селищний)	Районні відділи ОДС при райдержадміністраціях	Інформаційно-консультаційні відділи коледжів, технікумів	Консультаційні і освітні пункти	

У короткостроковій перспективі з розвитку дорадчої діяльності основними завданнями мають бути: просування ідей сільськогосподарського дорадництва до органів влади, управління, товаровиробників, зокрема в

контексті європейської інтеграції України; розширення спроможності дорадчих служб з надання комерційних послуг; формування партнерств задля просування ідеї та розвитку сільськогосподарського дорадництва; ґрунтовний аналіз проблем розвитку дорадництва як на місцевому, так і на національному рівнях; аналіз стану реалізації законодавства; розробка за результатами аналізу та просування нормативно-правових актів, необхідних для розвитку дорадництва; активізація навчання дорадників та експертів-дорадників за програмами базової підготовки вищими навчальними закладами; реалізація положень Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва; розробка механізмів взаємодії між наукою, освітою і дорадництвом при здійсненні дорадчої діяльності для максимального задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання; досягнення частки державної підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності у структурі діяльності дорадчих служб не менше 50 відсотків; активізація співпраці з міжнародними та донорськими організаціями як одним із найбільш важливих джерел підтримки дорадчих служб у трансформаційний період.

У середньостроковій перспективі основні завдання з розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності мають бути наступними: продовжити формування регіональних дорадчих служб та їх районних відділень, забезпечивши дорадчими послугами суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільське населення на 75 відсотках сільської місцевості держави; встановити частку державної підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності у структурі діяльності дорадчих служб не менше 75 відсотків.

У довгостроковій перспективі розвитку дорадчої діяльності орієнтовні завдання мають бути такими: завершити формування регіональних дорадчих служб та їх районних відділень, забезпечивши дорадчими послугами суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості,

та сільське населення не менше ніж на 90 відсотків сільської місцевості держави; сформувати ринкову систему поширення сільськогосподарських знань, технологій та інформації, за участю аграрної науки, освіти та суб'єктів сільськогосподарської дорадчої діяльності; створити умови для поступового відповідно до зростання рівня доходів сільського населення переходу системи дорадництва на самофінансування.

Виходячи з аналізу стану розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності основні напрями подальшого розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності мають включати: удосконалення законодавства та механізмів його реалізації, зокрема прийняття Закону України «Про стратегію розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні», внесення змін і доповнень до України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», Закону України «Про державні цільові програми», Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України; забезпечення державного регулювання діяльності на ринку дорадчих послуг на етапі становлення і розвитку мережі дорадчих служб; забезпечення надійності та ефективності функціонування мережі дорадчих служб в Україні; сприяння розвитку конкурентних відносин на ринку сільськогосподарських дорадчих послуг; забезпечення захисту прав та інтересів споживачів сільськогосподарських дорадчих послуг; врегулювання відповідності форм та рівня державного регулювання дорадчої діяльності потребам суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення у вирішенні їх проблем та ринковим вимогам і урахуванням усіх прийнятних альтернатив; передбачуваність державної політики в галузі сільськогосподарського дорадництва, що дозволяє суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності [100].

Основними напрямами державної політики підтримки розвитку

сільськогосподарської дорадчої діяльності мають бути: створення сприятливого правового поля, для формування та функціонування мережі дорадчих служб; формування економічних стимулів для розвитку мережі дорадчих служб; розроблення та реалізація державних, галузевих та місцевих програм дорадчої діяльності, надання соціально спрямованих дорадчих послуг, які фінансуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; організаційна допомога фізичним та юридичним особам, що мають намір здійснювати дорадчу діяльність; наукове забезпечення сільськогосподарської дорадчої діяльності; формування дієздатної мережі дорадчих служб та ринкової системи розповсюдження сільськогосподарських знань, технологій та інформації; кадрове забезпечення суб'єктів дорадчої діяльності; соціальний захист суб'єктів дорадчої діяльності [94, с. 12].

Державна політика підтримки розвитку дорадчої діяльності реалізується шляхом розробки та впровадження: державних цільових програм дорадчої діяльності; інших державних цільових програм, спрямованих на розвиток сільського господарства та сільської місцевості; регіональних (місцевих) програм дорадчої діяльності; інших регіональних (місцевих) програм, спрямованих на розвиток сільського господарства та сільської місцевості [94, с. 14].

Місцеві державні адміністрації ініціюють розроблення регіональних програм розвитку дорадчої діяльності, розробляють та проводять громадські обговорення їх концепцій, відповідно до законодавства. Розроблення проектів програм має базуватися на дослідженні потреб суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в дорадчих послугах.

Розроблення та виконання державних програм дорадчої діяльності має здійснюватись відповідно до законодавства за рахунок власних коштів суб'єктів дорадчої діяльності, кредитних коштів комерційних банків, коштів державних фондів, коштів державного бюджету, коштів місцевих бюджетів,

а також інших джерел, не заборонених законодавством. Виділення бюджетних коштів на виконання заходів і завдань державних програм дорадчої діяльності має проводитись відповідно до порядків, встановлених законодавством.

З метою удосконалення кадрового забезпечення дорадчої діяльності держава має забезпечувати підготовку кадрів для здійснення дорадчої діяльності через систему установ аграрної науки та закладів освіти, в тому числі за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. У разі підготовки кадрів за рахунок коштів суб'єктів дорадчої діяльності його база оподаткування має зменшуватись на зазначену суму.

Державна політика в галузі дорадчої діяльності має бути спрямована на поступове зменшення повноважень центральних органів державної влади та розширення повноважень місцевих органів влади, зростання ролі громадського регулювання дорадчої діяльності [242, с. 15].

Регіональна політика в галузі дорадчої діяльності має бути спрямована на: забезпечення стабільного і збалансованого економічного і соціального розвитку сільської місцевості регіонів; досягнення оптимальної, з точки зору економічної ефективності, сільськогосподарської спеціалізації регіонів; подолання депресивного стану окремих територій сільської місцевості; ефективного використання наявного природно-ресурсного, економічного, наукового, трудового потенціалу сільської місцевості регіонів; створення сприятливого інвестиційного середовища у сільській місцевості регіонів; забезпечення екологічної безпеки у сільській місцевості регіонів.

Державна політика у трикутнику «наука, освіта та дорадництво» має бути спрямована на максимальне залучення кадрового потенціалу та матеріально-технічної бази закладів науки та освіти і їх працівників до дорадчої діяльності, як необхідної умови інноваційного розвитку сільського господарства та сільської місцевості. Метою співпраці закладів науки, освіти та дорадництва має бути створення системи поширення сільськогосподарських знань, технологій та інформації, спрямованих на

практичне використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки, технологій для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення (додаток 3).

У системі наукового обслуговування агропромислового виробництва суб'єкти дорадчої діяльності (як правило експерти-консультанти) надають дорадчі послуги з поширення новацій і впровадження нововведень в особистих селянських та фермерських господарствах, сільськогосподарських підприємствах, інших підприємствах і організаціях сільського господарства та сільських громадах, а також вивчають їх потреби в інноваціях для формування аграрній науці замовлень на прикладні дослідження.

У системі безперервної аграрної освіти суб'єкти дорадчої діяльності (науково-педагогічні працівники) здійснюють практичне навчання і підвищення кваліфікації працівників сільського господарства та сільського населення в місцях їх роботи та проживання, а також вивчають їх потреби для формування аграрній освіті замовлень з підготовки кадрів для сільського господарства [23, ст. 19-24].

З розглянутих вище позицій заслуговує на увагу Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р., яка торкається багатьох питань з інституціональних перетворень, в т.ч. і тих, що стосуються розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності, зокрема: розширення діяльності сільськогосподарських дорадчих служб, орієнтованих на безпосередню роботу з сільським населенням, що сприятиме адаптації дрібних та середніх сільськогосподарських виробників до конкурентних умов господарювання.

У 2018 р. серед пріоритетів Уряду є стимулювання фермерського руху та створення успішної моделі господарювання в Україні – формування ефективного та соціально відповідального власника на селі. Державним бюджетом на 2018 р. для розвитку фермерських господарств та

сільськогосподарської кооперації передбачена державна підтримка у розмірі 1 млрд. грн. Кожному фермеру компенсується 90% вартості дорадчих послуг (але не більше 10 тис. грн.), які надаються за його вибором сільськогосподарськими дорадчими службами. У структурі апарату Мінагрополітики України утворено Департамент підтримки фермерства, кооперації та розвитку сільських територій, у складі Національної академії аграрних наук України створюється науково-дослідний інститут фермерства.

Отже, для успішного подальшого розвитку та удосконалення сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні необхідна активізація розвитку дорадчої діяльності органами державного управління сільським господарством, установами НААН та закладами аграрної світи. Державна аграрна політика має бути спрямована на розширення сільськогосподарської дорадчої діяльності як каталізатора інноваційно-інвестиційного розвитку сільського господарства.

Висновки до розділу 3.

З'ясовано, що з прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», інших нормативно-правових актів, що стосуються правового регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності, державою було створене правове поле системи сільськогосподарського дорадництва для повноцінного функціонування сільськогосподарських дорадчих служб різних організаційно-правових форм. Обґрунтовано, що розбудові правових основ сільськогосподарського дорадництва та організації його інфраструктури в значній мірі сприяла активна діяльність Мінагрополітики України та НАСДСУ з розвитку сільськогосподарського дорадництва.

Доведено, що в досліджувані роки регіональні центри наукового забезпечення агропромислового виробництва, що функціонували на базі регіональних науково-дослідних установ НААН, фактично започаткували державну систему надання науково-консультаційних та інформаційних послуг сільськогосподарським товаровиробникам з технологічних питань,

яка в процесі формування доповнилась юридичними, економічними, екологічними напрямками і переросла в систему сільськогосподарської дорадчої діяльності, що регулюється нормами Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» та відповідними підзаконними актами України. Освітню складову формування сільськогосподарського дорадництва в Україні забезпечили вищі навчальні заклади аграрної освіти на чолі з Національним університетом біоресурсів і природокористування.

Для подальшого розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні вкрай важлива розробка Державної цільової програми розвитку, зорієнтованої переважно на підтримку дрібних і середніх сільськогосподарських виробників, і, зокрема, фермерів, сприяння широкому залученню до дорадництва наукових установ НААН та закладів аграрної освіти.

ВИСНОВКИ

1. Здійснений аналіз сучасного стану наукової розробки теми дисертаційного дослідження засвідчив відсутність комплексних історико-наукових праць, які б в часовому вимірі системно відображали науково-організаційні основи передумов, процесів становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду розбудови систем агроконсалтингової діяльності. В результаті вивчення історичної літератури з питань науково-організаційного забезпечення розвитку сільськогосподарського дорадництва встановлено, що наявні наукові праці лише фрагментарно розкривають теорію і практику організації систем поширення сільськогосподарських знань та сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні, що свідчить про актуальність дослідження. В результаті вивчення історіографії з питань сільськогосподарської дослідної справи встановлено, що дослідні поля були основою для організації системи поширення сільськогосподарських знань та інформації, яка є предтечею становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні. Численні наукові праці, у т. ч. історичного

характеру, висвітлюють різні аспекти проблеми поширення сільськогосподарських знань та переростання її в систему інформаційно-консультаційного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників (сільськогосподарського дорадництва). На основі комплексного вивчення історіографічної бази визначені основні складові та періоди еволюції сільськогосподарської дорадчої діяльності на території сучасної України.

2. З'ясовано, що сільськогосподарська дослідна справа як природознавча дисципліна, теоретичну основу якої формують результати фундаментальних і прикладних наукових досліджень, стала науковою основою становлення і розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності. Витоками сільськогосподарського дорадництва слугували наукові праці і практична діяльність видатних керівників дослідної справи на території України часів Російській імперії кінця XIX-го – початку XX ст. В.В. Докучаєва, П.В. Бударіна, В.В. Вінера, М.І. Вавилова, М.М. Вольфа, Б.К. Єнкена, А.Є. Зайкевича, Н.К. Недокучаєва, В.Г. Ротмістрова, Д.М. Прянішнікова, В.І. Сазанова, В.В. Таланова, продовженням і невід'ємною часткою якої стала низка консультаційно-освітніх центрів, які здійснювали перші спроби надання освітніх і науково-консультаційних послуг на початку XX ст. Заходи з поширення сільськогосподарських знань та інформації проводились на практичних показах результатів «культурного землеробства» - на дослідних полях та в кращих селянських господарствах. Ці центри стали основою системи поширення сільськогосподарських знань та інформації, яка в різних регіонах приймала різні форми – в Галичині форми «суспільної агрономії», на Сумщині – форми агітації за підвищення врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності сільськогосподарських тварин, на Одещині – за культуру землеробства: збереження вологості ґрунту, боротьбу з посухами, адаптацію сільськогосподарських культур до несприятливих ґрунтово-кліматичних умов.

3. Встановлено, що за радянської доби в суспільстві відбулися

докорінні зміни в підходах до форм організації ведення сільського господарства. На зміну приватним господарям прийшли радгоспи і колгоспи, інші форми колективної праці. Система наукових установ аграрної сфери продовжувала дослідну справу, постійно видозмінюючись за настановами партійної номенклатури. З метою наближення до науки в кожному господарстві стали створюватись хати-лабораторії, а згодом їм на зміну прийшли районні «будинки агрикультури». Набула широкої практики система поширення досягнень аграрної науки та передового досвіду. Проте колективна власність на землю та майно, методи командно-адміністративної системи управління сільським господарством не дозволяли селянам приймати самостійні рішення щодо форм і методів господарювання, а відтак сільськогосподарська дорадча діяльність розвиватись не могла.

4. Здійснено науково-історичний аналіз розвитку систем аграрного консалтингу в країнах з розвинутою ринковою економікою, вивчено світовий досвід розбудови науково-організаційних основ становлення і розвитку агроконсалтингової діяльності і вітчизняний досвід організації систем розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації, що передували становленню сільськогосподарської дорадчої діяльності. Це дає підстави вважати, що сільськогосподарська дорадча діяльність як з'єднуюча ланка між сільськогосподарськими товаровиробниками, сільськими громадами і наукою, освітою, органами державного управління сільським господарством є перспективним видом економічної діяльності в Україні.

5. З'ясовано, що завдяки ініціативам органів державного управління сільським господарством, аграрної науки та освіти, регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва, громадських організацій аграрного профілю, при підтримці депутатського корпусу Верховної Ради України в період 1998 р. – 2006 р. відбулося становлення сільськогосподарської дорадчої діяльності як самостійного виду економічної діяльності в аграрній сфері економіки України. Українською академією аграрних наук України, Національним аграрним університетом,

Національною асоціацією сільськогосподарських дорадчих служб України, асоціацією фермерів України сформовані методологічні, законодавчі, нормативно-правові, організаційні основи сільськогосподарської дорадчої діяльності та започаткована розбудова інфраструктури дорадчих служб.

6. Виявлено, що з метою активізації участі в сільськогосподарському дорадництві науково-дослідних установ НАН, НААН та навчальних закладів аграрного профілю як рівноправних партнерів сільськогосподарських дорадчих служб потребують удосконалення норми чинного законодавства і, зокрема, Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Доцільно залишаючи в законі кваліфікаційні вимоги до дорадників та експертів-дорадників обмежитись нормами Господарського кодексу щодо організаційно-правових форм юридичних осіб, які приймають участь в сільськогосподарській дорадчій діяльності. Такий підхід сприятиме створенню в установах аграрної науки і закладах освіти регіональних впроваджувальних центрів, що в свою чергу прискорить інноваційні процеси в сільському господарстві за рахунок прискореного впровадження у виробництво та соціальну сферу завершених наукових розробок.

7. З'ясовано, що у 2018 р. з метою стимулювання фермерського руху в Україні Урядом передбачена державна підтримка фермерів у розмірі 1 млрд. грн. Зокрема, кожному фермеру компенсується 90% вартості дорадчих послуг, які надаються за його вибором сільськогосподарськими дорадчими службами. У структурі апарату Мінагрополітики України утворено Департамент підтримки фермерства, кооперації та розвитку сільських територій, у складі Національної академії аграрних наук України створюється науково-дослідний інститут фермерства. Запропоновані з урахуванням положень, розглянутих в дисертаційній роботі, основні напрями та завдання щодо подальшого розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні сприятимуть розширенню та удосконаленню сільськогосподарської дорадчої діяльності як каталізатора інноваційно-інвестиційного розвитку сільського господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи : іст.-наук. аналіз / В. А. Вергунов. Нариси з історії природознавства і техніки: зб. наук. пр. НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, Укр. т-во істориків науки. Київ: Фенікс, 2005. Вип. 45. С. 167–182.
2. Актуальні питання та інноваційний розвиток ступеневої освіти та дорадництва в сільськогосподарському виробництві: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Видавничий центр НАУ, 2008. 112 с.
3. Андреев Б. Общества сельско-хозяйственные: В XII т. / Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург, 1902. Т. VI. С. 45–55.
4. Апостол М. В. Андрій Опанасович Сапегін – фундатор основ наукової селекції на півдні України. Історія науки і біографістика. Офіційна сторінка. 2014. Вип. № 2 <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/3.pdf> (дата звернення: 10.01.2018).
5. Баутин В.М., Лазовский В.В. Сельскохозяйственное консультирование в России в XX веке. От общественной агрономии до информационно-консультационной службы АПК. Москва: Колос, 1999. 140 с.
6. Безкровний М.Ф., Кулаєць М.М. Організація інформаційно-консультаційної діяльності: Навч. посібник. Київ: ТОВ «Аграр Медіа Груп»; 2011. 438 с.
7. Безкровний М. Ф. Формування і функціонування регіональної інформаційно-консультаційної служби. Київ: ЦП «Компринт», 2015. 425 с.
8. Безкровний М.Ф. Державне регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності. Журнал «Ефективна економіка». 2017. №6. Офіційна сторінка. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
9. Безкровний М.Ф. Еволюція розвитку сільськогосподарської інформаційно-консультаційної діяльності. Журнал «Ефективна економіка».

2017. №7. Офіційна сторінка. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua> (дата звернення: 11.11.2017).

10. Безкровний М.Ф. Історія розвитку і становлення інформаційно–консультаційних служб у світі. *Науковий вісник НУБіП України*. 2014. № 200. Ч. 1. Київ, 2014. С. 25–32.

11. Безкровний М.Ф. Організація інформаційно-консультаційної діяльності: навч. посіб. Київ: Каравела, 2011. 492 с.

12. Безкровний М.Ф. Система організаційно-економічних зв'язків сільськогосподарської дорадчої служби з органами управління, організаціями наукового забезпечення АПВ. *Науково-практичний журнал*. 2017. №17. С. 15–19.

13. Белова О.И. Интеграция аграрной науки Украины в европейское исследовательское пространство. *Молодой ученый: международ. науч. журн.* Казань, 2017. №21. С. 369-372.

14. Белова О.І. Академік В. Г. Ротмістров (1866–1941 рр.) – фундатор сільськогосподарської дослідної справи на Півдні України. Тринадцяті наукові читання присвячені діяльності Олександра Парфентійовича Бородіна (1848-1898): мат. доповідей конф. молодих учених та спеціалістів «Бородінські читання». Київ, 16 лист. 2017 р. Київ, 2017. С. 66-69.

15. Белова О. І. Вклад академіка Ротмістрова В.Г. в становлення та розвиток Одеського дослідного поля (1894–1917 рр.) *Вісн. аграр. історії*. 2017. № 16-17 С. 282-290.

16. Белова О. І. «Внесок академіка М.В. Зубця у розвиток теорії і практики поширення сільськогосподарських знань (1997-2013)». Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 13-17.

17. Белова О. І. Євген Храпливий – фундатор теорії суспільної агрономії в Галичині (1899 – 1949 рр.). *Журнал «Емінак»*. 2017. № 2 (18) (квітень–червень) Том 1. С. 135-140

18. Белова О. І. Інформаційний консалтинг: передумови та історія розвитку *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 19 трав. 2017 р. Київ, 2017. С. 143–145.
19. Белова О. І. Історична ретроспектива розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні (1995 – 2015 рр.). *«Історія науки і техніки»*: зб. наук. праць. Київ, 2017. С. 192-198.
20. Белова О. І. Науково-консультаційна діяльність регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва та її вплив на формування сільськогосподарського дорадництва (1998-2010 рр.). *Вісн. аграрн. історії*. 2016. Вип. 16-17. С. 282-290.
21. Белова О. І. Національний досвід функціонування дорадчих служб та законодавче врегулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Історія науки і біографістика*. Офіційна сторінка. 2016. Вип. 4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-4/02.pdf> (дата звернення: 05.03.2018).
22. Белова О. І. Сумське дослідне поле: еволюція становлення (1905-1928). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Вип. 11. Переяслав-Хмельницький: 2017. С. 106–111.
23. Белова О.І. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Вісник Степу: наук. зб.* 2017. Вип. 14. С. 19-24.
24. Белова Ольга. Фахове навчання сільської молоді для потреб суспільної агрономії Галичини (1930 - 1944). Дев'яті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898), 14 жовтня 2013 р. Київ, 2013. С. 45-48.
25. Бородіна О.М. Сільськогосподарське дорадництво та проблеми його кадрового забезпечення. Київ: ІАЕ, 2001. 72 с.
26. Верба В.А., Решетняк Т.І. Організація консалтингової діяльності. Навч. Посіб. Київ: КНЕУ, 2000. 244 с.
27. Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии. Москва: Советская наука, 1955. С.100–101.

28. Вергунов В.А., Гриник І.В., Кірпиць З.П. та ін. Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук. Збірник документів і матеріалів / За наук. ред. д-ра с.-г. наук, проф., директора ДНСГБ УААН В.А. Вергунова; Під загальною редакцією члена-кореспондента УААН Ю.Ф. Мельника. Київ: Аграрна наука, 2006. 314 с.

29. Вергунов В.А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / ДНСГБ НААН. Київ: Аграр. наука, 2018. Ч. 3: Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали. 504 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 106).

30. Вергунов В.А. Національна академія аграрних наук України (1918–1931) : передумови появи, діяльність, звитяги (до 100-річчя від дня заснування) / НААН, ДНСГБ, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Хімджест, 2018. 260 с.

31. Вергунов В. А. Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН: історія та сучасність (до 100-річчя від дня створення). Нац. акад. аграр. наук України; нац. наук. с.-г. б-ка. Київ: Аграр. наука, 2017. 464 с.

32. Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII – 1920 рік). УААН, ДНСГБ. Київ, 2009. 277 с.

33. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань і складової вітчизняного природознавства у світі 130-річчя виходу праці В. В. Докучаєва «Російський чорнозем» та 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського. *Зоотехнічна наука: історія, проблеми, перспективи* : III міжнар. наук.-практ. конф., Кам'янець-Подільський, 22–24 трав. 2013 р. / М-во аграр. політики та продовольства України, НААН, Хмельниц. обл. держ. адмін., Поділ. держ. аграр.-техн. ун-т, біотехнол. ф-т. – Кам'янець-Подільський, 2013. С. 6–8.

34. Вергунов В.А. Історія сільськогосподарської дослідної справи України: творці та розбудовники. НААН. ДНСГБ. Київ: Аграрна наука, 2012. 120 с.

35. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: УААН, ДНСГБ. Аграр. наука, 2006. 490 с.

36. Вергунов В.А. та ін. Науковий потенціал Української академії аграрних наук. Київ: Аграрна наука, 2005. 176 с. № 193

37. Вергунов В.А. Науково-організаційні та методологічні основи становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в агрономії. Історія укр. науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 30. С. 9–17.

38. Вергунов В.А., Дерлеменко В.В., Тарабрин О.Є., Капралюк О.В. Національна бібліографічна система виявлення та розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації з метою її інтеграції у світовий ринок інформаційних продуктів і послуг. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. 488 с.

39. Вергунов В.А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя Полтавського дослідного поля): наук. доп. / В.А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. Київ: ФОП Корзун Д. Ю., 2014. 28 с.

40. Вергунов В. А. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине : историко-научный анализ организационных основ. Київ: УААН, ДНСГБ, 2009. 96 с.

41. Вергунов В. А. Сільськогосподарський вчений комітет України (1918 – 1927) як модель В.І. Вернадського академізації аграрної науки (До 100-річчя Національної академії наук України та Національної академії аграрних наук України) : наук. доп. / В.А. Вергунов; НААН, ННСГБ. Київ, 2017. 36 с.

42. Вергунов В.А. Система впровадження наукових розробок аграрної науки на українських землях від аптекарських городів до колгоспних дослідних станцій (XVIII ст. – 50-ті роки XX ст.): Зб. наук. праць. *Історія науки і техніки* випуск 10, 1917. С. 109-131.

43. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. ННСГБ НААН. Київ: Аграр. наука, 2012. 416 с.

44. Вергунов В. А. Витоки вітчизняного галузевого дослідництва для потреб агрономії. *Вісн. аграр. науки*. 2009. № 4. С. 68–70.

45. Вергунов В.А. Національній академії аграрних наук України – 85: історія та перспективи / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ, 2016. 48 с.

46. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело (краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений 1840 – 1910 гг.): лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии. Москва: Новая деревня, 1922. 108 с.

47. Володін С. А. Наукові аспекти інноваційного провайдингу на прикладі наукоємної сфери АПК. Київ: ІПП, 2005. 77 с.

48. Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т. Аграрний потенціал України: напрями розвитку: монографія. Київ: Аграр. наука, 2016. 332 с.

49. Галич О. А., Сосновська О.О. Сільськогосподарське дорадництво. Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2007. 552 с.

50. Гладій М. В. Національна сільськогосподарська дорадча служба в Україні – проблеми і нагальність. Становлення й розвиток сільськогосподарської дорадчої служби в Україні. Київ: М-во Великої Британії у справах міжнар. розвитку, 2001. 102 с.

51. Грінченко П. П. Сумська с.-г. досвідна станція. Колективні досвіди 1928 року. Під редактуванням директора станції І. М. Фомічова. Суми, 1929. 245 с.

52. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав, 1954. 452 с.

53. Данилов С. И. Опыт – основа сельского хозяйства. Как работают сельскохозяйственные опытные станции. Москва: Новая деревня, 1924. 47 с.

54. Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935-1940 роках: Збірник документів і матеріалів / НААН, ННСГБ, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад.: В.А. Вергунов, В.І. Кучер, О.О. Черниш, А.С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н.В. Маковська, О.В. Бажан; за заг. ред. Я.М. Гадзала; наук. ред. В.А. Вергунов. Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2015. 474 с.

55. Державна служба статистики України // офіційна сторінка URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 14.07.2018).

56. Дерлеменко В.В. Історичні передумови виникнення процесу поширення сільськогосподарських технічних знань та інформації в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) *Історія української науки на межі тисячоліть*: зб. наук. праць. Київ, 2002. Вип. 8. С.104-111.

57. Дерлеменко В.В. Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби. Київ: ІАЕ УААН, 2001. 452 с.

58. Дерлеменко В.В. Діяльність О.А. Янати в контексті історії розповсюдження сільськогосподарської інформації. Бюл. Центр. Наук. С.-г. б-ки УААН / уклад. Дерлеменко Т.Ф., Зайцева Л.А., Рогальчук Л.Ю.; ред. рада: Вергунов В.А. (голов. ред.) та ін. Київ, 2001. Вип. 2 (2). С. 32-42.

59. Децовський Й. Патріарх селянського менеджменту Євген Васильович Храпливий. Наукове видання Національна сільськогосподарська палата України: *науково-практичний журнал*. 2008. №8. С. 31-33.

60. Донец О. В. Аграрное консультирование: теория, практика, методология. Симферополь: ДИАИПИ, 2013. 318 с.

61. Дорадництво – шляхи розвитку в університетах XXI століття: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 15-річчю кафедри аграрного консалтингу та сервісу. Київ: НУБІП України, 2016. 114 с.

62. Дорадча діяльність у розвитку орендних земельних відносин в сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. канд. екон. наук :

08.00.04 / Балла І. В., Каб. Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2012. 20 с.

63. Досвід розвитку дорадництва в країнах світу: Курс лекцій для підготовки магістрів та бакалаврів / Ельке Вієлінга, Т. П. Кальна-Дубінюк, Л. М. Сокол, О. А. Локутова, К. В. Рогоза. Київ: Видавничий центр НУБІП, 2015. 52 с.

64. Елина О. Ю. От царских садов до советских полей. История сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в.: в 2-х т. Москва, 2008. Т. 1. 274 с.

65. Єгоров М. А. Сумская сельско-хозяйственная опытная станція. Отчет за первый годъ существованія. Сумы: Типо-литография П. Н. Пашкова, 1907. 197 с.

66. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки // Міністерство аграрної політики і продовольства України: офіційна сторінка. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16017> (дата звернення: 13.04.2018).

67. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17 червня 2004 року № 1807 – IV // Верховна Рада України: офіційна сторінка. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15> (дата звернення: 20.02.2018).

68. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»: Науково-практичний коментар. / Р. Я. Корінець, М. П. Гриценко, Ю. М. Берездецький, Ю. Я. Кухарук та ін. За ред. Р. Я. Корінця. Львів: НВФ «Українські технології», 2007. 248 с.

69. Записки Императорского общества сельского хозяйства России. Москва: 1904. Май, Июнь, № 5-6. с. 44.

70. Захаров С. А. Введение в агрономию. Москва: Госиздат, 1927. 209 с.

71. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 1996 – 2000 роки та 2000 рік. Київ: Аграрна наука, 2001. 351 с.

72. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 2001 – 2005 роки та 2005 рік. Київ: Аграрна наука, 2006. 544 с.
73. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 2007 рік. Київ: Аграрна наука, 2008. 438 с.
74. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 2006 – 2010 роки та 2010 рік. Київ: «Аграрна наука», 2011. 421 с.
75. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2011 рік. Київ: «Аграрна наука», 2012. 370 с.
76. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2012 рік. Київ: «Аграрна наука», 2013. 406 с.
77. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2013 рік. Київ: «Аграрна наука», 2014. 526 с.
78. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2014 рік. Київ: «Аграрна наука», 2015. 520 с.
79. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2011 – 2015 роки та 2015 рік. Київ: «Аграрна наука», 2016. 662 с.
80. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2016 рік. Київ: «Аграрна наука», 2017. 548 с.
81. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2017 рік. Київ: «Аграрна наука», 2018. 570 с.
82. Земства и сельскохозяйственные общества. Хуторянин. 1914. № 9. С. 262–264.
83. Зубець М.В., Тивончук С.О. Наукові основи розвитку агропромислового виробництва на інноваційних засадах (теорія, методологія, практика). Київ: Аграрна наука, 2006. 480 с.
84. Інноваційні напрямки розвитку дорадництва: колективна монографія за матеріалами Міжнародного Круглого столу 4 лютого 2011 р. / кафедра аграрного консалтингу та сервісу ННІ ПО НУБІП України в рамках Міжнародної виставки «Інтерагро 2011». Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. 280 с.

85. Іщенко Т.П. Структура та завдання сільськогосподарських палат в Німеччині / Нижній Саксонії — опції для України»: звіт з аграрної політики. Київ, 2016. 34 с.

86. Калачевська Л.І. Світовий досвід функціонування дорадництва в аграрному бізнесі: Основи підприємницької діяльності та агробізнесу: навч. посібник / Під редакцією І.М. Брюховецького. Суми: «Козацький вал», 2011. С. 420-433.

87. Кальна-Дубінюк Т.П., Джонс С.Р. Розвиток Екстеншн сервісу в Україні та світовий досвід. Київ: Аграрна наука, 2005. 200 с.

88. Кальна-Дубінюк Т. П. Організація інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств: монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. 360 с.

89. Кальна-Дубінюк Т. П. Сучасний стан розвитку екстеншн сервісу в світі та його перспективи в Україні. *Формування ринкових відносин*. 2014. № 1. С. 79-83.

90. Каталог інноваційних розробок НААН, рекомендованих для впровадження в агропромислове виробництво / Я.М. Гадзало, А.В. Балян, В.А. Вергунов, І.М. Криворучко, Л.В. Лук'янчук, Ю.М. Носенко, К.І. Шейко, О.І. Бєлова // за ред. акад. НААН Я.М. Гадзала. Київ: Аграрна наука, 2018. 228 с.

91. Качор А. Євген Храпливий. Вінніпег, накладом Української Вільної Академії Наук, серія: «Літопис УВАН». 1980. Ч. 19. 32 С.

92. Ключ В. С. Головний хлібороб України. Київ: Конус-Ю, 2015. 48 с.

93. Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934-1956 роках: збірник документів і матеріалів / НААН, ННСГБ, Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад.: В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, В.І. Кучер, О.О. Черниш, А.С. Білоцерківська, М.М. Давиденко, Н.Б. Щебетюк, С.Д. Коваленко, Н.В. Маковська, О.В. Бажан; за заг. ред. Я.М. Гадзала; наук. ред. В.А. Вергунов. Київ: ТОВ «Наш формат», 2016. 460 с.

94. Концепція (проект) та техніко-економічне обґрунтування створення Державної системи сільськогосподарського дорадництва в Україні / І. М. Синявська, Р. М. Шмідт, М. Ф. Кропивко [та ін.] ; М-во аграр. політики України, Нац. асоц. с.-г. дорадчих служб України, Нац. наук. центр "Ін-т аграр. економіки". Київ : ННЦ "ІАЕ", 2010. 59 с.

95. Концепція становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні: Затверджена спільним наказом Мінагрополітики України, УААН та НАУ від 25.04.2001 р. *Сільський час*. 2001. № 21. С. 11-12.

96. Копії Наказів по ВУАСГН за 1935 рік // ЦДАВО України Протоколи Наукової Ради і Ради Наркомзему УРСР та листування з науково-дослідними установами // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1055. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 1. Машинопис.

97. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.). Київ, 2011. 252 с.

98. Корінець Р.Я. Сільськогосподарське дорадництво: запитання та відповіді. Інститут сільського розвитку. Київ, 2003. 23 с.

99. Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899-1944. П. Дубрівний, М. Каплистий, М. Боровський та ін. Нью-Йорк, 1970. 597 с. Library of Congress Catalog Card № 67-21811.

100. Кропивко М. Ф., Похиленко Н.М. До питання створення державної системи сільськогосподарського дорадництва в Україні. Зб. ст. міжнар. КС «Організація бізнес-шкіл в дорадництві для успішного впровадження інновацій». Київ: ВЦ НУБІП України, 2012. С. 7-16.

101. Кропивко М. Ф. Розробка методичних матеріалів та проектів нормативних документів щодо діяльності Національної аграрної дорадчої служби (заключний): Звіт про НДР / М. Ф. Кропивко; М-во аграрної політики України. Нац. аграрний університет. Київ, 2001. 31 с.

102. Кропивко М. Ф. Шляхи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Науковий вісник НУБІП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч.3. С.10-16.

103. Кудінова І. П. Становлення та розвиток дорадництва в Україні. *Науковий вісник НУБІП України*. Вип. 177. Частина 1. 2012. С. 95-97.

104. Кулаєць М.М., Безкровний М.Ф. Законодавче врегулювання надання соціально-спрямованих дорадчих послуг. Київ: АгроІнком, 2010. №7-9. С. 74-77.

105. 40-летний юбилей Полтавской с.-х. опытной станции. Полтава, 1925. 109 с.

106. Лузин А.Е. Озира В.Ю. Консультационные фирмы капиталистических стран по управлению. Москва: Экономика, 1985. 128 с.

107. Методичні рекомендації для організації інноваційного розвитку Екстеншн сервісу в Україні / Т. П. Кальна-Дубінюк та ін. Київ: Видавничий центр НУБІП України, 2013. 42 с.

108. Наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України від 09.06.1997 № 182 «Про затвердження Програми інформатизації агропромислового виробництва на 1996 – 2000 рр.».

109. Накази Міністерства земельних справ // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. 287 арк.

110. Наказ Міністерства аграрної політики України від 2 серпня 2005 р., зареєстрований в Міністерстві юстиції № 838/1118 «Положення про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника» // Міністерство аграрної політики та продовольства України: Офіційна сторінка. URL: <https://minjust.gov.ua/npa/filters/ministries=14;number=838/1118> (дата звернення: 06.04.2018).

111. Наказ Міністерства аграрної політики України від 8 травня 2007 р. № 316 // Верховна Рада України: Офіційна сторінка. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1135-12> (дата звернення: 19.02.2018).

112. Науково-консультаційне і інформаційне забезпечення аграрних перетворень / П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко, В.В. Дерлеменко та ін.: посібник

по формуванню ринкового середовища підприємств АПК / ІАЕ УААН. Київ, 1997. 543 с.

113. Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927-1930 рр.) : зб. док. і матеріалів / НААН України, ДНСГБ; Уклад. : В.А. Вергунов, О.О. Черниш, З.П. Кірпаль, А.С. Білоцерківська, Ю.О. Соколюк; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника ; Наук. ред. В.А. Вергунов. Київ, 2010. 600 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», Кн. 41).

114. Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України URL: <http://www.dorada.org.ua> (дата звернення: 23.10.2018).

115. Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве: теория и практика. Москва: Госиздат, 1929. 388 с.

116. Нова стратегія виробництва зернових та олійних культур в Україні / В. Ф. Петриченко, М. Д. Безуглий, В. М. Жук, О. О. Іващенко. Київ: Аграр. наука, 2012. 48 с.

117. Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ. Могилев-Подольск, 1914. 22 с.

118. Обзор деятельности Министерства земледелия и государственных имуществ за восьмой год его существования (30 марта 1901 – 30 марта 1902 года). СПб.: Типогр. В. Ф. Киршбаума, 1902. 328 с.

119. Обрахунок видатків Сільськогосподарського вченого Комітету України // ЦДАВО України Протоколи Наукової Ради і Ради наркомзему УРСР та листування з науково-дослідними установами // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1230. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 30.

120. Овсинский И. Е. Новая система земледелия. Вильна: Губернская типография, 1899. 138 с.

121. Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ–ХХ століть: навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 81 с.

122. Опара Н. М. Третьяков С. Ф. (1872–1918) – вчений та організатор сільськогосподарської дослідної справи в агрономії України: автореф. дис... канд. с.-г. наук: 06.04.01 / Н. М. Опара. Київ, 2012. 22 с.

123. Опыт – основа сельского хозяйства: как работают сельскохозяйственные опытные станции. – Москва: Новая деревня, 1924. 46 с.

124. Організаційно-методичні рекомендації з моніторингу надання соціально спрямованих сільськогосподарських дорадчих послуг / За ред. М.Ф. Кропивка. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН, 2010. 39 с.

125. Організація інформаційно-консультаційного забезпечення поширення інновацій у рослинництві / Литовченко А. М.: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.03 Національна академія аграрних наук України, ННЦ "Ін-т аграрної економіки". Київ, 2015. 20 с.

126. Організація інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств / Кальна-Дубінюк Т.П. Ніжин: Лисенко М. М., 2012. 363 с.

127. Організація інформаційно-консультаційної діяльності: Навчальний посібник / М. Ф. Кропивко, Т. П. Кальна-Дубінюк, М. Ф. Безкровний та ін. Москва: Агроконсалт, 2004. 348 с.

128. Організація інформаційно-консультаційної діяльності: підручник / Безкровний М. Ф., Кропивко М. Ф., Палеха Ю. І. та інші. Київ: Ліра-К, 2014. 408 с.

129. Організаційно-методичні рекомендації з моніторингу надання соціально спрямованих сільськогосподарських дорадчих послуг / За редакцією М.Ф. Кропивка. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН України, 2010. 39 с.

130. Основи аграрного консалтингу: Навчальний посібник / М. Ф. Кропивко, Т. П. Кальна-Дубінюк, М. Ф. Безкровний та ін. Москва: Агроконсалт, 2004. 291 с.

131. Основи аграрного консалтингу: підручник / Безкровний М. Ф., Кропивко М. Ф., Палеха Ю. І., Іщенко Т. Д. Київ: Ліра-К, 2014. 260 с.

132. Основи аграрного консалтингу: Підручник / М. Ф. Кропивко, Т. П. Кальна-Дубінюк, М. Ф. Безкровний, І. М. Криворучко. Київ: Освітня книга, 2006. 224 с.

133. Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні : навчальний посібник / Ю. Бакун, М. Безкровний, П. Браун [та ін.]. Київ: Українські технології, 2004. 680 с.

134. Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні: Навчальний посібник для дорадчих служб / За редакцією Романа Шмідта. Львів: НВФ «Українські технології», 2003. 680 с.

135. Паблік Рілейшнз: навч. посіб. для консалтингу / Т. П. Кальна-Дубінюк, Р. І. Буряк; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: [б. в.], 2010. 204 с.

136. Павликовський Ю. Становище та завдання інструкторів. Кооперативна Республіка. 1937. Ч. 5. 308 с.

137. Палеха Ю. І., Безкровний М. Ф. Діловодство в інформаційно-консультаційній діяльності: Навч. посібник. Київ: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2013. 528 с.

138. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: монографія. Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. 227 с.

139. Переписка з видавництва // ЦДАВО України Протоколи Наукової Ради і Ради наркомзему УРСР та листування з науково-дослідними установами // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1229. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 404.

140. Пешехонов А. В. Из теории и практики крестьянского хозяйства. Рус. Богатство. 1902. № 10. С. 85.

141. Південне відділення ВАСГНІЛ : зб. док. і матеріалів / НААН України, ДНСГБ ; Уклад.: В.А. Вергунов, З.П. Кірпиаль, В.І. Кучер, В.С. Лозицький, Н.І. Семчук, О.П. Зайцева ; Наук. ред. М.Д. Безуглий. Київ,

2011. 544 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», Кн. 47).

142. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2-х т. Від середини XVII століття до 1923 р. Київ: Либідь, 1992. Т. 2. 606 с.

143. Посібник для сільськогосподарських дорадників / В. Баранська, З. Бісрам, М. Гренда та ін.; ред. А. Гайдачук. Старе поле : Поморський осередок сільськогосподарського дорадництва в Гданську, Відділ в Старому Полі, 2005. 325 с.

144. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 927 «Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року» // Верховна Рада України: Офіційна сторінка. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2007-%D0%BF> (дата звернення: 11.11.2017).

145. Постанова Кабінету Міністрів України «Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 року № 1158 // Верховна Рада України: офіційна сторінка. URL: <http://rada.gov.ua/> (дата звернення: 26.08.2018).

146. Постанова НКЗС УСРР № 188 «Про організацію та роботу хат-лабораторій» від 29 квіт. 1934 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6493. Арк. 1–3.

147. Постанова № 154 РНК УСРР від 22 травня 1931 р. «Про організацію Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук». Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. 1931. № 18. 4 черв. С. 389–390.

148. Похиленко Н.М. Ретроспектива парадигм сільськогосподарського дорадництва: варіанти для України. Економіка АПК. 2018. № 7. С. 113.

149. Приказы по Народному Комиссариату Земледелия по личному составу (1920-1921 гг.) // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 87.

150. Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»: Закон України від 02.12.2010 р., №2754-VI // Відом. Верхов. Ради України. Київ: 2011. №18. Ст. 129.

151. Про внесення змін до положень про реєстри сільськогосподарських дорадчих служб, а також сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників: пост. Кабінету Міністрів України від 20.07.2011 р., № 757 // Уряд. кур'єр. Київ: 2011. № 145.

152. Програма інформатизації агропромислового комплексу на 2005 – 2007 рр. Проект / За ред.. П.Т. Саблука, М.Ф. Кропивка, І.М. Криворучко. Київ: ННЦ ІАЕ, 2004. 114 с.

153. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 р., № 303-р // Уряд. кур'єр. Київ: 2012. № 122. С. 12.

154. Про затвердження Положення про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника: наказ М-ва аграр. політики України від 26.04.2005 р., № 176 // Офіц. вісн. України. Київ: 2005. №31. Ч. 2. Ст. 1882.

155. Про затвердження положень про реєстри сільськогосподарських дорадчих служб, а також сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників: пост. Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 р., № 897 // Офіц. вісн. України. Київ 2006. №27. Ст. 1939.

156. Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсу з надання соціально спрямованих дорадчих послуг: наказ М-ва аграр. політики України від 12.03.2008 р., №135, затв. в М-ві юстиції України 10.04.2008 р. за №289/14980 // Київ: Офіц. вісн. України. 2008. №29. Ст. 934.

157. Про затвердження складу регіональних кваліфікаційних комісій, регіональних координаторів та апеляційної комісії // наказ Міністерства аграрної політики України від 31.01.2006 р., № 26: офіційна сторінка. URL: <http://www.minagro.gov.ua/page/?2444> (дата звернення: 02.02.2018).

158. Протоколи засідань науково-дослідної кафедри зоотехнії при Харківському сільськогосподарському інституті, звіти про роботу наукових співробітників кафедри зоотехнії Ветухова і Воскресенського, командировочні посвідчення аспірантів науково-дослідних кафедр Харківського інституту // ЦДАВО України Протоколи Наукової Ради і Ради наркомзему УРСР та листування з науково-дослідними установами // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 12. Спр. 9220. Арк. 16–18.

159. Протоколи засідань Раднаркому УРСР (копії) та матеріали до них // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 825. Арк. 136.

160. Протоколи Наукової Ради і Ради Наркомзему УРСР та листування з науково-дослідними установами // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 27. Оп. 11. Спр. 1106. Арк. 519.

161. Про організацію професійної підготовки та проведення дорадчої діяльності на професійному рівні // наказ Міністерства аграрної політики України від 13.09.2006 р., № 519 офіційна сторінка. URL: <http://www.minagro.gov.ua/page/?3355> (дата звернення: 14.03.2018).

162. Програма проведення кваліфікаційних іспитів сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників // додаток до наказу Міністерства аграрної політики України від 08.05.2007 р., № 316 офіційна сторінка. URL: <http://dorada.org.ua/14-na-dopomogu-doradniku.html> (дата звернення: 14.05.2018).

163. Прянишников Д. Н. Единение опытного дела со школою: Хуторянин. 1909. № 46. С. 1535–1537.

164. Прянишников Д. Н. Мои воспоминания: Москва, 1957. 175 с.

165. Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской Социалистической революции: автореферат. дис. ... д-ра с.-х. наук: Київ, 1964. 69 с.

166. Регламент регіональної кваліфікаційної комісії з перевірки рівня знань та практичних навичок сільськогосподарської дорадчої та апеляційної комісії: наказ М-ва аграр. політики України від 22.05.2008 р., № 324 / Офіц. вісн. України. 2008. № 47. Ст. 1549.

167. Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб // Міністерство аграрної політики і продовольства України: Офіційна сторінка. URL: <http://minagro.gov.ua/node/3512> (дата звернення: 17.05.2018).

168. Рекомендації для створення об'єднань фахівців в системі електронного дорадництва / За ред. доктора екон. наук, професора Кальної-Дубінюк Т. П. Київ: Видавничий центр НУБІП, 2016. 45 с.

169. Родіонова Л. А. Роль товариства "Сільський господар" у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель (20 - 30-і роки): автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.04 / Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. С.19.

170. Розвиток системи дорадництва та її освітніх програм: Зб. статей. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2011. 232 с.

171. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 червня 2005 р. № 210-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2006 – 2009 роки» // Верховна Рада України: Офіційна сторінка. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210-2005-%D1%80> (дата звернення: 26.03.2018).

172. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 р. № 1098-р «Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва» // Верховна Рада України: офіційна сторінка. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1098-2011> (дата звернення: 13.06.2018).

173. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» // Верховна Рада України: Офіційна сторінка.

URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-2011-%D1%80> (дата звернення: 19.02.2018).

174. Ротмистров В. Г. Выводы Одесского опытного поля за 12 лет (с 1896 по 1907 гг.) Издание 2-е. Одесса: И. Скальского, 1914. 48 с.

175. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1897 году. Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелоса, 1901. 73 с.

176. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1898 году. Київ: П. Барского, 1901. 86 с.

177. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1899 году. Одесса: А. Шульце, 1902. 102 с.

178. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1900 году. Одесса: А. Шульце, 1902. 73 с.

179. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России за 1904, 1905 и 1906 годы. Одесса: Тип. акц. Ю.-Р. о-ва печатного дела, 1907. 353 с.

180. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1910 году: отчет. Одесса: И. Скальского, 1913. 97 с.

181. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1911 году: отчет. Одесса : С.Н. Скарлато, 1913. 98 с.

182. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1912 году: отчет. Одесса: И. Скальского, 1913. 97 с.

183. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1914 году: краткий отчет. Одесса: И. Скальского, 1917. 31 с.

184. Ротмистров В. Г. Опорные пункты Одесского опытного поля в 1914 г. Балтазаровка, Шаболат, Кара-Дениз. Одесса: І. Скальського, 1917. 30 с.

185. Саблук П. Т. Організація інформаційно-консультаційного забезпечення АПК України / П. Т. Саблук та ін., за ред. П. Т. Саблука. Київ: ІАЕ УААН, 2003. 439 с.

186. Саблук П. Т. Посібник по реформуванню ринкового середовища підприємств АПК. / П. Т. Саблук та ін. Київ: ІАЕ, 1997. 587 с.

187. Сазановъ В. Обзоръ работъ Сумской сельско-хозяйственной опытной станціи съ 1906 по 1910 годъ. Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1911. 268 с.

188. Сазановъ В. Краткое сообщение о результатахъ полевыхъ опытовъ въ 1914 г. Сумы: Типо-литография П. Н. Пашкова, 1914. 105 с.

189. Сазановъ В. Труды Сумской сельско-хозяйственной опытной станціи. Выпуск 1-ый. Проект программы работъ опытного поля. Сумы: Типо-литография П. Н. Пашкова, 1913. 26 с.

190. Сазановъ В. Труды Сумской сельско-хозяйственной опытной станціи. Выпуск 4-ый. Отчетъ о деятельности Сумской с.-х. опытной станціи за 1910 – 1911 – 1912 годы. Сумы: Типо-литография П. Н. Пашкова, 1913. 64 с.

191. Сазановъ В. Труды Сумской сельско-хозяйственной опытной станціи. Выпуск 4-ый. Отчетъ о деятельности Сумской с.-х. опытной станціи за 1913 годъ. Сумы: Типо-литография П. Н. Пашкова, 1915. 57 с.

192. Сазановъ В., Фомичевъ И. Сумская сельско-хозяйственная опытная станція. Результаты опытов 1911 – 1916 гг. Выпуск 12-ый. Сумы: Типо-литография П. Н. Пашкова, 1917. 36 с.

193. Самсонова В.В. Сутність організаційно-економічного механізму поширення сільськогосподарських знань та інформації. *Науковий вісник НАУ*. 2006. Вип. 100. С. 329-333.

194. Сборник сведений о сельскохозяйственных опытных учреждениях России (по данным анкеты 1910 года) / Г.У.З.и З., Департамент Земледелия. –

СПб.: Типо-литогр. М. П. Флоровой, 1911. С. 143.

195. Світовий контекст становлення й розвитку сільськогосподарської дослідної справи в агрономії. В. А. Вергунов. *Історія науки і біографістика*. 2009. Вип. 3. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-3/09vergunov.pdf> (дата звернення: 05.03.2018).

196. Сільське Господарство Галицько-Волинських Земель. Львів: «Учітеся, брати мої» (Просвіта), 1936. 348 с.

197. Сільськогосподарська грамота : підручна книжка для сільськогосподарських гуртків і селян-слухачів сільськогосподарських курсів / НКО Управління Політосвіти, методкомісія с.-г. пропаганди при Центральному методкомі УПО. Харків : Держвидав України, 1928. 510 с.

198. Сільськогосподарська дорадча діяльність. Т. П. Кальна-Дубінюк та ін. / Навчальний посібник для дистанційного навчання. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. 363 с.

199. Сільськогосподарське дорадництво: проблеми, стратегія та шляхи розвитку : матер. наук.-практ. конф., м. Київ, 16 жов. 2013 р. / Нац. наук. центр "Ін-т аграр. економіки", Всеукр. грод. орг. "Нац. асоц. с.-г. дорадчих служб України" ; редкол. Р. Я. Корінець та ін. Київ : ННЦ "ІАЕ", 2013. 152 с.

200. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.): Збірник документів і матеріалів / УААН, ДСНГБ; Уклад.: В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; Наук. ред. В.А. Вергунов. Київ, 2006. 528 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», Кн. 14).

201. Словник-довідник з дорадництва / За заг. Ред. Т.П. Кальної-Дубінюк і Р.Я. Корінця. Львів: НВФ «Українські технології», 2008. 208 с.

202. Словник-довідник з електронного дорадництва / Укл. Т. П. Кальна-Дубінюк, Р. Я. Корінець та інші. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. 152 с.

203. Смиренномудринский В. С. Введение в изучение агрономии Львів : Мисль, 1925. 160 с.

204. Списки та історичні довідки про дослідні науково-сільськогосподарські установи. Договір про приєднання СРСР до міжнародної конвенції по уніфікації методів аналізу поживних речовин та матеріали до нього // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 27. Оп. 10. Спр. 85. Арк. 162.

205. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 г. / под ред. В. В. Морачевского. Петроград, 1916. 230 с.

206. Становлення сільськогосподарських дорадчих служб в Україні : монографія / За ред. Р. Шмідта ; М-во аграр. політики. Київ, 2002. 88 с.

207. Статути Сільськогосподарського вченого Комітету України та проекти // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 96-97.

208. Стаціонарні довгострокові польові досліді Полтавської дослідної станції ім. М.І. Вавилова: Частина 1 / За ред. Кохана А.В., Глущенко Л.Д., Олефіра Р.В. Полтава, 2018. 232 с.

209. Стратегічні орієнтири розвитку Хотешівської сільської ради Камінь-Каширського району Волинської області: колективна монографія / А. О. Соколова, О. В. Голій, В. Ф. Маковецький та ін. Луцьк : Надстир'я, 2017. 124 с.

210. Струк З. Євген Храпливий / Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. Львів: Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. С. 414–420.

211. Суша С. К. Професор В. І. Сазанов (1879–1967) – учений, педагог, організатор сільськогосподарської дослідної справи з агрономії в Україні: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 «Історія сільськогосподарських наук» / С. К. Суша. Київ, 2011. 21 с.

212. Тараненко Л. С. Правове регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / Л.С. Тараненко. Київ, 2012. 20 с.

213. Тараненко Л. С. Проблеми правового вдосконалення організації сільськогосподарської дорадчої діяльності. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: міжнар. наук.-практ. конф. (25 трав. 2011 р., м. Київ). Київ: Ін-тут дер-ви і права ім. В. М. Корецького, 2011. С. 119-122.

214. Тваринництво України: стан, проблеми, шляхи розвитку (1991 – 2017 – 2030 рр.) / за ред. акад. НААН М. І. Башенка. Київ: Аграр. наука, 2017. 160 с.

215. Теорія та практика дорадництва (планування та втілення програм екстеншн): навч. посіб. / Т. Буткалюк, Ю. Ванжула, Л. Лоянич та ін. Вінниця: Консоль, 2004. 240 с.

216. Типове положення про відділ інформаційного та консультаційно-технологічного забезпечення Регіонального центру наукового забезпечення агропромислового виробництва / ІАЕ УААН. Київ, 1997. 24 с.

217. Труды сільсько-господарського вченого комітету України. 1920 р. Т. 1. С. 3 – 16.

218. Трансфер інноваційних технологій в агропромислове виробництво регіонів України / за ред. Я.М. Гадзала, А.В. Балян, С.А. Володіна. Київ: Аграр. наука, 2016. 244 с.

219. Трансфер інновацій Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН в АПК : монографія А.А. Бабич-Побережна, С.К. Суша, Т.П. Самохвал та ін.; за ред. А.А. Бабич-Побережної. Вінниця: ФОП Данилюк В.Г., 2015. 288 с.

220. Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу, происходившего 10–17 февраля 1913 г. при Главномъ Управлении Землеустройства и Земледелия» / ГУЗ и З, Департамент земледелия. С. Петербург: Типо-Литография М.П. Фроловой, 1914. 282 с.

221. Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ст. 404) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631 (дата звернення: 15.06.2018).

222. Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» // Верховна Рада України: Офіційна сторінка. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99> (дата звернення: 11.08.2018).

223. Управлінське документування: Підручник / М. Ф. Безкровний, М. Ф. Кропивко, Ю. І. Палеха, Т. Д. Іщенко за загальною редакцією проф. Ю. І. Палеми – Київ: Ліра-К, 2014. 368 с.

224. Управлінський консалтинг в сільському господарстві: монографія / Т. П. Кальна-Дубінюк; Каб. Мін. України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2011. 360 с.

225. Управлінський консалтинг: підручник / Безкровний М. Ф., Кропивко М. Ф., Палеха Ю. І., Іщенко Т. Д., Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 336 с.

226. Філіповський О. Сільськогосподарська дослідна справа : підруч. для вищих шк. Київ: Книгоспілка, 1928. 167 с.

227. Формування та розвиток системи дорадництва в Україні: Монографія / Т. П. Кальна-Дубінюк, І. П. Кудінова, Л. Х. Рибак, С. І. Мосіюк, В. В. Самсонова, О. А. Локутова, Р. Я. Корінець, Л. М. Сокол, М. І. Бесчастна. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 332 с.

228. Франкфурт С. Л. Желательные взаимоотношения между опытными учреждениями // Труды по сельскохозяйственному опытному делу. Санкт-Петербург: Тип. М. П. Фролова, 1914. Вып. 1. 282 с.

229. Хата-лаборатория // Сельскохозяйственная лаборатория / Глав. ред. ж. В.Р. Вильямс. Москва, Л.: ОГИЗ – Госиздат колхоз. и совхоз. литер. «Сельхозгиз», 1940. Т. 4: Работа-Ящур. 2-е изд., перераб. С. 442.

230. Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво. Львів: Накладом краєвого господарського товариства «Сільський Господар», 1933. 50 с.

231. Храпливий Є. За хліборобську справу: Про те, як основувати кружки та філії «Сільського господаря» та як в них працювати. Львів: накладом краєвого господарського товариства «Сільський Господар», 1932. 245 с.

232. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії / Є. Храпливий. Львів, 1931. 36 с.

233. Цандур М. О., Хомут І. С. Академік Ротмістров Володимир Григорович (1866 - 1941): історико-наукове дослідження життєдіяльності: монографія. Одеса: Видавець М. П. Черкасов, 2011. 309 с.

234. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Москва: 1989. 492 с.

235. Чаянов А. В. Организация консультационной службы: учебник. Москва: Московский рабочий, 1989. С. 64.

236. Чаянов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. Изд. 3-е доп. И перераб. Москва: Наркомзема «Новая Деревня», 1924. 132 с.

237. Чемерис В. А. Ефективність функціонування інформаційно-комунікаційної інфраструктури аграрного ринку Львівської області / В. А. Чемерис, В. І. Душка, В. Л. Максим // *Економіка. Фінанси. Менеджмент* : актуальні питання науки і практики: Всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2016. № 6. С. 92-104

238. Швиденко М. З. Створення електронної науково-навчально-дорадчої системи (е-Екстеншн) для інформаційної підтримки сільськогосподарських виробників, населення та розвитку сільських територій України / *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2014. Вип. 200 (2). С. 263-269.

239. Шляхи нашої суспільної агрономії, Львів, 1931, 16-ка, Бібл. «Сільського Господаря», ч. 85. 35 с.

240. Шмідт Р. М. Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України (в документах, матеріалах та фотографіях: березень, 2003 – квітень, 2004). Київ: Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України 2004. 436 с.

241. Шмідт Р. М. Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України: в документах та матеріалах: квітень, 2004 – вересень 2004). Київ: Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України Львів-Київ: НВФ «Українські технології», 2004. 348 с.

242. Шмідт Р. М. Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України: в документах та матеріалах: вересень - грудень 2004, т. 3. Київ: Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України Львів: НВФ «Українські технології», 2004. 404 с.

243. Шмідт Р. Посібник для сільськогосподарських дорадників / Р. Шмідт, В. Савірський та ін. Пер. з польської Б. Маєр. Гданськ : Старе Поле, 2005. 325 с.

244. Экономическое консультирование в сельском хозяйстве: Учебники и учеб. пособия для студентов высш. учеб. заведений / Алексанов Д.С., Кошелев В.М., Хоффман Ф. Москва: Колос, 2008. 256 с.

245. Як створити сільськогосподарську дорадчу службу та підтримати її діяльність. Посібник для органів місцевого самоврядування та місцевої виконавчої влади. / За ред. Р.Я. Корінця, М.П. Гриценка. Львів: НВФ «Українські технології», 2014. 48 с.

246. Яната О.А. Необхідні передумови до популяризації природознавства й агрономії : доповідь з'їзду по організації розумних народних розваг у Харківській губ. члена з'їзду О.А. Яната. Вісник Академії наук України. 1993. № 2. С. 74-81.

247. Olga Belova. Зародження сільськогосподарського дорадництва в Західній Україні: історіографія 1899-1944. Współpraca Europejska Podejście Naukowe & Zastosowane Technologie. Warszawa. 2018. № 3 (34) 2018. P. 31-41.

248. Josef Kania, Barbara Kielbasa. Demonstration Farms for Transfer of Knowledge – Case Study from Poland (Gospodarstwademonstracyjne w transferzewiedzy – studiumprzypadku z Polski. Stowarzyszenie ekonomistow rolnictwa agrobiznesu: roczniki naukowe. 2015. T. XVII. P. 123-130.

249. Steele F. Consulting for Organisational Change. Amherst, MA, University of Massachusetts Press, 1975. p. 3.

250. Van den Ban A. W. Основы финансирования информационно-консультационной службы: лекция / A. W. Van den Ban, В. М. Кошелев. 2-е изд. Москва: МСХА, 2003. 252 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ О.І. БЕЛОВОЇ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

1. Белова О.І. Національний досвід функціонування дорадчих служб та законодавче врегулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Історія науки і біографістика: електрон. наук. фах. вид.* 2016. Вип. 4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-4/02.pdf>
2. Белова О.І. Науково-консультаційна діяльність регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва та її вплив на формування сільськогосподарського дорадництва (1998-2010 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2016. Вип. 16-17. С. 282-290.
3. Белова О.І. Сумське дослідне поле: еволюція становлення (1905-1928) *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. 2017. Вип. 11. С. 106–111.
4. Белова О.І. Євген Храпливий – фундатор теорії суспільної агрономії в Галичині (1899 – 1949 рр.). *Емінак*. 2017. Вип. № 2 (18) Том 1. С. 135-140.
5. Белова О.І. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Вісник Степу: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 14. С. 19-24.
6. Белова О.І. Вклад академіка Ротмістрова В.Г. в становлення та розвиток Одеського дослідного поля (1894–1917 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2017. Вип. 19-20. С. 222-230.
7. Белова О.І. Історична ретроспектива розвитку сільськогосподарського консультування в Україні (1995 – 2015 рр.). *Історія науки й техніки: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 11 (2017). С. 116-125.
8. Каталог інноваційних розробок НААН, рекомендованих для впровадження в агропромислове виробництво / Я.М. Гадзало, А.В. Балян, В.А. Вергунов, І.М. Криворучко, Л.В. Лук'янчук, Ю.М. Носенко, К.І. Шейко, О.І. Белова // за ред. акад. НААН Я.М. Гадзала. Київ: Аграрна наука, 2018. 228 с.
9. Olga Belova. Зародження сільськогосподарського дорадництва в Західній Україні: історіографія 1899-1944. *Współpraca Europejska Podejście Naukowe & Zastosowane Technologie*. Warszawa. 2018. № 3 (34) 2018. P. 31-41.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Ольга Белова. Фахове навчання сільської молоді для потреб суспільної агрономії Галичини (1930 - 1944). *Дев'ять наукових читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898), 14 жовтня 2013 р.* Київ, 2013. С. 45-48.

2. Бєлова О.І. Інформаційний консалтинг: передумови та історія розвитку. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 19 травня 2017 р.* Київ, 2017. С. 143-145.
3. Бєлова О.І. Интеграция аграрной науки Украины в европейское исследовательское пространство. Молодой ученый: международ. науч. журн. Казань: ООО «Издательство Молодой ученый», 2017. №21. С. 369-372.
4. Бєлова О.І. «Академік В.Г. Ротмістров (1866–1941 рр.) – фундатор сільськогосподарської дослідної справи на Півдні України». *Тринадцять наукові читання присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898) 16 листопада 2017 р.* Київ: ТАЛКОМ, 2017. С. 66-69.
5. Бєлова О.І. «Внесок академіка М.В. Зубця у розвиток теорії і практики поширення сільськогосподарських знань (1997-2013)». *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 18 травня 2018 р.* Київ, 2018. С. 13-17.

Додаток Б

Вмѣсто предисловія.

Отчетный 1899 годъ въ метеорологическомъ отношеніи былъ въ высшей степени неблагоприятнымъ для культурной растительности юга Россіи, короче говоря, это былъ годъ полнаго неурожая, когда въ окрестностяхъ Одессы, т. е. въ районѣ опытнаго поля, буквально нечего было убирать. Въ огромномъ большинствѣ случаевъ съ полей не было собрано ни снопа хлѣба, ни клокъ сѣна.

И въ этотъ неурожайный, мѣстно голодный годъ, опытное поле представляло счастливое исключеніе, было какъ-бы зеленымъ оазисомъ на обширномъ пространствѣ выжженной, черной степи. Провѣзжавшіе мимо земледѣльцы, крестьяне и помѣщики, одинаково удивлялись необыкновенному явленію — зеленѣющей пшеницѣ — среди сухихъ, пыльных чернотемныхъ нивъ. Одни не допускали даже мысли, чтобы живая растительность могла получиться безъ примѣненія искусственнаго орошенія. Другіе, проѣзжавшіе уже послѣ уборки, подозрѣвали даже обманъ и приходили на поле, чтобы вытащить изъ снопа колосья, прощупать его пальцами и убѣдиться, что это не связанные кули соломы, а настоящіе снопы только что убраннаго хлѣба съ колосьями, полными здороваго зерна, котораго на нѣкоторыхъ участкахъ собрано около 85 пуд. (съ десят.). И все это было достигнуто только опредѣленными приѣмами обработки почвы и ухода за нею, а отчасти за посѣвомъ, приѣмами, какъ будетъ видно ниже, недорогими, самыми обыденными и всѣмъ извѣстными, лишь примененными во время и удорожающими все производ-

Додаток В

**1. Н А К А З
МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ
1 ЛИСТОПАДА 1918 РОКУ
Ч. 162**

До затвердження в законодавчому порядку постійних штатів дорученого мені Міністерства, утворюються в складі цього Міністерства Комітети:

Вчений; 2) Сільсько-господарської освіти.

Міністр земельних справ

В. Леонтович.

ЦДАВО України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 32. - Арк. 202.

**2. Н А К А З
МІНІСТРА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ
16 ЛИСТОПАДУ 1918 РОКУ.
Ч. 172**

Призначається Головою Вченого Комітету Міністерства Земельних Справ Академик **Вернадський Володимир** з 16 листопада 1918 року [...].

За Міністра Земельних Справ

І. Черниш

ЦДАВО України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 32. - Арк. 216.

Додаток Г

НАУКОВО-КОНСУЛЬТАЦІЙНА РАДА ПРИ НКЗС УСРР

ХАН ІВ

31

/ Харків, Будинок Держпромисловости /

Засновано 1927 року, в наслідок реорганізації колишнього С.Г. Наукового Комітету України. На чолі Н.К. Ради стоїть Бюро, в складі: Шліхтер Р.Г. /Голова/, Проф. Вовк П.Г. /заст. Голови/, Сліпанський А.М. /другий заступник/, Петренко Н.А. /вчений Секретар/ та члени: проф. Д.Г. Віленський, проф. П.Т. Лавренюк, П.І. Попов, Б.М. Рожественський, проф. А.О. Сапегін, М.З. Резніков /голова Земплану НКЗС/ та С.І. Машура /Зав. Досв. Відділу НКЗС/. У складі членів Ради є окремі групи наукових робітників по всіх майже галузях дослідження в сільському господарстві. Всіх членів Ради - 63. Завдання Н.К. Ради - науково-обґрунтовувати загальні плани розвитку сільського господарства

4.-
та погоджувати й скеровувати, відповідно до потреб планового розвитку сіль. господарства, наукову роботу, що її провадить НКЗС. З цією метою Н.К. Рада ставить на розроблення основні комплексні проблеми сільського господарства, якот: 1/ організаційно-виробничі типи сільського господарства та районування України; 2/ індустріалізація та механізація сільського господарства; 3/ усуспіння с.госп-ва на новій технічній базі; 4/ підвищення урожайности; 5/ боротьба з посухою; 6/ Дніпрельстан і сільське господарство; 7/ Українське скотарство; 8/ проблема спеціальних культур. Попередні повідомлення та статійний матеріал Н.К. Ради друкується у журналі "Вісник С.-Г. Науки та Досвідної Справи", що є центральний науковий орган НКЗС. Окремі праці, монографії то-що - в формі неперіодичних видань, під назвою "Труди Н.К. Ради". Уже видано 1 том, присвячений "Основним питанням Українського Скотарства /1928/. Друкується II том - "Проблема врожайности". Крім того, деякі матеріали публікуються у спеціальних науково-практичних журналах: "Українське Скотарство", "Вісник Садівництва, Городництва та Виноградництва" та "Ветеринарна Справа". Робота НК Ради оплачується за рахунок Держбюджету. Бюджет НК Ради /з видавництвом утриманням бібліотек то-що/ в 1928/29 оп. році - 101.000 крб.

Додаток Д
ПОСТАНОВА НКЗС УСРР № 188
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА РОБОТУ ХАТ-ЛАБОРАТОРІЙ

29 квітня 1934 р.

С целью обеспечения необходимой организации и разворота работ хат-лабораторий и полного использования результатов их работы для поднятия колхозного производства – Наркомзем УССР в развитие постановления от 17-го апреля с. г. постановляет – утвердить такие основные положения по организации хат-лабораторий:

I. Задачи хат-лабораторий

I. Основными задачами хат-лабораторий являются:

а) организация и проведение работы по повышению технических и агротехнических знаний колхозников;

б) организация и проведение в колхозе массово-исследовательской и изобретательской работы;

в) агротехническая консультация в разных отраслях колхозного строительства.

2. Исходя из вышеприведенных задач, хата-лаборатория свою работу проводит в тех отраслях с. х. производства, которые есть в колхозе и по тем вопросам, которые выдвигаются в порядке самостоятельности колхозниками.

3. С целью поднятия уровня технических и агротехнических знаний колхозников, хата-лаборатория организует разные кружки: по изучению машин, новых способов агро и зоотехники, изобретательству и организует лекции, доклады и беседы.

4. Хата-лаборатория проводит разные наипростейшие анализы и исследования, связанные с технично-производственным контролем колхозного производства (анализы семян, кормов, почвы, состояние озимины, с. х. продуктов, обозначения времени созревания отдельных культур, изучение мест, где засели вредители и т. д. и организует широкий обмен опытом своей работы через организацию экскурсий в другие колхозные хаты-лаборатории).

5. Все колхозники-исследователи, которые работают в хате-лаборатории, объединяются в кружки, которые работают над определением разных отраслей и вопросов с. х. производства.

Хата-лаборатория свою работу проводит в первую очередь непосредственно в производственных бригадах (в полях..., свинарниках, коровниках, овчарнях, конюшнях и т.д.), а также непосредственно в хате-лаборатории на ее исследовательских участках.

II. Организация и оборудование хат-лабораторий

1. Хата-лаборатория должна быть организована в одном из домов колхозов (в 2-3 комнаты) по возможности около усадьбы колхоза. Дом должен быть просторный и светлый.

2. При хате-лаборатории должен быть исследовательский участок для разных исследований и изучения новых культур – размером 0,5–1 га.

- Для проведения работ в хате-лаборатории должно быть такое оборудование: аналитические веса, технические веса, лупа с штативом, две лупы обыкновенные; бур-свердло – брать образцы почвы для определения качества; алюминиевые баночки для образцов почвы при определении влажности; прибор определить всхожесть зерна; таблицы норм и особенностей зерна; щупы мешочные, пурки для зерна; таблицы хемсиладу разных растений; прибор для определения мучности зерна; разные пинцеты; сита пятиярусные для зерна; универсальный индикатор для определения кислотности почвы (прибор Михаелиса); проектный фонарь с набором диапозитивов; сушильный шкаф; ареометр; центрофугу для отбора жира молока с набором всего лабораторного приспособления и реактивов для анализа молочных продуктов (для колхозов, где есть молочные фермы); прибор определять грязь в молоке; прибор Маркусона определять воды в продуктах с. х.; примус; набор лабораторной посуды (банки, стаканчики, колбы, пробирки, ступки и т. д.); набор простейших реактивов (кислоты, щелок и т. д.); ветеринарная аптечка; набор ветеринарных приспособлений; набор садового инструмента.

Оборудование для метеорологических наблюдений (барометр-анероид, дождемер, почвенные термометры до 25 смт глубины, термометр-минимум, обыкновенные термометры, флюгер, определять толщину снегового покрова и уровень воды в речках). Журнал метеорологических и фенологических наблюдений. Разное оборудование (ножи, настольные предметы, железные банки для воды, умывальник, полотенце, предохранительные очки, огнетушители, аптечку). В хате-лаборатории должна быть библиотечка по всем отраслям колхозного производства и соответствующие плакаты, диаграммы и т.д. по тем вопросам, которые изучает хата-лаборатория.

Организация работы хаты-лаборатории

1. Для руководства всей работой хаты-лаборатории Правление колхоза выделяет заведующего из лучших колхозников-исследователей, которые должны работать в порядке совмещения с другой работой в колхозе, которая давала бы возможность иметь определенное время для руководства работой хаты-лаборатории. Зав. хатой-лабораторией получает за эту работу оплату в трудоднях. Размер оплаты устанавливает правление колхоза в согласовании с РЗО или дирекцией МТС.

2. Работу в хате-лаборатории проводят сами колхозники-исследователи за консультацией прилепленного к хате-лаборатории агронома.

3. Обязать ОблЗУ и НКЗД АМСРР немедленно развернуть работу по организации хат-лабораторий в колхозах, определивши на основе изучения материальной базы по колхозах – план организации хат-лабораторий в 1934 г.

4. Ответственность за организацию хат-лабораторий и руководство их работой возложить: в колхозах, которые обслуживаются МТС на директоров и старших агрономов МТС, в колхозах, не обслуживаемых МТС, на зав. РЗО и дорагрономов.

5. Расходы по организации, оборудовании и работе хат-лабораторий отнести за счет культурфондов колхозов и помощи, которую дают центральные, областные и районные организации (Облисполкомы, земорганы, шефские организации и т.д.) к фондам премирования колхозов за образцовую организацию хат-лабораторий.

6. Обязать ОблЗУ, РЗО и МТС прикрепить к каждому колхозу, где организовываются хаты-лаборатории агрономов и других специалистов для помощи в организации их и подачи систематической помощи и консультации хатам-лабораториям в их работе.

7. Поручить тов. ГОМОНУ в согласовании с Академией С. Х. Наук и ОблЗУ представить не позже 25-го мая с. г. проекты прикрепления соответствующих Научно-Исследовательских Институтов к хатам-лабораториям для научной консультации в работе последних и полного использования для научной работы результатов работы хат-лабораторий.

8. Обязать Дорсельхозиздательство к 20-му мая с. г. издать брошюры-пособия: а/ Как организовать хату-лабораторию, б/ Как организовать работу хаты-лаборатории.

9. Поручить тов. ГОМОНУ к 10-му мая с. г. составить список рекомендованной литературы для библиотек хат-лабораторий колхозов, соответственно направлению их хозяйства.

10. Просить Вукопкнигу соответственно к установленному п. 3 этого Постановления типового оборудования хат-лабораторий, обеспечить приобретение колхозами означенного оборудования.

11. Обязать ОблЗУ не позже 1-го июня с. г. провести в районах 3-5 дневные семинары для руководителей хат-лабораторий.

Зам. Наркомземсправ УСРР

[Без підпису]

Гонтар

Додаток Е

Міністерство
агропромислового комплексу
України
(Мінагропром України)

Українська
академія аграрних наук
(УААН)

Н А К А З

" 09 " 01 1998 р.

№ 6 / 5

м. Київ

Про вдосконалення наукового забезпечення
агропромислового виробництва на регіональному рівні

З метою докорінного поліпшення наукового забезпечення агропромислового виробництва Автономної Республіки Крим та областей України, посилення інтеграції науки і виробництва, більш дієвого впливу аграрної науки на розвиток сільського господарства, переробної промисловості та соціальної сфери, відповідно до рішення Ради з питань науки і науково-технічної політики при Президентові України від 28 червня 1996 р. "Про основні підходи до науково-технічної політики та удосконалення системи організації управління наукою в Україні" (пункти 7 і 9) та на виконання рішення Загальних зборів УААН, що відбулися 17 грудня 1997 р., НАКАЗУЄМО:

1. Визнати центрами наукового забезпечення агропромислового виробництва Автономної Республіки Крим та областей обласні державні сільськогосподарські дослідні станції і науково-дослідні інститути, які виконують їх функції, згідно з додатком.

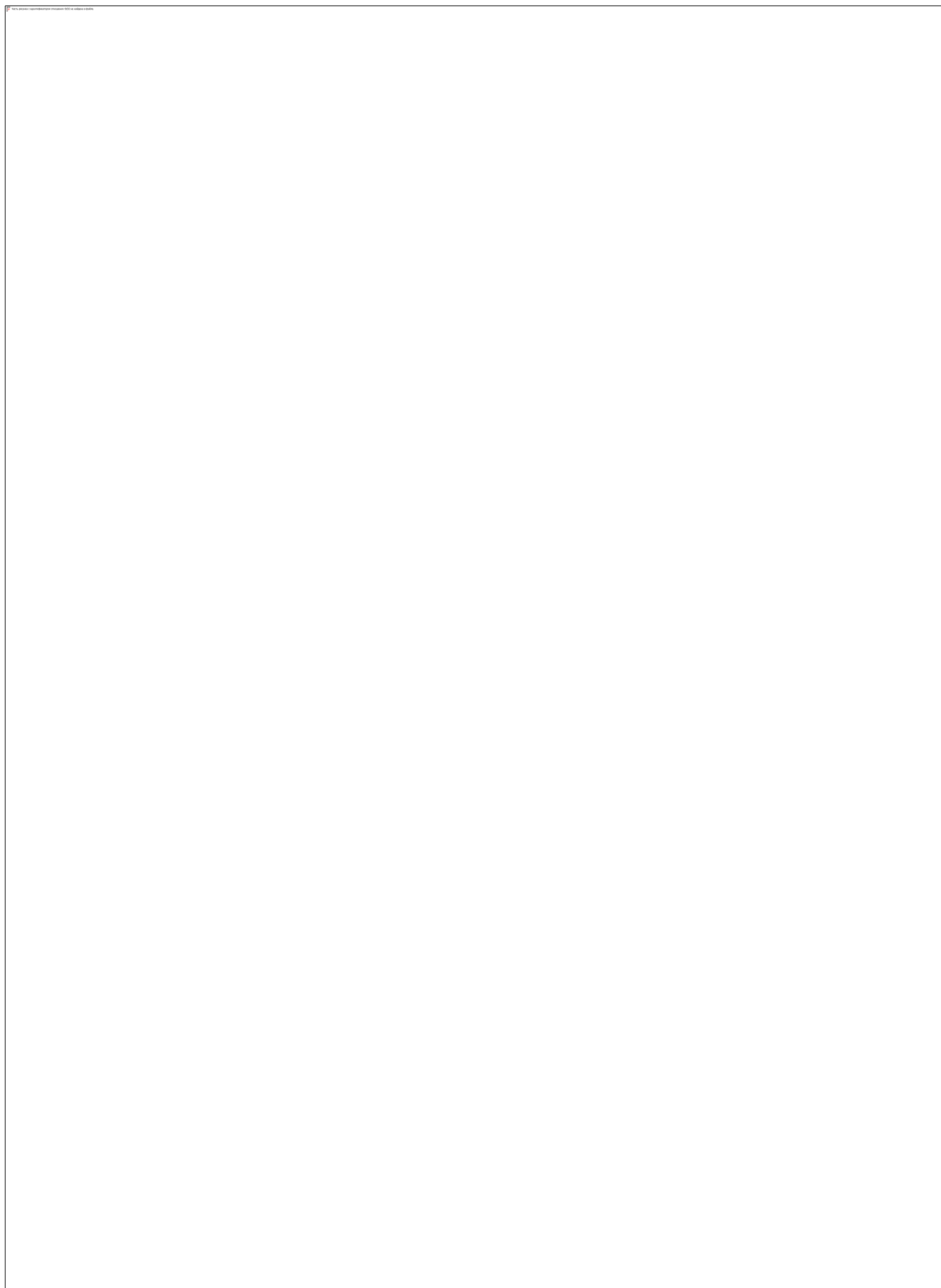
Інститути, які визначені центрами наукового забезпечення агропромислового виробництва областей, виконують програми наукового забезпечення у співпраці з галузевими інститутами (установами) УААН: в Дніпропетровській області - з науково-виробничою дослідною агрофірмою "Наукова"; в Київській області - з Інститутом розведення і генетики тварин, Інститутом механізації та електрифікації сільського господарства, Інститутом садівництва; в Харківській області - з Інститутом рослинництва ім. В.Я.Юр'єва; в Херсонській області - з Інститутом тваринництва степових районів ім. М.Ф.Іванова "Асканія-Нова".

Центри наукового забезпечення агропромислового виробництва Автономної Республіки Крим та областей для виконання програми наукового забезпечення регіону при потребі укладають контракти про співпрацю з галузевими інститутами УААН.

Продовж. додатку Е

Продовж. додатку Е

Продовж. додатку Е

Продовж. додатку Е

Додаток Є

**МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

НАКАЗ

від 25 квітня 2001 року N 114/36/165

Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні

З метою підвищення рівня економічної стабільності в сільській місцевості через надання практичної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам у зростанні прибутковості їх господарської діяльності і сільському населенню у зростанні його доходів та на виконання [Закону України "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 - 2004 років" від 18 січня 2001 року N 2238-III](#) **наказуємо:**

1. Затвердити Концепцію становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні (надалі - Концепція), схвалену підкомісією з питань механізмів реалізації аграрної політики, пріоритетних напрямків залучення інвестицій та міжнародного співробітництва Комісії з питань аграрної політики при Президентові України (протокол засідання від 03.10.2000 N 6/2000) та міжнародною конференцією з питань розробки стабільної сільськогосподарської дорадчої служби в Україні, юридичної форми та фінансування, яка відбулася в м. Києві 9 - 10 жовтня 2000 року, що додається.

2. Департаменту реформування сільського господарства Мінагрополітики України (Кухарук Ю. Я.), Відділенню регіональних центрів наукового забезпечення АПВ УААН (Гаврилюк М. М.) та Національному аграрному університету (Кропивко М. Ф.) в тримісячний термін розробити рекомендації щодо створення Центру сільськогосподарської дорадчої служби та регіональних сільськогосподарських дорадчих служб.

3. Схвалити діяльність існуючих та створюваних за допомогою проектів міжнародної технічної допомоги сільськогосподарських дорадчих служб згідно з переліком (додаток 1).

4. Міністерству агропромислового комплексу Автономної Республіки Крим, головним управлінням сільського господарства і продовольства облдержадміністрацій, регіональним центрам наукового забезпечення агропромислового виробництва Української академії аграрних наук та вищим аграрним закладам освіти:

сприяти реалізації положень Концепції;

надавати допомогу в кадровому забезпеченні сільськогосподарських дорадчих служб;

сприяти становленню та підтримці діяльності сільськогосподарських дорадчих служб;

залучати міжнародну технічну допомогу до розвитку дорадчої діяльності.

5. Затвердити склад робочої групи з підготовки проекту Закону України "Про Національну сільськогосподарську дорадчу службу" (додаток 2).

6. Керівнику робочої групи організувати розробку та подати у встановленому порядку до 1 грудня 2001 року на розгляд Верховної Ради України проект Закону України "Про Національну сільськогосподарську дорадчу службу".

7. Контроль за виконанням наказу покласти на заступника Міністра аграрної політики України Р. М. Шмідта, першого віце-президента Української академії аграрних наук В. П. Ситника і проректора Національного аграрного університету М. Ф. Кропивка.

**Міністр аграрної
політики України**

І. Кириленко

**Президент Української
академії аграрних наук**

М. Зубець

**Ректор Національного
аграрного університету**

Д. Мельничук

ЗАТВЕРДЖЕНО

**спільним наказом Мінагрополітики України, УААН та НАУ
від 25 квітня 2001 р. N 114/36/165**

Концепція становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні

Вступ

Дорадча діяльність в аграрній сфері як один із інструментів державної аграрної політики покликана сприяти розвитку ринкової економіки в сільській місцевості, підвищенню рівня доходів та покращанню добробуту сільського населення специфічними засобами: шляхом підвищення рівня знань сільських товаровиробників і сільського населення та сприяння у прийнятті ними обґрунтованих економічних рішень.

Світовий досвід переконує: діяльність сільськогосподарських дорадчих служб є одним із ключових чинників підвищення ефективності і прибутковості сільськогосподарських товаровиробників та стабільності розвитку сільських громад. Дорадча служба сприяє стабільності аграрного бізнесу, комплексному саморозвитку громад через процес пізнання, засоби індивідуального консультування, навчання, забезпечення інформацією, демонстраційні покази.

Мета Концепції

Головною метою цієї Концепції є формування підґрунтя для ефективної розбудови мережі сільськогосподарських дорадчих служб, які охоплюють своєю діяльністю всі сільськогосподарські зони України.

Необхідність розробки Концепції

В результаті реалізації положень [Указу Президента України від 3 грудня 1999 року "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки"](#) практично всі колективні сільськогосподарські підприємства реформувалися в нові організаційно-правові форми господарювання на засадах приватної власності на землю та майно. Колективна власність на землю фактично припинила своє існування і селяни отримали реальну можливість реалізувати відповідно до [Конституції України](#) своє право на приватну власність.

Цей процес супроводжувався певними особливостями:

по-перше, більше ніж на 25 відсотків збільшилась кількість суб'єктів господарювання, які самостійні у своїй діяльності та прийнятті управлінських рішень;

по-друге, у 30 відсотках господарств зміна організаційно-правової форми господарювання призвела до заміни керівників, які часто не мають достатнього управлінського досвіду роботи в ринкових умовах;

по-третє, питома вага кваліфікованих спеціалістів сільського господарства у новостворених підприємствах складає лише 9 % від загальної кількості працівників;

по-четверте, в умовах обмеженості матеріально-технічних, фінансових і інших ресурсів та недостатньої розвиненості аграрної ринкової інфраструктури фермери, власники особистих підсобних господарств потребують підвищення рівня знань насамперед з агробізнес-менеджменту, інформаційного забезпечення з технологічних питань та маркетингу сільськогосподарської продукції;

по-п'яте, становлення реального власника - господаря на землі та засобів виробництва спонукало до нового підходу до відповідальності за кінцеві результати господарської діяльності.

Поряд з цим зміни, що відбуваються в рамках діючої аграрної та адміністративної реформ, вимагають адекватних державних підходів до забезпечення умов для становлення приватного власника на селі через створення мережі сільськогосподарських дорадчих служб. Вони надавали б на перших порах безоплатно конкретні практичні поради, забезпечували б новітньою інформацією і якісно змінювали б рівень знань та практичних навичок сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення відповідно до їх потреб, це сприятиме підвищенню прибутковості виробничої діяльності та зростанню реальних доходів сільського населення.

Модель сільськогосподарської дорадчої служби

1. Основні завдання

- надання практичної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню в освоєнні методів прибуткового господарювання в умовах ринкової економіки;
- підвищення рівня знань і практичних навичок сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення шляхом активного навчання, демонстраційних показів, надання інтегрованої інформації тощо;
- надання індивідуальних порад конкретним сільськогосподарським товаровиробникам та селянським господарствам з питань маркетингу, менеджменту, застосування сучасних технологій;
- орієнтація аграрної науки на проведення прикладних досліджень відповідно до потреб сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення;
- сприяння органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у реалізації державної аграрної політики.

2. Принципи діяльності

- максимальна спрямованість на запити сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення;
- забезпечення ефективної взаємодії всіх організацій, установ та підприємств, що впливають на розвиток аграрного сектора;
- залучення до дорадчої діяльності провідних працівників наукових установ та навчальних закладів;
- повна незалежність та конфіденційність інформації в роботі з користувачами послуг;
- гнучкість та орієнтація на перспективу в дорадчій діяльності та організації роботи;
- часткова самоокупність.

3. Методи роботи

Взаємодія з користувачами сільськогосподарських дорадчих послуг виключно на засадах консультування, навчання, переконання на добровільній основі без застосування будь-яких дій примусового характеру (як-то: адміністративний вплив, розподіл матеріальних ресурсів, фінансів, інспектування, контроль тощо).

4. Діяльність

Дорадчі послуги, що будуть надавати дорадчі служби в процесі своєї діяльності, розділяються на суспільно корисні та комерційні послуги.

Суспільно корисні - це ті послуги, реалізація яких безпосередньо не впливає на прибутковість сільськогосподарського виробництва, але створює умови для того, щоб усі сфери сільської економіки працювали успішно та прибутково і рівень доходів сільського населення зростав. Це та база, на якій сільська економіка може будувати підґрунтя виходу з того стану, в якому вона зараз знаходиться.

Комерційні послуги - це послуги, що забезпечують додатковий прибуток виробнику і які вони оплачують самостійно.

Принцип часткової самоокупності може бути реалізований саме за рахунок одержання плати за надані комерційні послуги.

5. Статус та організаційна структура

Організаційна структура охоплює три рівні: національний, регіональний (Автономна Республіка Крим, області) та місцевий. Місцевий рівень національної системи дорадництва є базовим і всі інші вищі рівні мають забезпечити ефективну діяльність цієї ланки, підпорядковуватись її інтересам.

На національному та регіональному рівнях структура сільськогосподарських дорадчих служб матиме статус юридичних осіб, які в свою чергу створюють філії та представництва на місцевому рівні.

Функції координації та методологічного забезпечення діяльності сільськогосподарських дорадчих служб покладаються на Міністерство аграрної політики.

Організаційна структура, що має забезпечити реалізацію завдань дорадництва по формуванню нового селянина з новими знаннями та ринковим типом мислення, активізувати його творчу ініціативу та спрямувати її на забезпечення прибуткового ведення господарювання, повинна мати національний статус.

6. Управління та розподіл функцій

Для координації роботи з надання дорадчих послуг на всіх рівнях, узгодження інтересів та залучення до цього процесу всіх заінтересованих сторін на національному та регіональному рівнях створюється Наглядова рада.

Основними функціями Наглядової ради є:

- схвалення стратегічних напрямів та сфер діяльності з надання дорадчих послуг;
- розгляд та погодження програм дій сільськогосподарських дорадчих служб та методів їх роботи;
- розгляд та погодження пропозицій про фінансування діяльності сільськогосподарських дорадчих служб;
- погодження кандидатури на посаду керівника сільськогосподарської дорадчої служби;
- узгодження інтересів користувачів послуг, науки, освіти та держави;
- підготовка пропозицій для центральних органів виконавчої влади з питань удосконалення дорадництва;
- заслуховування звітів про діяльність сільськогосподарських дорадчих служб.

До складу Наглядової ради національного рівня входять: представники сільськогосподарських товаровиробників, Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств, Асоціації фермерів та землевласників України, Національної асоціації бірж України, Національної асоціації кредитних спілок України, Асоціації обслуговуючих кооперативів, закладів аграрної науки та освіти, Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки, донорських організацій, депутати Верховної Ради України.

Відповідні наглядові ради будуть в сільськогосподарських дорадчих службах Автономної Республіки Крим та областей.

Функції між різними рівнями мережі сільськогосподарських дорадчих служб доцільно розділити наступним чином.

Місцевий рівень:

- вивчення проблем і запитів сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення;

- організація навчання, семінарів і демонстрацій для сільськогосподарських товаровиробників та особистих підсобних господарств;
- надання суспільно корисних послуг;
- надання комерційних послуг.

Регіональний рівень:

- методична, інформаційна та практична підтримка діяльності місцевих сільськогосподарських дорадчих служб;
- навчання радників (працівники сільськогосподарської дорадчої служби);
- надання методичної та інформаційної підтримки радникам місцевого рівня у навчанні сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення;
- надання суспільно корисних та комерційних послуг (разом з радниками місцевого рівня);
- взаємодія з органами місцевого самоврядування, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними і районними державними адміністраціями, головними управліннями сільського господарства і продовольства обласних державних адміністрацій, управліннями (відділами) сільського господарства і продовольства районних державних адміністрацій, науково-дослідними інститутами, іншими структурами УААН, аграрними університетами, іншими закладами аграрної освіти та вітчизняними і транснаціональними компаніями, що працюють в агропромисловому виробництві;
- вивчення та впровадження прогресивних технологій та інновацій;
- взаємодія з Наглядовою радою регіонального рівня.

Центр сільськогосподарської дорадчої служби:

- методичне, правове та кадрове забезпечення діяльності сільськогосподарських дорадчих служб нижчого рівня;
- розробка стратегії розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб та організація її виконання;
- взаємодія з Мінагрополітики України та іншими установами і організаціями на національному рівні;
- взаємодія з УААН та вищими аграрними закладами освіти;
- організація розробки інформаційних технологій та комунікаційна підтримка;
- координування діловою ефективністю сільськогосподарських дорадчих служб нижчого рівня;
- взаємодія з Наглядовою радою національного рівня.

7. Взаємозв'язок між рівнями та їх взаємодія

З метою реагування на потреби сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення в тих чи інших послугах, знаннях та дослідженнях радники місцевого рівня будуть вивчати ці запити та потреби, задовольняти їх, а в разі неспроможності їх задовольнити - передавати регіональним сільськогосподарським дорадчим службам.

Регіональні сільськогосподарські дорадчі служби, в свою чергу, будуть узагальнювати їх, розробляти відповідні методичні матеріали, надавати допомогу місцевим радникам або безпосередньо користувачам послуг.

В разі потреби регіональні сільськогосподарські дорадчі служби подаватимуть свої розробки та запити в Центр сільськогосподарської дорадчої служби, який на основі цих матеріалів, а також власних узагальнень та висновків надаватиме допомогу регіональним сільськогосподарським дорадчим службам або замовлятиме наукові дослідження та розробки в УААН та аграрних університетах, передаватиме свої пропозиції в Міністерство аграрної політики України.

Таким чином забезпечиться зворотний зв'язок вивчення потреб аграрного виробництва та їх задоволення у максимально короткі терміни.

Окремі дослідження та розробки регіональні сільськогосподарські дорадчі служби замовлятимуть безпосередньо у регіональних науково-дослідних інститутах, дослідних станціях та аграрних університетах на основі винагороди за виконану роботу.

8. Фінансування

Фінансування сільськогосподарських дорадчих служб різних рівнів буде здійснюватися з різних джерел: державні кошти; плата користувачів за надані послуги; міжнародна технічна допомога, благодійні внески, гранти тощо.

Використання бюджетних коштів

Державне фінансування на регіональних рівнях буде здійснюватися на основі державних та регіональних програм діяльності сільськогосподарських дорадчих служб, які можуть бути складовими частинами державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку. Виконання заходів, передбачених регіональними програмами діяльності сільськогосподарських дорадчих служб, затвердженими сесіями Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних рад, здійснюватимуться на підставі контрактів, що будуть укладатися з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями. Контракти будуть переглядатися щорічно.

Поступово, в процесі становлення та розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб різних рівнів будуть запроваджуватися конкурсні підходи до одержання та використання коштів з Державного бюджету України на виконання сільськогосподарськими дорадчими службами певних цільових програм.

Самофінансування на основі надання платних послуг

Основний принцип фінансового забезпечення діяльності сільськогосподарських дорадчих служб - працювати на основі часткової самоокупності, не орієнтуючись на одержання прибутку, з поступовим запровадженням механізму часткового відшкодування експлуатаційних і основних витрат.

Практична реалізація цього принципу буде здійснюватися на основі поступового розвитку та запровадження платних послуг для всіх користувачів: сільськогосподарських виробників та сільського населення, постачальників сільськогосподарських засобів виробництва, фінансових установ тощо.

Платність послуг для сільських товаровиробників та сільського населення буде запроваджуватись поступово по мірі зростання попиту на дорадчі послуги та спроможності їх оплатити.

Залучення коштів проектів міжнародної технічної допомоги, благодійних внесків, грантів

Зараз в Україні в напрямі розвитку дорадчої діяльності в сільському господарстві та сільській місцевості на регіональних рівнях працює ряд проектів міжнародної технічної допомоги. Їх ресурси використовуються на етапі становлення мережі сільськогосподарських дорадчих служб і будуть активно використовуватися надалі. В перспективі на національному рівні за участі Міністерства аграрної політики буде здійснюватися активна робота, спрямована на залучення додаткових ресурсів для розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб всіх рівнів: Центру сільськогосподарської дорадчої служби, регіональних сільськогосподарських дорадчих служб, а також для вирішення проблеми кадрового забезпечення дорадчої діяльності.

Для виконання своїх завдань сільськогосподарські дорадчі служби всіх рівнів будуть залучати гранти, а також благодійні внески від агротрейдерів, банків, комерційних, інвестиційних та інших компаній.

Пропозиції щодо потреби у фінансуванні мережі сільськогосподарських дорадчих служб з Державного бюджету України на наступні роки будуть подаватися Центром сільськогосподарської дорадчої служби у встановленому порядку Міністерству аграрної політики України.

9. Очікувані результати від реалізації Концепції

Завдяки реалізації вихідних основ Концепції становлення та розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб буде забезпечено:

- практичне сприяння сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню у виявленні і формулюванні їх проблем, аналізі варіантів і обґрунтованому виборі рішення цих проблем відповідно до їх цілей;
- підвищення мотивації сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення у реалізації своїх рішень, ініціювання змін та інновацій у методах ведення господарства, оцінці результатів та обміні інформацією з іншими сільськими товаровиробниками;
- надання індивідуальних консультацій для ефективної організації та управління господарством, по фінансовому й інвестиційному аналізу, маркетингу, оптимізації використання ресурсів;
- практичне навчання сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення в освоєнні принципово нових підходів господарювання в ринкових умовах на основі об'єктивної і найновішої інформації з різноманітних аспектів виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції, включаючи нові технології і методи ведення прибуткового бізнесу;
- інтеграція знань і інформації з різноманітних джерел, орієнтація аграрної науки на проведення прикладних досліджень з метою відпрацювання практичних рекомендацій з проблем сільськогосподарських товаровиробників;
- формування механізму зворотного зв'язку із сільськогосподарськими товаровиробниками з метою розробки ефективних заходів державної аграрної політики.

Реалізація такого механізму взаємодії різних чинників підвищить інтелектуальний потенціал села, призведе до якісних змін рівня знань сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення, змінить психологію та мотивацію виробничої і соціальної діяльності у сільських громадах. Задіяння цих ключових факторів у перспективі сприятиме підвищенню прибутковості господарської діяльності товаровиробників та особистих підсобних господарств, розвитку диверсифікованих видів діяльності на селі, створенню нових робочих місць та зростанню доходів сільського населення і в кінцевому підсумку підвищить рівень економічної стабільності.

**Начальник Департаменту
реформування сільського господарства**

Ю. Я. Кухарук

Продовж. додатку Є

Додаток 1
до спільного наказу Мінагрополітики України, УААН та НАУ
від 25 квітня 2001 р. N 114/36/165

Перелік існуючих (створюваних) сільськогосподарських дорадчих служб

Область	Дорадча служба	Примітка
1	2	3
Автономна Республіка Крим	Кримський державний аграрний навчально-консультаційний центр	Державне підприємство
Вінницька	Центр навчання та підтримки приватних сільгосптоваровиробників Вінницького державного аграрного університету	Фінансується Американським агентством з міжнародного розвитку (USAID)
Донецька	"ДонецькАгроКонсалт"	Фінансується Міністерством Великобританії з питань міжнародного розвитку
Запорізька	Інформаційно-консультаційний центр "Агро-Таврія" Таврійської державної агротехнічної академії	Госпрозрахунковий структурний підрозділ Академії
Київська	Макарівська аграрна дорадча служба	Фінансується Міністерством Великобританії з питань міжнародного розвитку
Луганська	Проект програми ТАСІС "Підтримка по створенню трьох нових центрів підтримки приватних господарств в Україні"	Фінансується Європейським Союзом
Львівська	Львівська аграрна дорадча служба (ЛАДС)	Благодійна організація
Миколаївська	Проект програми ТАСІС "Підтримка по створенню трьох нових центрів підтримки приватних господарств в Україні"	Фінансується Європейським Союзом
Одеська	Проект підтримки сільськогосподарських підприємств і сільського населення	Фінансується Міністерством Великобританії з питань міжнародного розвитку
Чернігівська	Проект програми ТАСІС "Підтримка по створенню трьох нових центрів підтримки приватних господарств в Україні"	Фінансується Європейським Союзом

Продовж. додатку Є
Додаток 2
до спільного наказу Мінагрополітики України, УААН та НАУ
від 25 квітня 2001 р. N 114/36/165

Склад
робочої групи з підготовки проекту Закону України "Про Національну сільськогосподарську дорадчу
службу"

Шмідт Роман Михайлович - заступник Міністра аграрної політики України, керівник робочої групи

Кухарук Юрій Якович - начальник Департаменту реформування сільського господарства, заступник керівника робочої групи

Кравченко Ігор Дмитрович - начальник управління сільськогосподарських дорадчих служб, заступник керівника робочої групи

Ставнича Людмила Анатоліївна - головний спеціаліст відділу розвитку сільськогосподарського дорадництва, секретар робочої групи

Члени робочої групи:

Бородіна Олена Миколаївна - провідний науковий співробітник Інституту аграрної економіки УААН

Бочковська Світлана Михайлівна - начальник Юридичного управління

Гаврилюк Микола Микитович - в. о. академіка-секретаря Відділення регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва УААН

Корінець Роман Ярославович - керівник стратегічного напрямку секретаріату Комісії з питань аграрної політики (за згодою)

Кропивко Михайло Федорович - проректор Національного аграрного університету

Лобанов Микола Іванович - директор Інформаційно-консультаційного центру "Агро-Таврія" (за згодою)

Лоянич Григорій Семенович - проректор, директор Інституту післядипломної освіти та консультативно-інформаційного забезпечення Вінницького державного аграрного університету

Мельник Сергій Іванович - начальник Департаменту кадрової політики, аграрної освіти та науки

Муляр Олександр Антонович - спеціаліст з сільського господарства місії Агентства США з міжнародного розвитку (за згодою)

Паньків Іван Ярославович - директор Львівської аграрної дорадчої служби (за згодою)

Пікалов Едуард Юрійович - заступник керівника Програми Міністерства Великобританії у справах міжнародного розвитку "Центр розвитку сільського господарства та правової підтримки" (за згодою)

Томич Іван Федорович - голова асоціації фермерів та землевласників України (за згодою)

Ярошовець Василь Степанович - перший заступник голови Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств (за згодою).

Додаток Ж

Додаток 3

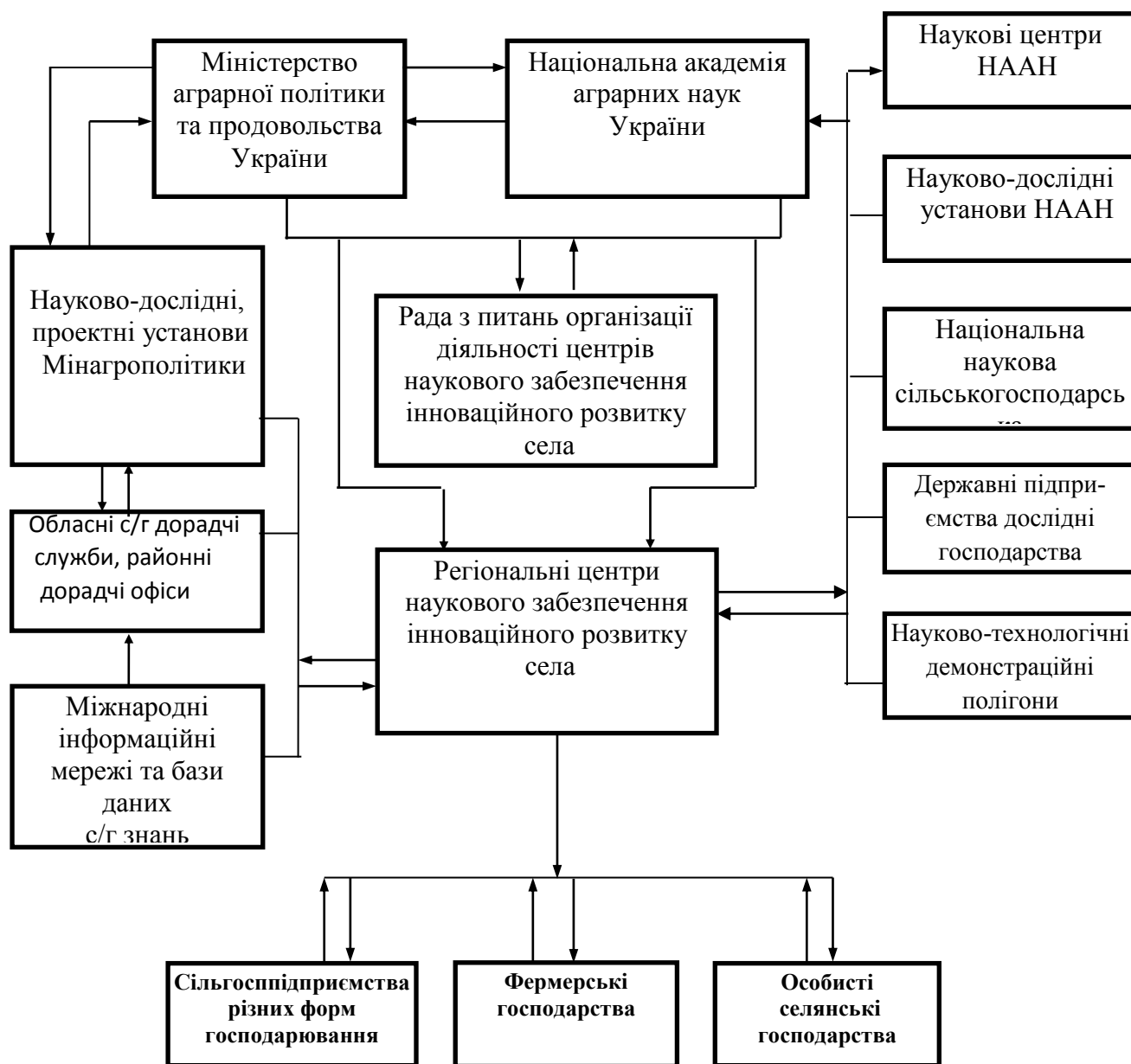

Схема науково-консультаційного та інформаційного забезпечення інноваційного розвитку села науковими установами Мінагрополітики і НААН